

**I.С. НЕЧУЙ
ЛЕВИЦЬКИЙ**

**ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ДЕСЯТИ ТОМАХ**

КНІВ — 1965

I.С. НЕЧУЙ-
ЛЕВИЦЬКИЙ

Т О М Т Р Е Т І Й
ПРОЗОВІ ТВОРИ

«НАУКОВА ДУМКА»

У1
Н59

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНІЦТЕЙН,
О. Е. ЗАСЕНКО, М. П. КОМИШАНЧЕНКО,
Н. Е. КРУТИКОВА (Голова), М. Е. СИВАЧЕНКО

Редактор тома
Н. Е. КРУТИКОВА

Упорядкування та примітки
Н. О. ВИШНЕВСЬКОЇ

КІЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

ЗМІСТ

БАБА ПАРАСКА ТА БАБА ПАЛАЖКА ,	5
ВІДНИЙ ДУМКОЮ БАГАТИЄ	27
МИКОЛА ДЖЕРЯ	34
БУРЛАЧКА	143
КАЙДАШЕВА СІМ'Я	300
<i>ПРИМІТКИ</i>	437
Список ілюстрацій	445

БУРЛАЧКА

Повість

I

Звенигородський повіт — пишний кутючик України, край садків, Шевченко-ва батьківщина! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки.

Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт межується з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні. Дрібні та круті гори од самої Росі йдуть ніби крутими хвилями. По крутых горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села суспіль ніби залиті старими садками. Ідеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груши зовсім закривають білі хати. Село Керелівка, де жив і бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садках, неначе у здоровому лісі.

Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! Одно село зовсім запало в глибоку долину і неначе потонуло в білому цвіту садків, як у молочному

озері; друге стоїть на спадистій горі і красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі. Там десь на широкій долині розлився довгий став; кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садків. Ставок блищить на сонці, неначе дзеркало, вправлене в срібні рами, закутані дорогою білою, прозорою тканкою. А там далі, серед зеленого лісу на долинці, стоїть присілок в садках,— і здається, ніби серед лісу скопилось біле полум'я, а здорові груші та яблуні, подекуди розкидані між зеленими грабами, стоять у цвіту, неначе срібні канделябри, розкидані по лісі.

З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби.

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, ідучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами. Вода ллєється на колеса зверху, обливає їх білою піною і падає довгими пасмами в глибоку долину. Кругом ставка ростуть старі садки. Вся Комарівка зовсім потонула в садках. Ніде не видно ні хат, ні повіток. Тільки синій дим з виводів над зеленим морем показує на ті місця, де стоять хати. Густе гілля позвіщувалось з тинів на улиці й зовсім позакривало хати. Тільки подекуди через листя блищать білі стіни хат, лисніть проти сонця вікна або де-не-де під гіллям сіріє клуня. Ідеш селом, і тобі здається, що ідеш лісом. Дерево в садках старе, товсте; черешні здорові, як дуби, груші — як липи, розложисті яблуні — густі, як руно.

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті садками, а там, вище, садки сходяться з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею.

В Комарівці, як і в інших невеликих селах того краю, люди дуже схожі одні на других: і чоловіки і жінки однакові на зріст, високі, рівні станом. Всі люди гарні, чорняві, з темними очима. Глянеш на людей, і здається, неначе всі вони між собою брати та сестри, неначе вони народились од однієї сім'ї.

Усі хати в Комарівці чималі, чисті, з світлицями. Народ не бідний, навіть заможний. В урожайний рік садовина дає чималу користь. Комарівські люди возять чудові груші та сливи угорки до Києва, до Кременчука й в інші степові міста і привозять додому немало грошей.

В кінці села, в самій глибині яру, де садки сходяться з лісом, стоять хата Прокопа Паляника. Хата ховається в густому старому садку. Високі черешні, густі сливи зовсім закривають її своїм гіллям. З улиці тільки видно край білої стіни та одно вікно. По дворі ростуть здорові, як дуби, груші та черешні. Хліви та повітка вкриті гіллям старих яблунь. Двір заріс шпоришем, і тільки коло повітки та коло ясел воли та вівці трохи стоптали землю.

Раз, після велиcodня, чудового весняного ранку, вся Паляникова сім'я висипала з хати надвір. Паляник порався в дворі коло воза; його жінка, Одарка, вийшла з хати і простягла руку до старого кострубатого стовбура сухої груші, де на сучках висіли горшки: вона шукала очима якогось горшка. Найстарша Паляникова дочка, Василина, обмітала коло порога сміття. На призьбі сиділо рядом восьмеро дітей, дрібних та малих. Малі діти грілися на весняному сонці й голосно щебетали, неначе пташки. Ранок був тихий, пишний, теплий. Весняне сонце заливало золотом ліс та садки. Пташки аж кричали в лісі. Соловейки аж ляшали в садках.

Паляник і його жінка, і Василина, і всі діти були дуже схожі між собою. У всіх були чорні тонкі брови, блискуче темне волосся, круглі карі очі. Але найстарша дочка Василина була на диво гарна. Широкий високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка, а на їому були ніби намальовані тонкі брови, чорні, неначе шовкові шнурки, рівно бдрізані з обох боків. Під бровами блищали круглі, веселі, темно-карі очі, такі веселі, що з них неначе лилася радість, лився сміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, а пишні повні та чималі губи виступали вперед, неначе рожевий пуп'янок. На тонкій шиї чорнів шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця, дві товсті коси, перевиті червоними кісниками. Рум'янець, ледве примітний, розливався по щоках.

На улиці несподівано заграли музики. Скрипка задріботіла козачка, неначе пташка зашебетала; друга скрипка гула на низьких струнах, а бубон гув та бряжчав, аж луна

гула в лісі. На улиці заторохтіли вози, загомоніли люди, зареготались дівчата.

— Що це таке? Де це взялися музики? — сказала Палляничиха.

— Чи не справляє часом хто весілля? — обізвався до жінки Палляник.

— Але ж сьогодні будень,— обізвалась Василина, і її веселі круглі очі заблищали ѹ замиготіли. Губи осміхнулись, і, здавалось, ніби разом з губами засміялись брови на чистому лобі, засміялись круглі очі, засміялись дрібні зуби, засміялось і червоне намисто на шиї, неначе ѹ воно зраділо.

— Це диво та ѹ годі! — промовила Палляничиха і по простувала до тину, щоб заглянути на улицю.

А музики раз у раз грали та грали десь далеко в яру, в густих садках. Решето дзвеніло та гуло, то стихало трошки, неначе десь грало в хаті, то знов несамовито бряжчало та гуркало, неначе в його хто лупцював качалкою. Музики наблизались до Палляникової хати. Вже було чути на улиці шум, гам! Десь далеко торохтіли кінські вози. Погоничі кричали на коней, свистіли, ляскали батогами. Коли це разом з музиками заспівали дівчата, неначе ввечері на улиці: «І шумить, і гуде: дрібен дощик іде».

Всі Палляникові діти знялися з призьби, неначе горобці, кинулись до тину і повілали на тин. Василина про жком побігла до воріт.

Шум наблизався. З-за вугла вилетіла пара коней, а за кіньми з'явився довгий німецький фургон. В передку сиділи музики і грали. На полудрабку стримів, як півень на сідалі, жидок Лейба, довгий та сухий, як комар, в рябенькому шлафроці та в чорнім картузі. Чорна борода стриміла клином уперед; довгий, сухий ніс неначе націлився клювати в потиличу одного музика. З полудрабка теліпались довгі кінці пояска, пришитого ззаду до шлафрока на стані. За першим фургоном викотився з-за вугла другий. На обох фургонах було повнісінько дівчат та хлопців. Дівчата й хлопці сиділи на соломі на дні фургонів, підобривши ноги, обсіли й полудрабки, неначе кури сідало. Погоничі свистіли, ляскали батогами по конях. Панські ситі та баскі коні басували. Лейба підскакував на полудрабку, аж в його борода тряслася.

Фургони зрівнялися з Палляниковими ворітьми й стали. На кутку забрехали собаки, поспинавшись на тини.

В усіх дворах заворушились люди і позбігались до воріт. Дітвора обсліа тини, повилазила на повітки. З'явилася якась проява, нечувана й небачена в Комарівці.

Жид обернувся до Палляниківих воріт і почав виклика-ти якраз так, як викликають діди на ярмарках.

— Мир хрещений, усі люди добрі! послухайте, що маю казати. Пан Ястшембський, журавський посер, закликає вас до себе на роботу, на буряки, дає по восьмигривенику на день на його харчах; для дівчат та хлопців гратимуть дівчі на день музики, ще й фургонами привезуть назад до господи! — викликав Лейба такою чистою українською мовою, що, заплюшивши очі, можна було б подумати, нібито викликає на ярмарку якийсь дід.

— Сідай, чорнобрива, на віз та їдь до нашого пана на буряки,— гукнув Лейба до Василини,— матимеш гроші, хліб, сіль ще й музики на присмаку.

Василина почевоніла, як маківка. В неї очі заблищали. Дівчата, хлопці, музики, шум, регіт, жарти — все було якось по-празниковому. А музики знов втяли козачка: скрипка знов заспівала, а решето знов забряжчало. У Василини аж жижки задрижали до танців.

— Ой матіночко, серденько! Пустіть мене на буряки,— сказала Василина до матері.

— Як же ти поїдеш не обідавши? — спитала мати.

— Ой матіночко! Не хочу я й обідати. Вкиньте мені в торбину шматок хліба та сала, та й буде з мене. Ій-богу, поїду! Он і Марина, ѹ Олена, ѹ Гапка, ѹ Одарка. Пустіть мене хоч на один день,— просила Василина.

Дівчата з воза взляділи Василину і почали кричати до неї та закликати.

— Прокопе! чи пустиш Василину? — спитала Одарка в чоловіка.

— Та про мене, нехай іде. Журавка не за горами. Грошій треба. З'їжа велика. Нехай іде заробляти. Одначе журавський посер поступається більшою платою, ніж наш пан,— сказав Палляник.

Василина кинулась у хату, вхопила торбину, вкинула в неї окраєць хліба й побігла до воріт.

— Та візьми ж сапу! Не пальцями ж будеш підсапувати буряки! — гукнула до неї мати і подала їй сапу.

Василина мершій вхопила сапу, скочила через перелаз і так швидко побігла до возів, що спохвату на перелазі загубила торбу з хлібом.

— Торбу впустила! Василино! вернись та візьми торбу! Otto яка спішна! — закричали й засміялись дівчата на возі.

Василина вхопила торбу і, як птиця, вилетіла знести замки на фургон туди, де було найгустіше дівчат. Вона ледве приліпилася між ними на полудрабку.

З других дворів виходили дівчата й хлопці й сідали на фургонах. Фургони, повні челяді, рушили з місця. Музики знов заграли. Погоничі свиснули. Дівчата заспівали разом з музиками. Собаки знов загавкали, побігли навздогінці за кіньми. Одна собака вчепилася зубами в жидові поворозки і трохи не стягла його з воза.

Фургони повернули поза Паляніковою садибою і скочились в зеленому лісі, неначе пірнули в якусь зелену печеру. Музики загули глухіше під густими дубами. На селі знов стало тихо. Сонце гріло та сяло, і знов в садах стало чути голосне щебетання птиць та співи солов'їків.

Фургони насили сунулися по вузькій дорозі під навислим гіллям. Дубові гілки зачіпали дівчат по лиці. Дівчата хапались за нависле листя, рвали й кидали його на хлопців. Одна товста гілляка захопила цілий рядок дівчат і, неначе мітла, змела їх з полудрабка. Дівчата посыпались додолу. В лісі піднявся крик та регіт. Фургони виїхали на гору і з крутого гори покотились наниз. Коні покатали. Дівчата знов наче посыпались з полудрабків у віз. Лейба не вдержалася і впав і собі зверху на купу. Парубки смикали його за халат, за довгі поворозки. На возах піднявся такий регіт, такий крик, що було чути до самого села. А музики раз у раз грали та грали, скрипки вищали, решето гуло та бряжчало.

На горі за лісом розвернулось рівне, як скатертє, поле, а за полем знов зазеленів невеликий дубовий ліс, рівний, як стіна. За розкішними нивами пшениців та житів зеленіли панські буряки суспіль до самого лісу, скільки можна було скинути оком. Молода майська бутвина блищаала на сонці, як зелене море, а дубовий темно-зелений ліс здавався високим, крутым, скелістим берегом. То були буряки журавського посесора Станіслава Ястшембського.

Далеко під самим лісом жовтів на сонці довгий курінь, вкритий свіжою соломою. Фургони повернули вузьким суголовком до того куреня. З Журавки катали два такі самі фургони з дівчата та хлопцями, але без музик, а з-за

лісу, з сусіднього села ще катали коні з фургонами і прямували до куреня.

Коло куреня піднімався вгору синій дим: там був закопаний в землю казан, а під казаном в ямі горів хворост. В казані грілася вода. Якийсь чоловік порався коло казана: він готував політникам куліш.

Фургони позіжджались до куреня. Дівчата й хлопці висипали з возів на землю, як комашня. Панський економ, молоденький, загорілий панич, показав політникам постаті на буряках. Дівчата й хлопці стали довгими рядками, і почалася робота. Лейба й Сруль, котрих хлопці продражнили панськими осавулами, пішли виносити з куреня харч: пшено, сіль, хліб, цибулю і навіть сало.

Сонде високо підбилося вгору. Політники посовувались по буряках все далі та далі. Позад них визначались на чорній, як оксамит, землі рівненські рядки буряків, неначе хто порозкладав на ріллі разки зеленого намиста. Кухар зварив куліш, а Лейба та Сруль краяли хліб, розставляли миски й розкладали ложки. Лейба гукнув на політників, і довгі ряди дівчат та парубків заворушились і наче посипались до куреня. Політники посідали коло мисок і кинулись до ріденського кулішу. Дівчата хапались, аж губи собі попекли, бо музики вже грали козачка. Деякі покидали недоділену страву, бігцем кинулись до музик і розпочали метелицю. За метелицею пішов козачок та гопак! Декотрі охочі парубки пристали до дівчат, і серед поля в робочий час розпочалися такі танці, неначе десь на весіллі. Дівчата навіть не почували, що в них боліли ноги од роботи. Веселі музики дратували їх, як малих дітей солодкі медянники. Пани з жидами добре знали, чим можна вдарити по молодих нервах, і вигравали на тих нервах козачка, од котрого перепадало в їх кишені чимало грошей.

Недовго дівчата танцювали. Економ загадав знов на роботу. Музики замовкли. Лейба та Сруль полягали під возом в холодку і тільки поглядали на політників та на політниць.

— Чи не лукаві тобі жиди! — гукнув один парубок. — Повивертались, як ті кабани. Лейбо! А йди лишеңь буряків полоть.

— Чого тобі треба? Поли собі на здоров'я! — обізвався Лейба та й заснув, розкинувши руки по траві.

Дівчата й хлопці сапали буряки, а жиди спали, аж роти пороззявляли. Мухи обсіли Лейбу, обліпили йому очі, чор-

ніли під очима, неначе другі брови, обліпили кругом рот, лазили й вилазили з рота, неначе бджоли з улика. Лейба крізь сон клацнув зубами, перекусив з десяток мух, половину ковтнув, половину виплював і знов роззвив свою вершу. А дівчата сапали та сапали, ще й веселих пісень співали.

Сонце скотилось за ліс. Погоничі половили коней і поза-прягали. Музики знов вдарили козачка. Дівчата позбігались, покидали сапи, побралися парами і знов пішли кружком метелиці. Вони танцювали доти, доки зовсім потомились, і, ледве дихаючи, посідали на вози.

Лейба вглядів Василину на полудрабку, довго придивився до неї, а далі спитав:

— Як тебе, дівчино, звуть, ану скажи!

— А тобі нащо? — спітала Василина і зареготалась.

— Może хочеш до неї старостів слати? — сказав, усміхаючись, один парубок, скоса поглядаючи на чорні веселі Василинині брови.

— Чи ти здурів! В мене є жінка й діти,— сказав жид,— та як тебе, дівчино, звуть? — знов спитав Лейба.

— Ну, Василина,— сказала вона, сміючись.

— А як тебе дражнятъ? — знов спитав Лейба.

— Оде причепилася причепа! Нé питай, бо швидко старий будеш.

— Ей, Лейбо, шануйся! Потривай, розкажу я твоїй Сурі,— знов обізвався один парубок.

Лейба придивився, що Василина була дуже гарна на вроду. Він знат, що пан Ястшембський дуже любить гарних наймичок: дівчат та молодиць.

Коло куреня стояло вісім довгих фургонів, обсаджених людьми. Музики та жиди посідали на тих возах, що їхали в Журавку, де жив посеред. Погоничі погнали коні. Музики заграли. Фургони рушили з місця і розкотились од куреня на всі боки. На всіх фургонах заспівали дівчата, а скрипки вили, як скажені, решета дзвеніли та гули між тонкими дівоцькими голосами.

Вже сонце сіло за лісом. Два фургони скотились з гори і в'їхали в Комарівку. Знов на улицях загавкали собаки, застукотіли колеса, засвистіли погоничі. А дівчата співали та співали, неначе верталися з весілля.

Василина перескочила через перелаз, а мати вже наси-пала в миску галушок і винесла надвір.

Сім'я сіла кругом порога. Паляник сів на порозі. Паляничиха поставила миску на круглому камені коло порога, прикривши його рушником. Василина сіла вечеряти, підобривши під себе ноги, і тільки тепер почутила, що в неї ноги стали неначе дерев'яні: отерпли й зомліли, й боліли. Сім'я повечеряла й зараз полягала спати. Василина лягла в хаті на лаві. В хаті все затихло, тільки під вікнами гули хрущі та бились об вікна. А в Василини в вухах все дзвеніло та гуло решето, все вили, як несамовиті, скрипки. Вже вона заплющила очі й почала дрімати. Хрущ загув і вдарився в вікно. і Василині здалось, що на двох скрипках разом порвались струни, а решето луснуло посередині, стало здоровим ротом, обліпленим мухами, і той рот проковтнув Лейбу, тільки його тонкі ноги задригали. Василина заснула важким, міцним сном, неначе вмерла.

— Василино! вставай, бо вже нерано! — будила мати дочку.

Василина спала як вбита.

— Василино! Вставай-бо та жени вівці до череди! — сказала мати і торсонула Василину рукою.

Василина кинулась, як переляканя. Йі приснилось, що вона сидить на полудрабку на фургоні. Хтось неначе смикнув її за полу. Вона впала з полудрабка на землю та й... проکинулась.

Надворі зовсім розвиднілось. Василина почувала, що в неї ноги неначе хто полив цілющою водою: ноги вже не боліли. Вона вийшла надвір. Небо було ясне та синє, та глибоке. Кругом села на горах зеленіли садки та ліси, вкриті росою. Пташки щебетали. Соловейки співали, аж по садках співи розлягались.

В Василини майнула перша думка в голові за музики, за дівчат, про хлопців. Вчора на буряках були хлопці з усіх близьких сіл. Скільки вона бачила дівчат та хлопців! «Ой, коли б же й сьогодні поїхати на буряки!» — думала Василина, одганяючи вівці в череду.

Не встигла Василина вернутись до свого двору, а на селі, десь далеко-далеко в садках, знов завили, як несамовиті, скрипки, знов задзвеніло решето, знов загуркотів веселий поїзд і заскавучала собарня.

— Ой мамо! коли б швидше обідати, бо вже фургони їздять по селі,— сказала Василина до матері, входячи в хату.

— Хіба ти знов поїдеш на буряки? — спитала її мати.

— Поїду, аби тільки батько пустили. Однаке треба заробити грошей на намисто,— сказала Василина.

В хату ввійшов Паляник. Василина знов почала проситись в його на буряки.

— Про мене, ідь,— сказав Паляник до Василини,— тільки заробляй гроші не на свої дівоцькі примхи, а на оплату податів. Он бачиш, скільки вас у мене! Істи є кому, а робити — не гурт-то.

В Комарівці, як і скрізь по селях в тій країні, люди мали чималий дохід з садків. Паляник заробляв в інший рік доволі грошей на садовині. Люди не з охотою йшли до панів на заробітки, та ще до тих, що поступались невеликою платою. Але два роки перед тим садовина не родила. Свое поле не настачало доволі хліба на харч та на оплату податів. Паляникам доводилось шукати заробітків.

Василина кинулась до печі, всипала в миску сирого борщу, колупнула грудку недовареної каші й сіла коло стола обідати, хапаючись та запихаючись.

— Чи до роботи, чи до музик так хапаєшся? — спиталась у Василини мати.

— Та не хапайся, бо замурзаєшся або й вдавишся! — сказав батько.— Оті чортові музики зовсім вас збивають з пуття. Ти лиш, Василино, не дуже жартуй з хлопцями. Хто іх зна, які там люди наїжджають з інших сіл.

Василина їла й не чула, що говорив батько. На улиці знов вдарили в решето. Брязкотьола забряжчали. Василина покинула на стіл ложку, вхопила сапу і вискочила з хати.

— Тю на тебе, дівко! Ну чи не хитрі з біса пани? Знайшли для вас принаду й цяцьку! — сказав Паляник, осміхаючись.

Над зеленими густими садками в долині піднялась курява, неначе густий дим: то їхали фургони. Василина вибігла з хати, стала коло воріт і виглядала на улицю. З-за вугла вибіг Лейба, прудкий та тонкий, як цап, і побіг в один двір. Лейбина гостра борода стриміла клином вперед, неначе хотіла ввігнатись в тин. Козирок дивився на небо, а тонкий рябий халат летів ззаду, неначе гнався за Лейбою, метляючись на повітрі. Холоші були позатикані в халяви, і тонкі, неначе козині, ноги так швидко дріботили по вулиці, ніби Лейба збирався плигнути через тин просто в двір. Лейба покричав, покричав у дворі, знов вискочив

з двору через перелаз і побіг до других воріт закликати дівчат та хлопців. За Лейбою гналися собаки. Він махав позад себе палицею і ще гірше дражнив нею собак.

Слідком за жідом вискочили з-за вугла два фургони з музиками. Василина знов сіла на полудрабок поруч з дівчатаами й поїхала на буряки.

На поссесорських буряках народу було ще більше, ніж учора. З далеких небагатих сіл поприходили на роботу дівчата та хлопці на цілий тиждень. Декотрі ставали на роботу на панських харчах, а декотрі приносили з дому хліб, сухарі, сало, цибулю і тим поживком живились цілий тиждень до суботи.

Василина зайняла на полі постать, а кругом неї роєм вилися хлопці з сусідніх сіл. Чи переходила вона на другу постать, хлопці переходили слідком за нею. Чорні високі брови та веселі очі чарували всіх, як літнє синє небо та ясне сонечко. Але ніхто так не сподобався Василині, як один журавський хлопець, Василь Кравченко; то був високий, рівний станом парубок, з широким чолом, з чорними бровами, з карими очима. Кругом високого чола вилися короткі чорні кучері. Василь не отступався од Василини ні на один ступінь і все ставав рядом з нею. Настав вечір. Робітники прийшли до куреня вечеряти. Василь сів поруч з Василою. Після вечері хлопці назбиравали сухого хмизу й запалили багаття. Вже надворі почало смеркатись, а музики грали, дівчата танцювали. Вже погоничі позапрягали коні. Коні стояли, похнюопивши голови, а музики все грали, а дівчата все танцювали. Василині не хотілось іхати додому: весела челядь, танці, чорні Василеві брови — все це чарувало молоду дівчину. Вже фургони рушили в Комарівку, а Василина з Василем все танцювала. Вона забула й за фургони, й за свою Комарівку.

Музики стали. Василина опам'яталась.

— Ой, лишенко моє! як же оце я поїду додому! — крикнула Василина, дивлячись на фургони, за котрими далеко-далеко клубками вилася курява.

— Переночуєш в курені! Не з'їдять же тебе хлопці, — сказали дівчата.

Надворі стало зовсім поночі. Хлопці наклали здорову купу хмизу. Полум'я спалахнуло здоровими язиками. Курінь було видно, як удень. Темна стіна лісу зазеленіла. Високий гіллястий дуб, котрій стояв коло самого багаття, був до середини облитий світом. Нижче гілля, з важкими

зубчастими листками, блищаю, неначе було вилите з зеленого скла. Хлопці та дівчата в білих сорочках сиділи коло вогню, облиті червоним світом. Вся голова в Василини була кругом заквітчана синіми волошками та білими соняшничками.

Василина була навдивовижу гарна з своїм білим матовим лицем, з високими бровами на чистому високому лобі, з вінком білих та синіх польових квіток на голові. Всі хлопці не зводили з неї очей, а Василина тільки бачила чорні Василеві кучері та повні червоні губи.

А ніч була дивна: тепла, темна та тиха. На небі, над чорним лісом, сяли зорі. По землі розливалось тепло і наливало Василинину душу молодими першими любощами, наче п'яними паходжами васильків та м'яти.

В курені люди вже давно спали міцним робітницьким сном, а Василина ще довго сиділа з Василем коло багаття, під зеленим дубом. Багаття згасло, тільки жевріла здорована купа жару. Василь обняв Василину і пригорнув її голову до свого лиця. В Василини зайняло дух. Вона аж мліла в теплі тихої ночі під ясними зорями.

Вже пізно Василь та Василина пішли в темний курінь і полягали спати покотом на соломі рядом з другими людьми

А в селі Паляничиха ждала дочки на вечерю і не діждалась. Вже й фургони покотились проз двір, а Василини не було.

— Чи не зосталась оде капосна дівка ночувати в курені? — сказала Паляничиха до чоловіка.

— Мабуть, зосталась. Хіба ж там мало народу зостається на ніч, — сказав Паляник.

— Ой, боюся я за свою дочку. Там же збирається всякий народ, усяка наволоч.

— Що ж маємо робити. Бійся не бйся, а на заробітки треба посылати дітей, — сказав Паляник.

— Горе нам з тими заробітками, — сказала, зітхнувши, Паляничиха і пішла в хату спати.

Переночувавши в курені, Василина зосталась на цілий день на роботі. Знов настав пишний теплий майський вечір. Хлопці знов запалили багаття. Запалав огонь під лісом. Заграли музики. Пішли в танець дівчата з хлопцями. Фургони стояли напоготові. Василина не знала, що діяти: чи іхати додому, чи знов зоставатись на ніч в курені. Василь просив її переночувати хоч одну ніч.

— Боюсь, Василю, батька та матері. Нема де дітись, треба їхати додому,— сказала Василина.

— То прибувай же завтра на роботу! — гукнув вслід Василь.

Василина приїхала додому. Мати лаяла її, лаяла та й годі сказала. Василина лягла спати край віконечка і довгоживо не спала. Вона чула, як в садках співали соловейки. Соловейки щебетали, хрущі гули, а Василині все здавалось, що десь під лісом грають скрипки та гуде решето; вона ніби бачила велике багаття, кругом його хлопців та дівчат, заквітчаних квітками. Музики грають, дівчата танцюють, а Василь Кравченко сидить під дубом та жде її — не діждеться.

«Господи! коли ця ніч мине! Коли я знов його побачу?» — думала Василина, плачуши. А соловейки співали, аж сади розлягались, та дражнили молоду веселу дівчину. Василина спала ніч, як не спала, і раніше за усіх прокинулась вранці. Вона ледве діждалась того часу, як за двором загуркотіли фургони та заграли музики.

Знов поїхала Василина на буряки і знов заночувала на полі в курені. Весела челядь, танці, музики — все це було для неї неначе щоденне весілля. А гарний Василь Кравченко не отступався од неї цілий день, знов просидів з нею вечір під дубом, неначе на досвітках. З сусідніх сіл знов понайїздили молоді хлопці: один гарний, другий ще красивий, та всі вилися кругом Василини.

Вернулась Василина додому. Мати лаяла та й лаяти перестала.

Через два тижні економ оповістив, щоб робітники приходили до посесора за платою. В неділю по обіді Василина з хлопцями та дівчатами пішла в Журавку до пана за грішми.

II

В Журавці панський двір стояв край села над ставком. Просторний панський дім виступав однією половиною в широкий двір, а другою ховався в розкішний старий садок. Високий частокіл йшов од самих воріт до дому і oddіляв широкий чистий двір од садка. На подвір'ї стояли рядками надвірні хати для челяді, возовня, стайні, льодовня, птичники і якісь невеличкі не то хатки, не то повітки, чисто обмазані білою глиною. Здоровий садок слався зеленими

хвилями за домом на гору, скільки можна було скинути оком. В старому садку зеленіла соковита трава. Вишні, черешні, груші, сливи-угорки, тернослив, терен та дерен — все росло густими купами. Подекуди, на крутих горбах, було видно неначе здорові гнізда з густих вишень та терносливу. Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, купи мальви. Густий рядок розкішних верб та акації, неначе товста зелена гірлянда, обхоплював панський двір та садок скрізь понад вулицею, поза великим током, поза довгими муріваними воловнями, кошарами та стайнями.

В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський. Його батько колись мав свої села, але жиди так заплутали пана, що він мусив продати села, ледве виплутався з довгів і вмер, зоставивши синові кілька тисяч карбованців. Син мусив по смерті батька взяти в посесію Журавку.

Станіслав Ястшембський змалку вчився в білощерківській гімназії, але наука не давалась йому. Він насилиу переліз в третій клас і ніяк не міг рушити далі, виріс під саму стелю, вивчився курити люльку, пити вино, грати в карти, чудово їздити верхи, і на тім скінчив курс своєї науки. Дома, на вакаціях, Стась ганявся за дівчатами по селу серед дня. Це був найвищий спеціальний клас Стасевої науки, якою він закінчив курс.

Раз в Білій Церкві вночі зібралася весела компанія молодих паничів гімназистів і зайшла в винарню до жида. Стась звелів жидові принести з льюху два десятки пляшок вина. Жид виніс з льюху один десяток і поліз за другим. Стась зачинив двері і запер жида в льюху. Молода компанія пила всю ніч, а світом пішла гуляти по містечку, похривала всі вивіски з шинків і поприбивала на брамі гімназії, на дверях в директора і навіть на церковній брамі. Вранці всі люди здивувались, побачивши, що в гімназії йде «продажа распивочно и на вынос водки и вина». Двадцять паничів другого дня вигнали з гімназії і між ними нашого Станіслава Ястшембського.

Кільки літ молодий Ястшембський пожив у свого батька, придивлявся до господарства, нібито вчився господарювати, але справді тільки байдики бив. Він їздив в гості до сусід, грав у карти, чудово танцював, з веселою компанією молодих сусід їздив часто на влови, любив хорти, а більше од усього баскі коні та гарних дівчат. Вільне,

безробітне його життя текло, як медова річка. Ястшембський не любив книжок і не читав їх, та і в батька його не було книжок, окрім кількох, не дуже нових, романів. Зате він читав газети. Його батько виписував кільки польських газеток. Старий Ястшембський любив слідкувати за політикою. Молодий Ястшембський нехтував українським народом і дуже любив розказувати анекдоти спеціально за дурних мужиків та молодиць, про дурну наймичку, которая по панському загаду зварила борщ з січеної соломи, а кашу з полови...

Старий Ястшембський до самої смерті розказував гостям, як його Стась пустував у школі, як запер жида в лъоху, а на брамі гімназії почепив шинкову вивіску. Гости сміялися, а Стась чванився, неначе він і справді зробив дуже розумну річ.

— Якби мій Стась не пустував, то пішов би далеко,— часто говорила мати гостям, цілуючи Стася,— ой Стасю, Стасю! що за розумна ти в мене дитина, але дуже вже пустуєш ти, моя дитино! А чи пам'ятаєш, Стасюню, як ти був ще малим хлопцем та накинув на бабу Хіврю гнуздечку ще й хотів сісти на неї верхи? Що то за сміху було!

Стась реготався, гості реготались, і мама з татком, господи, як реготались!

Невважаючи на поганий вплив татка, і найбільше матери, в молодого Стася була добра душа і добрий розум. В його синіх ясних очах світилась душа добра, а на білому гарному лиці була розлита така симпатичність, що проти волі притягувала до його душу в кожного. Це була натура добра зроду, але зовсім попсована фамільними традиціями панства та панування над мужиком, над Україною, попсована розкішшю, збитками всякого добра, при чому ні праця, ні розумовий розвиток, ні наука, ні вищі європейські ідеї не були можливим ділом.

З такою просвітою в голові, з традиціями панства, Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом, перед усім, що звалось українським. Він ставив себе без міри вище за кожного українця, хоч би українець був вчена людина.

Серед дівчат та хлопців молодий Ястшембський поводився, як простий парубок. Сільське життя серед простих людей, женихання з дівчатами — все це поклало на йому, поверх панського шару, ще другий, мужицький шар, дуже

простий. Побачивши його між селянами, можна було подумати, що то мужик вбрався в панську одежду. Груба мужицька лайка, грубі слова, а часом і стусани — все це так і сипалось од його на всі боки. Тільки ж він входив в покій між панів та паннів, на його знов сходив, ніби з неба, незвичайно делікатний тонкий дух.

Тим часом Стасева мама багато розвіяла грошей в Варшаві та за границею, а тато так грали в карти, такі справляли бали, що жиди одного дня наїхали в двір та й спродали землю й ліси. Тато і мати швидко померли, а молодий Ястшембський насилу вдержал в кишені кільки тисяч карбованців, і то заховавши їх дуже добре од жідів. Він мусив тепер повернати своїм розумом: взяв у одного дуже багатого польського графа в посесію село Журавку і став посесором. В його була одна думка: зібрати чимало грошей, покинути село, оженитись на гроших і виїхати до Києва або до Варшави, щоб вже нічогісінько не робити й до смерті знов бити байдики, граючи то в карти, то трошки в політику.

А тим часом настали нелегкі часи. Народ йшов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала, і тільки нужда гнала його на панську роботу. В урожайні роки пани крутились, як мухи в окропі. Розкішні жита, пшениці, а часом і невикопані буряки залягали під снігом. Панам довелось або дорожче платити робітникам, або кланятись та просити, або пускатись на хитрощі... В народі прокинулась думка за волю... Молодий Ястшембський пішов на хитрощі: поїхали по селам фургони з музиками по дівчат та хлопців! Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом, та холодом, та всякою нуждою: стали на Україні звісні «порції», маленька нова панщина.

Однієї неділі, вранці, у дворі пана Ястшембського стояла здорова купа дівчат, хлопців та молодих молодиць. Коло надвірної хати, де була канцелярія й каса, так само товпились дівчата та хлопці. Разом з ними прийшли за грішми й музики. На колодках, що лежали на подвір'ї, сиділи довгими рядками дівчата в білих сорочках, в керсетах, в квітках та стрічках. Дзвонили на «достойно». Сонце грало на зелених садках, блищало на широкому ставку, грало маревом на широкому дворі. Рядки дівчачих голів, заквітчаних настурцями, маком та червоними зірками, цвіли, наче квітки в квітнику.

Пан Ястшембський ще не виходив з своїх покоїв: він пив чай і розмовляв з Лейбою. Лейба так само прийшов за грішми і зайдов до пана в покої. Він знат, що пани люблять побалакати і трохи пожартувати з жіндками.

— Ну, Лейбо! що ти мені доброго скажеш? — спитав посесор, вглядівши в прихожій Лейбу.

— День добрий панові! прийшов за грішми, — сказав Лейба і, побачивши, що пан веселий та ласкавий, сміливо переступив через поріг і на ступінь приступив до стола, на котрому стояв самовар та чайний посуд.

— Може б ти випив стакан чаю? Га? — спитав пан.

— Як ваша ласка, то й вип'ю. Чом же не випити, — сказав Лейба та ще на два ступні приступив ближче до стола. В його несподівано блиснула в голові думка сісти на порожній стілець коло пана і напитись з ним чаю. За цією думкою блиснула друга думка: зіпхнути пана з стільця, сісти на його місці за столом, забрати собі його самовар, посуд, його дім, садок, ліси, поля, всю його землю... Та думка вколола Лейбу в мозок, як розпечена шпилька. Він повів очима по хатах. Очі блиснули гордо, хижо й сміливо і зараз спали додолу. На одну хвилину Лейбина голова знов підвелася вгору так, що гостра й плисковата борідка ніби хотіла встромитись в стелю. І знов похилилась голова униз смирно й ласкаво, мов голова в ласкавого раба.

— Одарко! налий Лейбі стакан чаю, — гукнув пан до кімнати, де Одарка прибирала постіль.

З кімнати вийшла молодиця, здорова, оглядна, повна та червона, як калина. Її чималі брови чорніли, як шовк, а чорні очі горіли на білім, пухкім лиці. Повні щоки дрижали на ході, біла шия аж горіла добром намистом. Молодиця налила стакан чаю і не подала, а сунула з огидою жидові в руки. Жид став перед хати і потроху съорбав гарячий чай.

— Вельможний пане! Яку я гарну дівчину назнав в Комарівці. Ой-ой-ой! Такої гарної й на світі нема, — сказав жид.

— Невже нема! — сказав пан, сміючись. — Буде така завкращки, як Одарка? — спитав пан, киваючи очима до Одарки.

— Ой-ой! ще краща за Одарку. Там така гарна, така гарна, як сонце.

— Може, така гарна, як твоя Сура? — спитав пан.

— Може й така,— сказав жід.

— Хіба ж твоя Сура така гарна, як сонце? — спитав пан, регочучись.

Лейбі трохи стало ніяково.

— Авжеж гарна, як жінка гарна для чоловіка,— сказав Лейба.

— А які очі в тієї дівчини? — спитав пан, сміючись.

— Ой! там такі очі, такі очі! такі ясні, як червінці! — сказав Лейба.

Пан зареготався.

— Ну, а брови гарні? — спитав пан.

— Ой-ой-ой! Ще й які гарні; такі круглі, як карбованці.

Пан приснув од сміху і захлинувся чаєм.

— Ой, бодай тебе собаки порвали! — насилу вимовив пан.— Ну, а губи гарні?

— Ще й які гарні! там такі губи, такі губи, як золото, а коси такі чорні, неначе на голові лежить штука чорного сукна; вона зветься Василина і сьогодні прийде за грішми,— сказав Лейба,— вийдіть самі розплачуватись з людьми, то й побачите її.

— Ну, а щоки, мабуть, такі, як сторублеві асигнації? — спитав пан.

З кімнати виглянула Одарка і так подивилась на Лейбу, неначе п'ятака кинула.

— Ну добре! сьогодні піду сам розплачуватись з політниками: подивимось, яка то дівка, схожа на твою Суру,— сказав Ястшембський і встав з-за стола.

В покої вбігла друга молодиця, висока, рівна станом, дуже гарна, білява, з карими очима, з тонкими панськими пружками лиця, з червоними, як корали, губами. То була куховарка Ярина. Вона попросила в Ястшембського ключі од комори. Ястшембський дав їй ключі і пішов з Лейбою в контору.

Дівчата, вглядівши пана, встали з колодок. Народ рушив слідком за паном Хлопці не скинули шапок перед Ястшембським. Музики й Лейба рушили в контору разом з робітниками. Тільки що Ястшембський одчинив контору і висипав на стіл з торби гроші, Лейба вискочив з гурту і став коло столу в пана за спину. В його очі так і забігали.

— Чого ж ти товпишся! — сказав пан до Лейби вже зовсім не фамільярно.— Геть, оступись!

Лейба зінав, коли можна підступити до пана запанібрана і коли треба зігнутись в три погибелі. Він зінав, що пани братуються з жіздами на самоті, а перед людьми держать себе на потрібній дистанції. Лейба поклонився й оступився до порога.

Ястшембський викликав дівчат і хлопців по спискові й одлічував їм гроши. Він все пришивався до дівчат. Коли це з гурту виступила й наблизилась до стола Василина Палянківна. Ястшембський зирнув на неї, а потім на Лейбу. Лейба кивнув своєю гострою борідкою зовсім, як цап до собак. Перед столом стояла молода, рівна станом дівчина й неначе сяла своєю красою,— круглими темно-кариими очима та високими бровами. Вся голова в Василини цвіла червоним маком та настурцями. За вухами зеленіли листочки барвінку та дрібної рути. Чорні товсті коси зміями вилися поміж квітками, а на широкому та високому чистому лобі аж сміялись брови, як веселки. Біле лице не боялось навіть сонця. Розкішні червоні та сині квіти, повишивані на рукавах, дуже приставали до чорних брів, до червоних губів. Перед столом стояла дівчина, неначе спахнула полум'ям перша маківка серед зеленого листу.

— Ти, дівчино, з Комарівки чи з Журавки? — спитав Ястшембський, дивлячись Василині просто в вічі.

— З Комарівки,— сміливо одказала Василина.

Ястшембський переглянувся з Лейбою. Лейба знов химерно кивнув борідкою по-козиному.

Василина стояла й ждала. Ястшембський помаленьку одлічував гроші і одним оком все поглядав на Василину. Василина почервоніла, як маківка.

— А хто це тобі, дівчино, вишив таку гарну сорочку? — спитав посесор, кидаючи помаленьку гривню за гривнею на стіл.

— Сама вишила. Хіба я маленька, щоб сама не вишила собі сорочки.

— Гарна в тебе сорочка,— сказав панич через зуби і все дивився на Василину, а руками насили ворушив п'ятаки по столі.

— А чи не стала б ти, дівчино, робити в мене на буряках ціле літо й осінь? — спитав пан.

— Чом не стала б? Аби тільки батько пустили,— сказала Василина.

— Як будеш робити в мене ціле літо, то я одріжу тобі

матерії на спідницю. Ходитимеш до мене ціле літо на бурики? — спітав пан.

— А чом же,— сказала Василина.

— Постій же трохи, ось я розщитаю людей. Я буду роздавати своїм журавцям гостинці, то й тобі дам,— сказав Ястшембський.

Василина одійшла од стола і стала коло стіни. Довго підступали до стола люди, довго брязкали п'ятаки на столі. В кінці всього приступив Лейба, прийшли й музики і забрали гроши за свою працю. Ястшембський встав й оповістив, що буде роздавати гостинці тим журавцям і комарівцям, які робитимуть в його в жнива та восени. Багато людей вийшло з контори, але чимало й зсталося, ждучи гостинців. Посесор повернув ключ коло стола. Замок дзенькнув. Ключі забряжчали.

Ястшембський одчинив двері в канцелярію. Молодиці й дівчата всі разом пообертались до дверей, неначе погляділи якесь диво. Канцелярія була в той час справді дивом. Трудно було розібрати, чи то канцелярія, чи крамниця. На столах, на конторках, на полицях і навіть на вікнах лежали цілі штуки усякої матерії. Довгі кінці од кожної штуки зумисне були позвішувані до самого долу. На одному столі, як жар, горіла червона матерія з зеленими та синіми дрібненькими квітками; на другому столі зеленіла, неначе трава в лузі, зелена матерія з лапатими червоними квітками. З високої конторки спускався до самого помосту жовтогарячий ситець з чорними смужками та червоними букетами. Квітчасті й картаті хустки були розкидані по вікнах, по поличках. Коло порога на кілочках висів цілий ряд смушевих чорних та сивих шапок, оповитих червоними одесськими поясами.

Пан Ястшембський ходив по канцелярії з аршином в руках і був зовсім схожий на крамаря в крамниці, котрий виставив напоказ свій крам. Високий, плечистий, рівний станом, повний на виду, з рум'яними здоровими щоками, з повною шиєю, з розкішним волоссям на голові, він і справді був схожий на добре вгодованого тілистого купця. Тільки високий білий лоб, чудові ясні сині очі та червоні повні, невеличкі, як у панни, губи показували його аристократичну вроду. Густе м'яке волосся на голові, кудлате, як грива, та довгі вуси, спущені вниз, робили його зовсім схожим на польського дідича шляхтича.

— А ходіть сюди! молодиці, дівчата! йдіть ближче та

вибирайте собі на спідниці та на юбки! — гукнув Ястшембський зовсім так, як крамарі в крамницях закликають до себе мужиків.

Молодиці й дівчата несміливо вступили в канцелярію. Одна пхала другу вперед і кожна одхилялась за спину другої.

— Сміливіше! чого ж ви боїтесь? Я не вовк, не з'їм вас! — сказав пан.

Молодиці й дівчата вже сміливіше вступили в хату, а далі не втерпіли й розсипались по хаті, як овечки по лузі. Червоні, зелені матерії, гарні хустки притягували їх до себе, як чари. Парубки стояли коло порога і тільки скоса поглядали на смушеві шапки та на червоні пояси.

— Ой гарна ж матерія! — аж запищала одна молода молодиця. — Така червона, аж очі бере в себе.

— А що? одрізати тобі на спідницю чи на юбку? — спитав Ястшембський в молодиці і вшипнув її за руку.

Молодиця запищала й захихикала, затуляючись рукавом.

— Ой, гарна ж буде спідниця! Одріжте мені, пане, хоч і на дві спідниці,— просила молодиця.

— А ходитимеш до мене на роботу ціле літо й осінь на копанку буряків? — спитав пан.

— Ій-богу, буду, тільки одріжте,— сказала молодиця.

— Гляди ж! А як візьмеш гостинець та підеш на роботу до другого поссора, то я не подивлюсь тобі в зуби: серед улиці здеру з тебе спідницю ще й нагайкою обшмагаю. Чуєш, молодичко!

— Ні до кого не піду,— сказала молодиця,— а, може, сестро, взяти собі хустку! — сказала молодиця до однієї дівчини. — Та й гарні ж хустки! Таких хусток і в Богуславі і в Лисянці не знайдеш.

— Я візьму собі на спідницю отого червоного,— сказала дівчина.

— То й я візьму на спідницю,— сказала молодиця.

Ястшембський одміряв аршином їм обом червоної матерії на спідниці.

Дівчата ходили од однієї матерії до другої, лапали руками, сlinили крадькома й терли в пальцях, щоб спробувати, чи не одстає фарба, і вибирави собі, хто на юбку, а хто на спідницю. Василіна стояла серед хати й не знала, котру матерію собі вибрати. Вона ще зроду не мала ні одної спідниці та юбки з таких чудових матерій. В неї очі

розбігались од однієї матерії до другої. Вона не знала, чи взяти собі зелене, чи червоне, чи жовтогаряче.

— А ти, Василино, вибрала вже собі на спідницю? — спитав її пан і вщипнув за шоку.

Василина зросла в малому селі, в лісі і не звикла до таких панських жартів. Вона одказала йому грубо, неначе парубкові.

— Гетьте! Чого це ви лізете до мене?

— Одея яка недоторкана! Чого ти так брикаєшся? — сказав пан, сміючись, і знов вщипнув її за плече.

— Одчепіться од мене! — крикнула Василина на всю хату.

Всі в хаті засміялися.

— Одея яка ти дика! А як з тобою парубки жартують, то ти, правда, не брикаєшся? — сказав пан.

— Одея, господи! хіба я коняка, щоб брикалася,— знов гукнула дико на всю хату Василина.

Парубки зареготались; дівчата затулялись рукавами.

— Гарна дівчина, та любить гедзкатись,— сказав пан,— ось я тобі одріжу на спідницю оцієй червоної матерії, то, може, ти перестанеш хвицатись.

Василина глянула на червоні розкішні квітки, розкидані по зеленому полі, і втихомирилася.

— Ну, що? чи одрізати на спідницю? — спитав пан.

— Та вже ж одріжте,— сказала Василина.

— А будеш робити в мене ціле літо? — спитав пан.

— Та вже ж буду,— сказала Василина, не зводячи очей з квітка.

Василині здалося, що ті квітки аж запахли, як на городі.

— Може, ти в мене наймешся за дробінницею? Чи вмієш курям їсти давати? — спитав пан.

— Це ѿ цього не вміла б,— сказала Василина.

— Ну, то як же буде? Чи наймешся в мене, Василино? — спитав пан.

— Як батько скажуть, то, може, ѹ наймуся аж восени, бо тепер треба заробляти гроші на подушне; тепер батько не пустять,— сказала Василина.

— Ну, приходь до мене з батьком восени та ѹ ставай на службу.

Молодиці ѿ дівчата знов осміхнулись і позатулялись рукавами.

— Як станеш в мене на службу, то я тобі ѿдріжу на юбку або на керсет оцієй матерії,— сказав Ястшемб-

ський, показуючи на високу канторку, на котрій висіла дуже гарна матерія з червоним дрібним маком та рожами по чорному полі.

Василина глянула на ту матерію і не могла одвести очей. Чудові червоні маківки неначе цвіли, як на городі, в зеленому листі, а між тими вінками вилися переплетені з листом червоні рожі та пуп'янки. Вона дуже любила квітки, стрічки та гарні матерії, а в батька не було за що справляти та вбиратись.

— Ну, а ви, хлопці! вибирайте собі, хто шапку, а хто пояса,— сказав пан до хлопців.

Хлопці стояли коло порога і поводились далеко не так сміливо, як дівчата. Ястшембський зняв шапку з кілка і насунув на голову одному парубкові.

— Що, гарна шапка? — спитав пан у хлопця.

— Авжеж гарна,— сказав хлопець.

— Як будеш в мене робити ціле літо, то візьми оцю шапку на гостинець,— сказав пан.

— А чом же! як дасте, пане, шапку, то буду робити, бо мій батько не хоче купувати мені нової шапки,— сказав парубок.

— Та як надінеш оцю шапку, то всі дівчата на селі подуріють,— сказав пан.

Парубок осміхнувся, скоса поглянувши на дівчат, взяв шапку і подякував. Ястшембський роздав парубкам шапки й пояси і замкнув кантору. Василина несла в руках шматок нової свіжої матерії і не могла надивитись на неї.

Молодиці й дівчата вийшли за двір і все роздивлялись на свої гостинці. Василина пішла додому через греблю і на самоті під вербами ще раз розгорнула матерію і притулила до свого стану. Для неї здалося, що вона вся зацвіла квітками, як калина в лузі. Василина, йдучи через греблю, обернулась, глянула вгору, де зеленів панський садок, і їй здалося, що вся гора неначе була вкрита червоним маком та рожами. Вийшла вона за село, глянула на зелене поле,— і там неначе цвіли рожі. А пишне сонце сяло на садках, на вербах, на ставку. Вода блищала, як золото. Гаряче сонце дражнило молоду душу. Весь світ неначе разом зацвів рожами та маківками перед очима в молодої дівчини.

«Як наймуся в пана та зароблю грошей, то куплю собі десять разків доброго намиста, справлю червоні чоботи,

накуплю нових квіток та стрічок, та так вберуся, що всі хлопці на селі подуріють», — думала Василина, йдучи в Комарівку лісом.

Василина oddala батькові гроші і розказала, що посерп хоче найняти її за птичницю або й горничну.

— Не пушу я тебе в найми до панів, — сказав батько, — коли хоч, то наймайся в мужика.

— А хіба ж мужик дасть їй на рік двадцять карбованців? — сказала Паляничиха. — Дівці треба кожуха й на-миста, треба й на рушники дбати. Не сьогодні-завтра до неї прийдуть старости. Нехай наймається, коли трапляється добра служба.

Паляник не любив панів, однаке знав, що жінку трудно переговорити, і тільки махнув рукою.

Василина цілу весну їздила на буряки і часто очувала в курені.

— Ой, гарно на буряках! — хвалилася Василина дівчатам. — З ким хочу танцюю, з ким хочу гуляю, і ніхто за те й не питає, й ніхто за те не лає.

Минули жнива, і Василина впросила матір, щоб вона одвела її на службу до журавського посерпа. Паляничиха повела дочку в Журавку. Вони вступили з Василиною в панські покої і поклонились панові.

Ястрембський вглядів Василину з матір'ю, осміхнувся, але прикинувся поважним чоловіком і розпочав розмову.

— А що, молодице, чи пустиш в найми свою дочку? Мені треба наймички і до покоїв і до птиці. Коли хоч, то наймай дочку на рік.

— А що ж ви, пане, дасте на рік? — спитала Паляничиха.

— Те дам, що й другим даю: я плачу наймичкам двадцять карбованців ще й даю юбку чи там яку удяганку, — сказав пан.

— Я прошу вашої милості, щоб ви поступились юбкою, ще й двома сорочками, — сказала Паляничиха, — а коли ваша ласка, то ще прикиньте день оранки. В нас волів тільки одна пара.

— Цього, молодице, не можна. Мені треба волів і для себе, а коли хоч, я ще прикину чоботи. Правда, дівчино, чоботи кращі од оранки, та ще якби, борони боже, червоні?

Василина осміхнулась і спустила очі додолу. Ястрембський не зводив з неї очей. Її чорні тонкі брови гнулися

дугами вгору, а чорні довгі вії спускались ніби коліщатами вниз. Василина була пишна, як троянда.

— То нехай буде ѹ так,— сказала Палляничиха.

— Як так, то ѹ могорич зап'ємо,— сказав Ястшембський і звелів Одарці винести пляшку з горілкою.

Запили могорич. Палляничиха подякувала і пішла додому. Василина пішла в пекарню. В пекарні була куховарка Ярина і дробінниця Олена, повна, білява, маленька на зріст молодиця. Всі вони дуже неласково поглядали на Василину. Ярина якось з нехтуванням попросила Василину сісти.

Через годину ввійшов в пекарню Ястшембський і звелів Василині ставати за горничну, а Одарці за ключницю. Одарка насупилася і почервоніла.

— Що, Василино, маєш гарну одежду? — спитав пан.— До покоїв треба тобі причепуритись в гарну одежду.

— Що на мені, то те ѹ маю,— сказала Василина,— мати принесуть завтра мою празниковоу одежду.

— Ну, нічого; я тобі справлю до покоїв одежду, аби тільки мене слухала,— сказав пан.— Будеш мене слухати? — сказав пан і вщипнув Василину за плече.

— Одарко! знайди хутчій Василині юбку та квітки ѹ стрічки,— сказав пан до Одарки,— та позабираї оте, що тепер на їй.

— Авжеж! Нехай Ярина знайде. Я не знаю, де вона їх сковала,— сказала Одарка з великою досадою.

— Не дурій, Одарко, та шукай: нехай дівчина прибереться, бо, може, сьогодні гості наїдуть; та знайди ѹ червоні чоботи,— сказав пан.

Ястшембському хотілось швидше вбрати Василину в нову гарну одежду, в квітки та стрічки, і подивитись на неї прибрану. Він звелів Василині передягтися, вбутися в червоні чоботи і подавати в покої самовар.

— Бери ж та наставляй самовар, бо ти ж горнична, чи що,— сказала з злістю Одарка.

Василина почервоніла, взяла з лави самовар і не знала, що з ним робити: зняла покришку і конфорку, витягла кран і поклала на лаві. Молодиці сміялися.

Ярина була добріша за Одарку і показала Василині немудру справу коло самовара. Самовар закипів, і Василина однесла його в покої і поставила на столі.

Ястшембський звелів ѹ погарячити ѹ повитирати стакани, а сам сів коло стола і не зводив з Василини очей.

Надворі вечоріло. Сонце стояло над самим садком і через одчинені в садок вікна заливало світом всю здорову кімнату. Широкі смужки червоного світу слались на помості через усю світлицю і падали на стародавній довгий форtep'ян, схожий на крокодила з вузьким хвостом, з тонкими куцими ніжками. Між вікнами висіли стародавні здорові дзеркала в широких чорних рамах, з золотими вузькими обідками.

Василина витерла незручно руками стакани і ненароком повернулась до дзеркала. Вона взглядала себе всю до самих червоних чобіт, взглядала на собі чудовий керсет, ввесь в маківках та в рожах, нову спідницю й червоні чоботи. Для неї здалося, що вона бачить в дзеркалі якийсь чудовий кущ, ввесь в квітках, од верху до самого низу.

— Ану, Василино, ще раз подивись на себе в дзеркало,— сміявся Ястшембський.

Василина засоромилася і почервоніла. Ястшембський милувався нею, роздивлявся на її брови, вій, червоні губи.

— Подивись-бо на себе в дзеркало! Яка ти, дівчина, несміліва,— сказав Ястшембський і з тими словами встав з-за стола, взяв Василину за руку і повів до дзеркала. Василина почервоніла.

Вечірнє сонце облило Василину світом, як золотом. Вона засяла в дзеркалі, наче блискучі кришталеві квіти. Червона широка стрічка на цукному папері, чи «кибалка», обхоплювала її чорноволосу голову, наче червоний вінок. Над стрічкою позвіщувались червоні зірки та настурці, оринії та чорнобривці. Вся голова в Василини цвіла квітками, а зелений барвінок позвіщувався китицями кругом тонкої шії. На білих рукавах горіли повишивані червоні та сині квітки. Увесь керсет був ніби закиданий червоним маком. Василина вся сяла й розливала світ кругом себе, мов кришталевий букет. Од червоних чобіт лівся одніск по помості і по дзеркалі. Широкий чистий лоб з високими бровами, чудові щоки і повні виразні губи неначе були вправлені в якийсь букет з настурців, маку, оринії, зірок, чорнобривців, барвінку та руті.

— Чого ж ти спустила очі додолу? Подивись-бо на себе, яка ти гарна! — сказав Ястшембський і підвів рукою голову дівчини, взявши її за підборіддя.

Василина блиснула круглими карими очима і знов спустила вій на щоки. Її веселі очі блиснули, неначе дві зорі

зайннялися між квітками. Ястшембський милувався Василиною: лице в дзеркалі було біліше й делікатніше і грато одніском вечірнього сонця та квіток.

Ястшембський не втерпів: вхопив Василину долонями за щоки і вп'явся в її чудові м'які губи своїми делікатними губами.

Василина затріпалась в його руках, як птиця, й з усієї сили пхнула його од себе так, що Ястшембський аж заточився.

— Чого це ви причепились до мене! — крикнула Василина і хотіла втекти з хати.

Ястшембський вхопив її за руку і придержав. Василина пручалась. Вона в той час пригадала Василя Кравченка, його, чорні кучері, його темні очі. Їй чогось стало жаль хлопця.

— Чого ти пручаєшся, дурна дівчино? Я тебе не з'їм, — сказав Ястшембський і сів на здорове крісло коло стола. Василина хотіла вирвати од його свою руку. Ястшембський смикнув її до себе так, що Василина зачепилась за стіл. Самовар і посуда задрижали на столі. Один стакан впав з стола й розбився.

— Нé байсь, з парубками то й жартуєш, а зо мною не хочеш, — сказав Ястшембський і смикнув Василину за руку так, що вона впала на його коліно. Ястшембський вхопив її за тонкий стан і посадив собі на коліно. Василина штовхнула його кулаками так, що крісло на коліщатах покотилось з паничем, а Василина одскочила од його, як несамовита.

Ястшембський зареготався.

— Та й бриклива ж ти, дівко, а ще й молода! — сказав Ястшембський і при тих словах скопився з крісла, погнався за Василиною і впіймав її серед світлиці.

Василина важко дихала, як птиця, що попалась в небезпечні руки. Вона втратила силу і стояла перед хати мовчки. Ястшембський заговорив до неї тихо й ласково.

— Ну, чого ж ти розсердилася, дурна дівчино! Я по-жартував трохи з тобою, та й годі. Я ж тебе не з'їв? Правда, я тебе не вкусив? Та й дика ж ти, як лісова коза. Мабуть, ти й людей не бачила в своїх комарівських лісах.

— Авжеж, таких, як ви, не бачила й досі, — голосно крикнула Василина, — пустіть мене, я піду собі додому. Нé

хочу ні вашого керсета, ні ваших червоних чобіт. Я піду собі до батька й будлі-де знайду службу.

— Цур дурної-навісної! Сьогодні найнялася, сьогодні й одйдеш. Це гарно! А що за тебе скажуть люди? Йди лише до пекарні та пополуднуй. Скажи Одарці, щоб пішла до комори та взяла чого тобі на полудень,— сказав ласкаво Ястшембський і сам вивів Василину за руку за двері.

Червона, як жар, злякана й засоромлена, пішла Василина в пекарню. Всі молодиці глянули на її стривожене лице і почали сміятись. Ястшембський зараз надійшов в пекарню і звелів Одарці мершій видати полудень челяді.

Василина наче впала на лаву. Її серце перестало тривожно тріпатись. Вона почувала, що на її губах горить панський поділунок; вона неначе й досі почувала на щоках, на руках, на плечах панські м'які і, разом з тим, дужі руки.

Ястшембський напився чаю, звелів запрягти коні і поїхав до сусід паничів на карти. Виїжджуючи з двору, він звелів Одарці поприбирати з стола і показати Василині, як ходити коло самовара й де ховати посуд.

Тільки що панич виїхав з двору, Одарка й Ярина вбігли в покої і заходились коло самовара. В чайникові було ще доволі чаю. Сахарниця була замкнута, але в іх десь знайшовся й сахар. Одарка сіла за стіл по один бік на старомодній шляхетській канапі з високою спинкою, такій здоровій, як добрий віз; а Ярина вгніздилася по другий бік. Вони обидві порозпирались зовсім так, як посередові тітки. Одарка з повагою обперлась лікtem об товсту та круглу, як колода, подушку, що лежала впротерек канапі, і закотила очі під лоб, дивлячись на стелю. Вона звеліла Василині налити два стакани чаю. Василина налила і подала їм обом стакани.

— Сідай же, Василино, з нами до столу та вчись пити чай. Та тільки не викажи на нас панові. Адже ж і ти п'єш з нами чай?

— А навіщо мені виказувати? Хіба мені пан батько чи дядько?

— Поживеш в пана, то порозумішаєш,— сказала Одарка, сьорбаючи холодний чай.— Пам'ятай, що тобі доведеться з нами жити, з нами їсти й пити. Ми сьогодні в

пана, а завтра деїнде. Чи мало він попроганяв дівчат та молодиць, кращих за нас? Прожене він і нас, як трохи підтопчесомсь: я його заздріваю в цьому.

Василина сіла коло стола і випила стакан чаю. Чай здався для неї дуже смачний. Після чаю молодиці пішли нишпорити по покоях, по закутках. Одарка стала перед одним дзеркалом і перев'язала собі наново хустку на голові; Ярина чепурилась перед другим. Василина її собі не втерпіла: вскочила в кабінет і заглянула в кругле дзеркало в срібних рамах, що стояло на столі. Вона глянула на свої очі, на брови, на квітки на голові і засміялась сама до себе. Осміх був такий дивний, зуби були такі білі та дрібні, що Василина трохи не крикнула:

— Ой гарна ж я, гарна! Брови мої, як шнурочки, очі, як терночок! Ой боже мій, яка я гарна. Он чого панич так чіпляється до мене!

Одарка заглянула в кабінет. Василина одскочила од дзеркала.

— Ярино! Чи ти ба! Панич забув ключі од комори,— гукнула Одарка.

— Невже! Де ж вони? — обізвалась Ярина.

— Осьдечки, коло дзеркала на столі! — сказала Одарка і вхопила ключі.

Ярина кивнула її моргнула на Одарку, показуючи на Василину.

— Йди, Василино, трохи погуляй або що. Все одно тобі нема роботи,— сказала Одарка.

Василина вийшла за двір, а Одарка з Яриною бігцем побігли до комори, хватъкома набрали сиру, масла, яєць, меду, крупів і всякого поживку її ледве донесли до пекарні. В пекарні, замість несмачного қулішу, молодиці розпочали готовувати собі таку вечерю, яку не щодня ів і сам Ястшембський.

Василина вийшла за двір і пішла понад ставком на греблю. Тудою йшов шлях на Комарівку. Півдня вона побула в чужому домі, між чужими людьми, і людьми якимись чудними, а за того півдня її взяла така нудьга, що в неї була думка піти в Комарівку і не вертатись до пана.

Василина тихо йшла через греблю під високими, старими вербами. Сонце тільки що зайшло. За ставком, за садками червоніли хмари, неначе обсыпані рожами. В тихій воді було видно синє глибоке небо. По йому неначе десь

глибоко-глибоко під водою плавали червоні лебеді. Василина задумалась. Проти неї з-за млина вийшов Василь Кравченко. Василина стала, аж злякалась.

— Добривечір, Василино! От тепер ти в нас у Журавці,— сказав Василь.— А я оде йшов до панського двору, думав, чи не побачуся з тобою.

Василина ледве опам'яталась. Її дума літала над Комарівкою, коло батькового садка, коло матері. Вона стояла і мовчки дивилась на Василя.

— Чого це ти, Василино, мовчиш? Чи не впізнала мене, чи що?

— Ба впізнала... Я йду та все собі думу думаю. Одна дума снувалась за другою. Ти мене аж злякав,—тихо сказала Василина.

— Невже я став такий страшний? Півдня побула в дворі і мене вже злякалась.

Василина пильно дивилась Василеві в вічі: ті ж чудові чорні очі, ті ж чорні брови на широкому лобі, ті ж чорні кучері, та чогось Василь став не такий гарний, як був передніше. Вона неначе вперше вгляділа, що в Василя були широкі губи, що спідня губа була товста, ніс короткий, ще й перенісся між бровами дуже глибоко запало.

— От тепер, серце Василино, ти вже не вийдеш з нашої Журавки,— сказав Василь.

— Хто його зна... Чогось мене сум бере в Журавці,— сказала Василина,— я не звикла до тих панських покоїв, не знаю, як в іх і повернутись, як і ступити.

Василина говорила і дивилась на ставок. Вода в ставку блищала між зеленими садками та вербами, неначе в зелених рамках, і Василина чогось пригадала здорове дзеркало в широких рамках в панських покоях. Ті пишні зелені береги здавались для неї рамами, тиха вода стояла, неначе бліскуче скло. Вона неначе вгляділа свою гарну вроду, свій осміх, і тут, поруч з своїм лицем — прегарне лицез Ястремського з рожевими устами, з тихими, але пишними, синіми очима.

— Чого ти, Василино, стала така смутна? Звикай до нашого села та виходь до нас на вулицю.

— Коли ще пан пустить... Хто його зна, яке буде туточки моє життя... Одарка та Ярина чогось такі напундючені, чогось косо дивляться на мене.

— А пан тебе не зачіпає? — спитав Василь, насупивши брови.

Василина почувала, що на її лицے неначе хто дихнув огнем. Ніби огонь запалив її щоки, навіть лоб і вуха. Вона вся неначе зайніялась з тілом і душою.

— Стережись, моє серце, цього панича. Не одна дівчина в селі плаче од його. Стережись, Василино!

Василина й справді збентежилася. Якийсь страх напав на неї, неначе облив її холодною водою.

Ніч спадала на садки, на ставок. Вода під млиновими колесами дуже гула та шуміла серед вечірньої тиші. Василь обняв Василину і пригорнув до себе. Василина почувала, що її серце було спокійне, як тиха вода в ставку. Її лице було холодне; вона несподівано почутила, що в неї душа холоне для молодого Василя.

Василь недовго стояв з Василиною; вони швидко розійшлися, неначе Василина хапалася до панського двору.

«Я вже не так люблю його, як любила під зеленим дубом коло куреня,— думала Василина, тихо йдучи до двору.— Чогось у його стали не такі гарні губи, чогось у його так глибоко запало перенісся, і лице стало чогось коротке. Чи він був слабий, чи схуд...» — міркувала молода дівчина, вертаючись до двору.

Василина прийшла в двір. Вже зовсім смеркалось. Панський дім білів в темряві: вікна чорніли навіть в пекарні... а з пекарні було чути скрипку... Василина одчинила двері в сіни, з хати було чуть шум, регіт, а скрипка вищала та щебетала. Одчинила вона двері в пекарню, звідтіль полився світ широкою хвилею. Вікна були позавішувані світками.

На столі горіло дві свічки. Стіл був застелений скатертю. За столом сиділа Одарка поруч з мірошником з панського млина. Ярина сиділа кінець стола, а проти неї на ослоні сидів писар з контори. Другий писар грав на скрипці, а Олена подавала на стіл тарілки та полуумиски. На столі стояла здорована миска вареників в маслі, тарілки з сметаною, молочна каша. Перед мірошником стояла пляшка горілки. Мірошник, здоровий, чорновусий та повнови́дний чоловік, наливав в чарку горілку і частував Одарку й Ярину.

Василина ввійшла в хату і не знала, де стати, де сісти.

— Здорова була, чорнобрива! — гукнув з-за стола мірошник.— А ходи до нас, та сідай коло нас, та випий з нами по чарці.

Василина стояла серед хати і не знала, куди притулитись.

— Це якась горда та пишна,— обізвався писар.— Примо симо вечеряти!

— Вечеряйте на здоров'я, спасибі! — несміливо обізвалась Василина.

— Та сідай-бо, Василино, не будь така пишна,— сказала Ярина і трохи посунулась.

Василина сіла коло стола і не знала, чи істи, чи не істи. Писар накидав вареників в тарілку і поставив перед Василиною.

— Потривай-бо, пане писарю! Треба ж почастувати дівчину,— сказав мірошник, подаючи Василині чарку горілки.

Василині було чогось сором. Вона одхилила лице і затулилась рукавом.

— Бач, як одвертається! А якби я був молодий, то може б прихилилась до мене,— сказав мірошник.

— Та випий-бо, коли тебе просять,— обізвалась з-за стола Одарка,— оде, яка ти справді пишна!

— Та спасибі, я не п'ю горілки,— сказала Василина.

— Знаю я, як дівчата не п'ють! При людях не можна, а за дверима, та ще з хлопцями, то й можна,— сказав мірошник.

— Випий, Василино, а то ще викажеш на нас,— сказала Олена.

Василина взяла чарку, притулила її до губів і випила півчарки. Міцна горілка запекла в роті, як вогонь. Молода дівчина закашлялась. Всі засміялись.

— Ого-го! видно, що первістка,— загуркотів мірошник, як млинове колесо.— Ану, хильни ще раз так, щоб було видно дно.

Всі причепились до Василини. Вона й справді хильнула до дна, і в неї одразу заморочилася голова, а на душі стало чогось так весело, що вона голосно засміялась.

— Гі-гі-гі! Мати Каленика привела, та не скажу, як звуть,— загегав, як гуска, один писарчук і простяг руку, щоб поженихатись з Василиною. Василина так потягла писаря по руці ложкою, що він аж засичав.

— Та й легенька ж у тебе ручка! А ще й молода!
Що ж то буде, як постарієшся?

Довго уся челядь пила й іла, а далі попилася і вийшла з-за стола.

— А поведи нас, Одарко, в панські покої,— намагався мірошник.

— Ой, боюся! часом панич приїде,— сказала Одарка.

— А як приїде, то ми повтікаємо,— сказав писар,— ходім та пограймо на тому форту плясі, а ви, молодиці, потанцюєте.

— А справді ходім,— закричали молодиці.

Молодиці забрали свічки і повели гостей в покої. Писарець сів за фортеп'ян і вдарив по клавішах. Старі клавіші засичали, як гусаки. Струни задзвеніли, як на цимбалах. П'яний писарець не грав, а просто бив дрібно кулаками по клавішах, де влучав. Молодиці пішли по залі козачка. Мірошник вивернувся на широкій старомодній канапі і вилупив п'яні баньки на молодиць. В залі піднялася курява. Струни під кулаками в писаря аж стогнали, аж квакали, а молодиці гацали по хаті, неначе де-небудь в шинку.

— Та й добре лежати на цьому сучого сина ліжку! —
гукнув мірошник і простягся на всю довжину канапи, як гора.— Здається, лежав би тут до самої смерті.

Одарка дуріла без міри, вискочила на канапу і почала вибивати тропака. Василину розібрала горілка. На неї наїшla охота до танців. Ярина вхопила її за руку і потягла в танець.

— Otto грає панський обрік в бісових молодицях,—
сказав мірошник, дивлячись на танці й скоки. Надворі забрехали собаки. На улиці щось загуркотіло. Мірошник, як опечений, скочив з канапи. Одарка скочила з канапи на поміст так легенько, що трохи не проломила дошок, віко од фортечного стекнуло. Писарець одчинив вікно і плигнув через вікно в садок; за ним плигнув другий писар, а мірошник, зовсім п'яний, зав'яз у вікні, зачепившись ногою за одвірок, та й полетів сторч у квітки. Одарка зачинила вікно і кинулась в пекарню. Миски з варениками, тарілки, пляшки, все неначе летіло на крилах з стола під піч, під лавку. Один полумисок з варениками не потрапив утекти під лавку та вскочив у помийницю. Ситі вареники здивувались, що недавно плавали з головою в маслі, а це чогось опинились в помиях.

Василина перелякалась навіки, хапала все з стола і ховала під лавку, разом з полуимском стягла з стола скатерть і всунула в піч. Перелякану пляшку горілки скочила з стола слідком за скатеркою і покотилася по землі. На лаві зосталась писарева скрипка. Ярина вхопила її, бігала з нею по хаті, не знала, де її діти, а далі всунула в грубу в попіл.

— Борони боже, Василино! Не признавайся паничеві, бо буде нам, буде й тобі,— сказала Одарка.

Василина зблідла, як смерть, стояла, згорнувши руки, і трусилася. Вона вперше на віку вплуталася в лихо прости своєї волі і трохи не плакала.

Заскрипіли сінешні двері, затупотіли в сінях люди. Одарка вхопила свічку і вийшла в сіни. Ястшембський пішов до покоїв.

— Пхе! що це так смердить в покоях? Чи тютюн, чи оселедці? Поодчиняй, Одарко, вікна! — сказав панич.

Одарка поодчиняла всі вікна, тільки боялась одчинити те вікно, через котре повискачували писарі з мірошником.

— Поодчиняй усі вікна, бо там позаду їдуть гості,— сказав Ястшембський.

Незабаром у дворі знов загуркотіла бричка і в покої ввійшли близькі сусіди Ястшембського, молоді паничі з дрібних дідичів, пан Хшановський та пан Прушинський.

Ястшембський похвалився їм, що знайшов собі таку дівчину-красуню, за яку ні в казках не сказати, ні пером написати. Молоді паничі зумисне приїхали подивитись на Василину. Вони жили в батьків і часто приїжджали до одинокого Ястшембського подуріти на волі.

В залі засвітили свічки. Молоді паничі позапалювали цигари, балакали та свистіли, ходячи по хаті.

Молодиці повбігали в гостинну за ділом і без діла і вештались по покоях. Паничі жартували з ними та женихались.

— А де ж, пане Ястшембський, твоя Василина? Може, спить, зачарована в якомусь палаці серед густого лісу? — питали паничі в Ястшембського. — Чи не можна часом її розбудити?

— Одарко! Поклич мерщій сюди Василину,— сказав пан Ястшембський.

Одарка пішла до пекарні і покликала Василину. Василина не хотіла йти й опиналася.

— Та йди-бо! — штовхала її Одарка. — Чого ти боїшся? Хіба вони тебе з'ідять, чи що.

Одарка упхнула Василину в залу. Василина стала коло порога.

Хшановський взяв свічку, підійшов до Василини тихе-сенько, як кіт до миші, і присвітив до її лиця. Василина обернула лице до стіни і затулилась рукавом.

— Та не соромтесь-бо, оберніться до мене! Одея які ви соромливі! — жартував Хшановський та все одтягував Василинину руку за рукав.

З-під білого рукава блиснули дві чорні брови, як дві веселки, і пара чудових очей.

— Гарна, гарна дівчина, та тільки бриклива,—говорив панич, та все одтягував Василинину руку за рукав.

— Одчепіться! Бо як дам, то й перекинеться! — крикнула дико Василина.

В Василини ще й досі гуло в голові од чарки горілки. Вона маєнула на панича рукою і зачепила його рукавом по лиці. Ще зроду Василина не бачила такого недоладного лиця, яке мав молодий Хшановський. Перед нею стояв молодий панич, високий, як очеретина, тонкий, як дошка, з маленькою головою, з довгеньким лицем, таким блідим та жовтим, як у слабої панни. Бліді рожеві губи були то-несенські. З-під тонких руденьких брів насилу були при-мітні ясно-сірі очі, такі сірі, неначе Хшановський був зовсім без очей. Над губами стриміли, неначе позасмоктувані, маленькі вусики, а руденька рідка борідка розділялася на два довгі клиночки і вся світилась наскрізь. Через бороду було видно всі щелепи й підборіддя і навіть комірчики. Василині чомусь здалося, що то стояла на задніх лапах миша, на котрій облізла шерсть. Лице у Хшановського так світилося, неначе було налите водою. Василина глянула йому в вічі і навіть трохи злякалась. Для неї чогось зда-лося, що то нечиста сила.

Не встигла Василина одвести очі од Хшановського, а до неї приступив з свічкою пан Прушинський, вже не дуже молодий панич, здоровий, широкоплечий, з великою головою, з цілою гривою міцного волосся на голові, з роз-кішними чорними бровами на високому лобі. Все його лицє дихало силою, мужньою красою.

— А чого це ти ховаєшся од нас? Чи спатки хочеш, чи істоньки? — сказав пан Прушинський і повернув Василину до себе лицем.

Василина вже не мала сили одмахуватись. Паничі оглядали бідну дівчину, курячі цигари і пускаючи дим на її лиці.

— Одарко! ти б нам подала чого закусити! — гукнув Ястшембський.

— То дайте ключі од комори,— сказала Одарка.

Через годину в гостинній на столі стояли ті вареники, що неподійали писарі з мірошником, шинка, оселедці, стояли пляшки з горілкою та винами. Кругом стола вилясія молоді гарні молодиці, а Василина все стояла в куточку, обернувшись до стіни. Прушинський лежав на канапі і пускав з рота дим в стелю рядком дрібних кружків; Хшановський лежав в кріслі, задравши тонкі, як палички, ноги на спинку стільця, а Ястшембський сидів верхи на стільці.

— За те, що ви мене ждали та спати не лягали, нате вам, молодиці, по чарці,— сказав Ястшембський.

Одарка підійшла до стола і, регочучись на весь рот, випила чарку до dna. Після неї випила Ярина.

— А йди, Василино, на їй тобі чарку,— гукнув Ястшембський.

— Не хочу, не піду,— сказала Василина, надувши губи, як мала дитина,— я не п'ю горілки.

— Я Василині сам понесу, та ще їй вина,— сказав Хшановський тонким дівоцьким голосом, наливши чарку вина і подаючи Василині.

Василина не хотіла брати в руки чарки та все одвертала голову.

— Та йди-бо, Василино! Одея яка чудна! — сказала Ярина і потягла Василину за руку до стола.

— Пий, Василино! — сказав Хшановський.

— Я од вас зроду-віку не візьму чарки,— сказала Василина різким голосом.

Всі засміялись.

— Ну, то випий од мене,— сказав Ястшембський і подав Василині чарку з вином.

Василина взяла чарку і покуштувала. Вино було добре й солодке. Василина незчулась, як вихилила всю чарку до dna.

Паничі й молодиці зареготались.

— А що? Добре вино? Ану, ще випий од мене! — обізвався Прушинський і знов налив і подав Василині чарку вина.

Василина взяла чарку й випила.

— Е! бачте, які ви! — обізвалась Ярина,— як мене, то й не частуєте вином.

— Бо ти вже підтопталась. Ти вже баба,— сказав Прушинський.

— Яка ж я баба? Хіба я вам пупа різала,— сказала зобіжена Ярина.

Ще довгенько паничі пили й закушували та жартували з молодицями, а далі сіли грati в карти.

Тим часом молодиці пішли в садок і познаходили поховані в бур'яні клунки з борошном, з крупами, з пшоном, салом і всяким панським добром. Вони поодносили мішки — хто до тітки, хто до матері.

Посесорове добро точилось, як через решето. А паничі все пили, та курили, та грали в карти, доки не розвиднілось надворі, і тільки світом порозіжджались додому.

Ястшембський ліг в постіль, курив цигарку, а його думка чогось вертілась коло Василини. Він її неначе бачив перед дзеркалom, всю облиту вечірнім сонцем, всю в квітках, в стрічках, в червоному сяєві кругом її чудового лиця, кругом тонкого стану. Він багато звів з розуму дівчат, багато любив паннів, та ні одна панна не вразила так глибоко його серця, як Василина. Він почутив в своїй душі щиру, правдиву любов.

Сільська краса, чесність, навіть дикість — все подобалось Ястшембському в Василині.

«Чи не оженитись мені з нею? Але чи любить вона мене? Може, вона мене ненавидить, як усі мужички, ї тільки любить мої гроши, гарні убори, червоні чоботи та квітки... А що, якби я оженився з нею?» — подумав Ястшембський і зареготався на всю кімнату.

— Ото було б диво! А багата жінка? а гроші? а Варшава або Київ? А що скаже рідня, що скажуть тітки? що скажуть сусіди? Ну, де вдрав би штуку! Не знати що лізе в голову та й годі! — сказав Ястшембський й з тими словами закутався в укривало й заснув міцним-міцним сном.

Другого дня Ястшембський ввійшов в залу й одчинив вікно в садок. Під вікном були витолочені всі квітки, а кущі органії лежали при землі поламані. По грядках на квітках було видно широкі сліди.

— Одарко! — гукнув він в пекарню.— Хто це витолочив квітки? Який це 'чорт понапускав товару в садок? Чи ти ба, що то на квітках!

— Може, вночі перескочила через тин товаряка. Це, мабуть, погоничі не зчинили звечора воріт. Оде лишенко мое! Та тут качалась, мабуть, й не одна товаряка! — бідкалась Одарка, заглядаючи через вікно в садок.

Ястшембський посипав чортами та бісами, як простий мужик. Досталося й Одарці, її батькові й матері, погоничам, наймичкам, з усім їх родом і кодлом. Ястшембський пішов по дворі, заглянув в хату для челяді, виляяв в батька в матір усіх наймитів і, вернувшись до покoїв, звелів Василині подавати самовар.

Василина принесла самовар й поставила на столі перед Ястшембським. Ястшембрський сидів за столом, спершись ліктем на подушку, й курив цигару. Він був в сорочці, в червоному шлафроці й в туфлях, вишитих квітками. Василина глянула на його розкішне лице, на густе розкидане волосся на голові, на довгі м'які вуси, на повну білу шию, на мідні, здорові груди й спахнула. Неприбраний, непричесаний, розхристаний Ястшембський здався Василині ще крашим.

— Шо ж ти, Василино, не нудьгуєш за своєю Комарівкою? — спитав ласково панич.

— Ні, не скучаю, — ледве обізвалась Василина, насили піднявши довгі вії.

— Подивись же на мене! Чого ти дивишся у землю, неначе що загубила? — сказав панич.

Василина проти волі підняла віка й одслонила чудові круглі, веселі очі. Ястшембський вхопив її однією рукою за шию й поцілував в око.

— Які в тебе, Василино, очі! які брови! де ти взяла такі чудові карі очі?

— У комарівських садках знайшла, — сказала Василина й вже не пручалась.

— От тепер ти стала гарна дівчина: вже не брикаєшся. Як будеш мене любити, то я привезу тобі з Києва таких квіток та золотих стрічок, яких ти зроду не бачила. Чи любиш мене, га? — спитав панич в Василини, ласково заглядаючи ій в вічі.

Василина стояла перед ним, як дитина, з спущеними віками, з похиленою головою.

Ястшембський пригорнув Василину й поцілував в губи. М'які паухучі губи впекли її, неначе огонь...

III

Василина оговталась, привикла до села, привикла до двору й почувала, що полюбила панича.

Раз, в неділю, надвечір, Василина вийшла погуляти, пішла понад ставком й дійшла до млина. Через греблю йшов Василь Кравченко, накинувши чорну свиту на одно плече. Василина почала вже забувати за його. Вона несподівано вгляділа його й не знала, чи йти далі, чи вернутись.

Василь приступив до неї, поздоровкався й пішов поруч з нею. Вони перейшли через греблю, повернули поза млином й пішли попід вербами. По зеленому лузі вилася маленька течія, стікаючи з лотоків. Верби й лози росли над тихою течією по обидва боки й прикривали її густим гіллям.

Василь став над самою водою під вербою. Василина й собі стала. Вони й досі не промовили між собою ні одного слова.

— Василино, що ж буде з нашого кохання? Скільки раз я підходив під панський двір, виглядав тебе, а ти до мене ні разу не вийшла. Чи не дурно я топчу стежку до тебе? — сказав Василь.

Василина мовчала, спустивши очі додолу. Василеві здалося, що з неба впали найкращі зорі й десь погасли в хмарах.

— Василино, серце мое! згадай, як ми кохались під тим кучерявим дубом.

Василина мовчала й думала. Її лице було невеселе. «Чого в його стало таке плисковате лице, чого він став не такий гарний, як був колись весною. Ні, вже я його зовсім перестала любити», — думала Василина і все мовчала.

— Чого ж ти, Василино, мовчиш? промов дівчину хоч словечко, мое серце. Чи слати до тебе старостів, чи ні?

— Я й сама не знаю, — насліду промовила Василина.

— Може, ти полюбила кого, може, тебе з розуму зводить наш панич? — спитав Василь.

Перед Василиною, як з землі, виріс панич, високий, племінний, з рум'яними щоками, з повною шию. Вона неначе почутила на своїх щоках м'які, як шовк, пахучі вуса, почула чудові гарячі уста й заплакала.

— Не плач, нерозсудлива дівчина! Покинь пана та вертайся додому. Ти не знаєш, що то за люди паничі. Коли не знаєш, то розпитай людей. Панич тебе зведе

з розуму і прожене з свого дому, як прогнав уже не одну дурну дівчину.

— Ні, панич цього не зробить зо мною.

— А ти йому ймеш віри... Не сушки мене, Василино; скажи мені щиру правду, чи слати до тебе старостів, чи ні?

Молода дівчина вгадала душою, як вгадують малі діти, що Василь каже правду, й злякалася. Вона зрозуміла, що настала така хвилина для неї, коли вона або повинна занапастити свій довгий вік, або спасти себе од якогось великого горя.

— Василино, сердце мое, голубко моя! Скажи мені, що маєш на душі? Не муч мене. Чи любиш мене вірно, чи з мене смієшся?

— Націо мені з тебе сміятись... коли я тебе вже не...

Василина не мала сили вимовити одного слова. Вона згадала чудові пишні вечори та ночі під лісом, під кучерявим дубом, згадала своє кохання, пахуче, як весною садки.

— Стережись, Василино! колись згадаєш мої слова. Я ж тебе люблю й ладен за тебе душу oddati. Ти полюбила панича?

Василина мовчала й голову схилила на груди. В її душі неначе скопилась буря, неначе над вербами загримів грім, забліскала блискавка й насунулись чорні хмари. Йі здалось, що вона стоїть над шумом, на хисткій кладці: абойти й топитись, або вертатись назад.

— Ти полюбила панича? — крикнув не своїм голосом Василь.

Василина прокинулась, як од сну, й вся затрусила. Для неї здалося, що вода клекоче під ногами, риє берег й от-от знese її під кручу. Вона простягла руку, щоб ухопитись, й справді вхопилася за вербову гілку.

— Будь же ти тричі проклята на ввесь свій вік,— крикнув Василь, піднявши кулаки вгору над самою Василининою головою.

Василь скочив через вузьку річечку й пішов між вербами. Василина неначе прокинулась од страшного сну й кинулась вслід за ним. Червоний чобіт став на самий берег і пірнув у воду. Вона не мала сили перескочити через воду й спинилася на березі. Вона вся дрижалася, неначе під нею пірнула хистка кладка й вона потопає в кипучій воді.

А Василь ішов й не обертається. Між зеленими вербами тільки білів його солом'яний бриль. Василина серцем по-

чувала, що то втекло од неї щастя дівчини, жінки, матері. щастя української селянки, що вона ступила на якусь дуже небезпечну стежку.

Василя стало не видно; не чути було й шелесту трави та вербового гілля. Надворі вже смеркалось. Між вербами стало тихо й поночі. Василині здалося, що вона десь заблудилась вночі в темному лісі, блукає між деревом й не може ніяк знайти стежки. Тиха вода лилася через її чобіт. Од млинових коліс почувся далекий шум, Василина почула той шум, почула, що їй холодно в ногу, й опам'яталася. Вона вийшла на шлях, пішла греблею, а важка дума, як камінь, давила її серце.

Василина вернулась у двір і вгляділа на ганку Ястшембського. Вона глянула на його лиць й неначе ожила.

«Серде моє, ясний місяцю! — подумала Василина, дивлячись на його. — Як я тебе люблю! Я за тебе ладна одати свою душу».

Минула ніч. Вранці наймички й наймити повиходили на двір і побачили, що панські ворота вимазані дъогтем, а на воротях стримить на палиці сніпок. Скрізь понад шляхом тин був розкиданий. Хтось на городі повириав усю квасолю, гарбузи, повиносив на шлях й поскладав на здорові купи. Всі висадки були витолочені, неначе по їх качались коні, а морква, буряки валялись скрізь по шляху, по грядках. Під самими вікнами в Ястшембського лежала на клумбах повиривана з корінням оргінія.

Наймити ходили, мовчки оглядали шкоду й тільки прицмокували. Повибігали наймички й наростили гвалту на ввесь город. Одарка проклинала всіх парубків, лаяла наймитів, ходила по спустошених грядках й тільки руки ламала. Ні один наймит не схотів знімати з воріт віхи, доки не прибігла Ярина й не скинула її.

На той гвалт вийшов Ястшембський. Одарка та Ярина розказали йому про шкоду на городі. Ястшембський позіхнув на ввесь рот, махнув рукою і сказав:

— А котра це з вас, молодиці, винна? Чи Одарка чи Ярина?

— Василина, скажіть лучче,— обізвалась з злістю Одарка,— доки її не було в дворі, доти й лиха не було.

— Нічого, нічого. Діждемо літа, насадимо гарбузів. Буде чим вітати мірошника,— сказав Ястшембський до Одарки.

Одарка прикусила язика й замовкла.

Хто зробив шкоду, за те ніхто не дізнався. Про те знала одна Василина. Од того часу вона почала стерегтися Василя Кравченка.

Незабаром, восени, Ястшембський поїхав у Київ й на віз Василині гостинців: вінків на голову з рож, перемішаних з золотими та срібними квітками, поробленими з парчових стрічок, широких червоних та зелених стрічок, матерії на керсет з шовковими червоними квітками, ще й нові червоні чоботи. Василина жила в панському дворі, як у раї.

— Чи любиш тепер мене, Василино? — спитав її Ястшембський.

— Люблю більше, як батька, як матір, хоч би ви й не купували мені гостинців, — сказала Василина.

Настала зима. Випав великий сніг. Почалась надворі завірюха. Ястшембський нудився в своїх покоях, частенько їздив до сусід в гості, іздив з сусідами на влови, але все таки його брала нудьга. Сільське життя давило його в зимній час, як лиха година.

Раз зимою сусіди паничі намоглися до Ястшембського на дикий бал.

— Пане Ястшембський! наші вельможні панни такі манірні, такі тонні та скучні! Попроси нас ще до своїх одалісок на дикий бал,— просили Ястшембського веселі паничі Хшановський, Прушинський та Мошицький.

— Добре, приїжджайте в суботу ввечері. Я не звелю нікого приймати. Розказуйте всім, що я виїхав до Києва, — сказав Ястшембський.

Настала субота. До Ястшембського поз'їздились молоді паничі. Приїхав Хшановський парою чудових коней в критих санках, приїхав Прушинський. Він по дорозі заїхав до Мошицького й взяв його з собою.

Настав вечір. Ястшембський звелів наймитові зачинити браму й ніяких гостей не пускати в двір, а якби ще хто приїхав, то звелів сказати, що панич поїхав до Києва й швидко не приїде.

Надворі пішов сніг, піднявся вітер. Метелиця засипала землю снігом, як піском. Вітер піdnімався зверху, падав вниз й неначе лизав язиками по снігу, по хатах, по садках, і заносив усе дрібним снігом.

А в покоях в Ястшембського було тепло, тихо та ясно. На стінах горіли канделябри, на столах палали лампи. На столі стояв блискучий самовар. Весь стіл був заставлений

гарною посудою, паляничками, бубличками, кренделями, варенням, коробками тютюну, дорогих цигар. Стів гарячого пару вириався з-під покришки самовара й бив вгору під саму стелю.

Чотири паничі в дуже вольних позах то сиділи, то лежали кругом стола, курили цигари, пили чай та закушували. Василина наливала чай. Вона була в стрічках, в рожевому вінку з червоних та жовтих рож з золотими осередками. Над самим лобом блищав рядок квіток з парчових золотих та срібних стъожок. Тонка біла сорочка була чудово вишита од плечей до самих ліктів. Шия гнулась од намиста й дукачів. Розкішні довгі стрічки вкривали її плечі й спину й спадали до пояса. Василина стала повніша на виду, стала біла та рум'яна. Чудові веселі очі горіли вогнем. Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі.

По покоях вештались Одарка, Ярина та Олена, гарно зав'язані здоровими хустками, в нових юбках та в червоних чоботях. Одна подавала сухарці, друга накладала варення, третя никала з кутка в куток без жодного діла. Всі вони знали, що паничі люблять, щоб коло їх вештались гарні молодиці та дівчата.

Паничі голосно розмовляли, змагались, реготались, жартували з молодицями та курили цигари. Кругом стола йшов угоро дим, неначе хто на столі розіклав курево од комарів та мошки.

— Василино! поналивай нам ще по стаканові чаю,— сказав Ястшембський.

Василина приступила до столу, позакачувала рукави і почала наливати чай. На її невеличких пальцях заблищали срібні та мідні персні.

— Де ти, пане Ястшембський, достав собі таку паву? — спитав Хшановський в хаяйна.

— Не далі, як у Комарівці,— обізвався з-за стола Ястшембський.

— Та ѹ гарна ж ти, Василино,— сказав Хшановський, заглядаючи Василині в вічі,— ану, підведи очі вгору! А які в неї бровенята! Неначе хто намалював на папері! Чи ти знаєш, Василино, що ти гарна?

— Як для кого. Для вас, може, ѹ гарна, а для кого іншого, то, може, ѹ негарна,— сказала Василина сміливо, але вже без крику й без дикості.

— Ану, подивися на мене,— промовив по другу руку Василини Мошицький, панок, схожий на Хшановського, зовсім полинялий, хоч і молодий, з дівчачим, блідим та сухим лицем, з ріденькою гострою рудою борідкою.

Василина глянула на його й одвернулась. Мошицький був такий гідкий для неї, що вона аж іздригнулась. Українські селяни якраз в такій постаті бачать дідьків під греблею.

— Чого ж ти одвертаєшся од мене? Хіба я тобі не сподобний, чи що? — спитав її солoden'ким жіноцьким голосом Мошицький і здушив її за лікоть.

Василина легенько одвела його руку набік.

— Ой лишенько! через вас- я розлила чай на скатерть,— сказала Василина дзвінким, як кришталъ, голосом.

— Та й голосок же в тебе! Може, ти нам заспіваш? — спитав пан Хшановський.

— Оде, не мала б чого робити, та співала,— сказала Василина.

— Я не дуже люблю їх співи,— обізвався Прушинський.— Одарко! ходи лишењ сюди ближче! Чого ти ховашся по закутках?..

Одарка наблизилась до столу.

— Чи ти вмієш танцювати? — спитав її Прушинський.— От я люблю, як дівчата й молодиці танцюють. Ану, Одарко, потанцюй, а я подивлюсь.

— А з ким же я буду танцювати? Хіба з вами,— сказала Одарка.

— А з Яриною. Ярино, Олено! Чого це ви ходите по хаті без роботи? Ану, до танців,— гукнув Прушинський.

— Якби по чарці, а після чарки музики, то я хоч би й зараз танцювала,— сказала Одарка, котру вже брала охота до веселої розваги.

— Потривай, ось я вип'ю чай, то я тобі й заграю, аби тільки танцювала,— сказав Хшановський.

— Не бійсь, якби з хлопцями, то так би гацали ко-зачка, що аж хата трусилася б! Одарко! чи ти любиш хлопців? — спитав Прушинський.

— А чом же? Аби тільки були гарні,— сказала Одарка.

— А яких ти більше любиш, чи чорнявих, чи білявих? — спитав Прушинський.

— Чорнявих, таких, як ви,— сміливо сказала Одарка.

— Он як! — крикнув Прушинський і вхопив Одарку за руку.

Одарка засміялась і заверещала.

— Ой лишечко! ще й намисто на мені порвете. Гетьте, йдіть собі до паннів,— заверещала Одарка.

Прушинський вхопив Одарку за руки й здушив з усієї сили. Одарка закричала на всю хату.

— Ій же богу, оця компанія подобається мені більш, ніж компанія наших, дуже вже звичайних, аж пісних паннів: там все на пундиках та на цукерках, а тут схочеш — вщипнеш, як тобі уподобно,— сказав Прушинський й з тими словами вщипнув Василину за руку.

— Я цього не люблю! Нехай мене той займає, хто кохання в серці має,— сказала сердито Василина.

— Але ти сердита, як я бачу,— сказав Прушинський.

Василина надула губи, крутнулась назад і пішла в куток. За нею слідком погналися чотири пари паничівських очей. Василина повернулась назад, перейшла залу од кутка до кутка помаленьку, як походжають по горницях панни, й перейшла з такою грацією, з такою повагою до себе, якій позавидували б панни.

— Пане Ястшембський! Розворуши як-небудь Василину, щоб вона потанцювала,— просив Хшановський.

— Треба дати молодицям по чарці, щоб у їх трохи заморочилася голова,— сказав Ястшембський і звелів Ярині подати пляшку з горілкою й другу з вишнівкою.

— Ану, молодиці, по чарці, може, будете веселіші! — гукнув Ястшембський.

— Я до того торгу й пішки,— обізвалась Одарка.

— Напиймося хоча тут, на тім світі не дадуть,— затягла й собі Ярина.

Передніше випили по чарці паничі й закусили, а за паничами ковтнули по чарці молодиці. Ястшембський налив Василині вишнівки. Василина запидалась, закопила губи й випила півчарки, втираючи губи хусткою. Чарка пішла за чаркою. В кінець всього Василина хильнула повну чарку горілки до самого dna.

Мошицький сів за фортеп'ян й заграв козачка.

Старий фортеп'ян зашипів, заклацав поодбиваними клавішами, як вовк зубами, але все-таки Мошицький виволік з його мелодію до танців. Одарка не втерпіла й пішла дріботіти козачка. Проти неї стала Ярина. Скінчила дрібушки Одарка, а проти неї, неначе посипала дрібним

орохом, Ярина. Одарку взяла зависність. Вона взялась у боки, підвела голову угору, підняла лице до стелі й вдарила тропака так дрібно, що аж склянки на столі задзвеніли. Вона тричі перекрутилась сама, вхопила Ярину за плечі й з нею ще тричі перекрутилась.

— Василино! та йди-бо! Чого це ти соромишся! — гукнула Одарка до Василини й потягla її за руку.

Василині давно вже хотілось танцювати, та вона сама якось не сміла виступити перед паничами. Тепер вона не втерпіла. В неї закрутись голова. Музики, дим од тютюну, паничівські очі й брови — все вдарило разом по її нервах, неначе смичок по натягнутих струнах. Вона взялась пальцями за червоний хвартушок, трошки підняла його й пішла в танець. Червоні чоботи неначе літали по помості, не черкались об землю. Дрібно миготіли ноги, зливаючись в червоний світ бліскучими іскряними скалками. Рівно перейшла Василина залу дрібушками. Тонкий стан не зігнувся ні на одну кришку. Плечі неначе пливли тихо. Василина держала голову гордо угору й разом з тим пишалась, спустивши очі додолу. Вінок червоних та жовтіх рож на голові не поворушився ні одним листочком. Вінок з золотих квіток, перемішаних з сріблом, чудово блищав на чорних косах над самим чистим бліскучим високим лобом і кидав золотий світ на високі чорні брови, на чудові щоки. Василина розгорілась. Одступаючи назад від Одарки, вона блиснула очима, неначе посыпала по хаті іскрами. Золоті квітки на голові затрусились. З них неначе закрапала золота роса на лиці, на гарячі щоки. Василина легенько нагнула голову, швидко підвела її, ще раз блиснула очима й почала перекручуватись. Ціла хмара довгих стрічок посыпалась з спини на плечі, на груди, на руки. Здавалось, ніби вона заплуталась у легенькій хмарі з широких стрічок і ніяк не могла з них виплутатись. Широкі стрічки, як павутиння, обсипали її лиці, обкручувались кругом тонкої ший, падали на намисто, на дукачі й знов злітали, як метелики, й сідали на голові, хапались за плечі, липли до стану, обкручувались кругом рук червоними, зеленими гадюками. Василина вся палала. Її щоки горіли. Серед хмар густого диму вона здавалась чимсь країдим, ніж проста дівчина. Здавалось, вона літала десь високо у синіх хмарах, вилася на повітрі у небі, а легкий вітер грався її стрічками та квітками...

Ястремського розібрало. Він не втерпів, скопився з

канапи й побіг до Василини, пританцювуючи на ході зовсім по-парубоцькому, щоб вхопити її й пригорнути до себе... Щось рипнуло сінешніми дверми й вкотилося у прихожу, як копиця; за першою копицею всунулась в двері друга копиця. Обидві постаті були й справді схожі на копиці сіна вночі серед степу, зверху притрушені снігом. Вони стояли, як неживі, й повитріщали очі в двері, одчинені в залу...

То були дві тітки пана Ястшембського, старі панни. Старша звалась Ядвіга, а менша Юзефа. Ядвізі стукнуло сорок п'ять років, а Юзефі минуло тридцять. Вони зібрались їхати у Богуслав до костьолу, думали зайхати туди завидна й переночувати у своєї приятельки, але їх захопила у дорозі завірюха. Дорогу зовсім замело. Погонич збився з шляху, довго блукав по чистому полі, насилу знайшов шлях, і панни завернули на ніч до свого небожа в Журавку.

Ястшембський звелів наймитові Микиті заперти браму й нікого не пускати у двір; але Микита зрозумів так його слова, щоб не пускати тільки чужих. Він давно знов паничевих тіток і був ладен одперти перед ними панські комори й льохи, не тільки ворота. Санки тихенько всунулись у двір.

А дикий бал саме розгорівся. Василина причарувала всіх танцями. Всі паничі стояли й роти пороззявляли. Василина крутилась по хаті з Одаркою, побравшись нагори руками, то знов розходилась з нею й тихо переходила залу дрібушками.

Ястшембський затупотів закаблуками слідком за Василиною. Тоненький Хшановський й собі розохотився й став пританцювати, стоячи перед хати. Дим стояв у залі, хоч скочиро вішай. Ясний світ лився од свічок й світив на балет.

Ядвіга й Юзефа ввійшли у прихожу, заглянули в залу і ніяк не могли розібрati, що то воно діється у залі в небожа. Вони взляділи серед залі Василину, як паву, вбрану в стрічки та квітки; взляділи Одарку, Ярину й Олену. Всі чотири танцювали по залі та крутилися. Обом паннам здалося, що Ястшембського нема дома, що слуги поналазили у покої й танцюють з погоничами. Коли зиркі проти Василини виступає Ястшембський і тупотить закаблуками, а там далі виплила з туману пишна постать Прушинського, а коло стола танцює тоненькими козиними ніжками пан Хшановський...

Тітки пороззявляли роти. Вони полякались. В них розум був такий темний, як і в сільських бабів. Ім здалось,

що по стелу водила їх нечиста сила й завела до себе на бал у якісь нетрі; здалось, що то танцюють не дівчата, не молодиці, не паничі, а чорти, поперекидаючись людьми. В Ядвіги і в Юзеві похололо в душі. Вони думали, що дідьки прискачати до них, потягнуть у танець, що вони будуть танцювати до світу, а як тільки півні заспівають,— і покої, і світло, і люди щезнуть, і вони зостануться у болоті серед лісу.

— Пресвята діво Маріє! — промовила Ядвіга й перехрестилася.

— Во ім'я отця й сина й святого духа! На віки віков, амінь,— перехрестилася Юзефа.

А покої й люди не щезали. Василина пливла по залі, як хмара серед неба, обзолочена світом сонця, Одарка крутилась з Яриною, побравшись за плечі руками, а за фортеп'яном сидів пан Мошицький і грав: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде!»

Ядвіга здалека дивилась через двері, а далі наслімилась, піdstупила ближче й заглянула через поріг, висунувши в залу закутану голову.

Перший вглядів її Мошицький. Він сидів за фортеп'яном якраз проти дверей, вглядів якусь чорну копію, зверху перев'язану білим перевеслом, крикнув і перестав грati.

Всі перестали танцювати й обернулись до дверей. В дверях стояло щось широке й чорне, за ним щось друге, ще ширше й чорніше. Обидві постаті були дуже схожі на черниць у широких мантіях та клобуках.

— Який чорт впустив оцих черниць! — крикнув з злістю Ястшембський.— Чого вам тут треба! Хазяїна нема дома. Заїжджайте собі на ніч до попа або у шинок.

Ястшембський думав, що то вшелепались черниці, що збирають на монастир.

— Стасю, що це таке! — гукнула Ядвіга.

— Стасю, що це у тебе за бал! — крикнула Юзефа.

Якби з ями встали батько й мати Ястшембського і прийшли до його в гості, він не злякався б так, як злякався своїх тіток. В його затрусились ноги й руки. Він зблід, потім почервонів, потім знов зблід, хотів щось говорити,— язик не повертався в роті, хотів рушити з місця, ноги не слухали його. Він стояв, як стовп, й дивився на дві чорні постаті з білими перевеслами на лобах.

— Ой, гвалт! Приїхали Ястшембського тітки,— запищав Хшановський до Прушинського і торкнув його лікtem.

— Чи не прокляті тобі відьми! Й присурганились, неначе їм зумисне хто дав знати за наш бал,— сказав з злістю Прушинський.

Молодиці вгляділи тіток і зараз їх впізнали. Вони всі з переляку кинулись назад у двері й поховались у Ястшембського кабінеті. Василина постояла, постояла, подивилася на старих паннів й собі вскочила у кабінет, ще й двері причинила. Кабінет був за залою. З його не можна було вийти до пекарні інакше, як через залу.

Ястшембський опам'ятився, вхопив зі стола свічку й побіг у прихожу. Його міна була солодка й ласкова, а в душі він кляв тіток на всі заставки.

— Добрый вечір, мої кохані тітки! От спасибі вам, що ви зайдали до мене, а в мене гості, мої кохані, мої милі! — говорив Ястшембський, смокаючи по кілька раз у руки тіток.

«А бодай вас був вовк поїв у лісі. І притеребились про кляті відьми! Ще оде почнуть читати мені нотації», — думав Ястшембський, говорячи тіткам компліменти.

Другі паничі кинулись й собі у прихожу й почали розпаковувати паннів.

— І пан Прушинський тут! — закричали дзвінкими, але не дуже тонкими, горловими голосами старі панни. — Дуже раді, дуже раді, що побачились з вами так несподівано...

Обидві панни дуже любили Прушинського, вже доходжального панича, але гарного, здорового й веселого. Кожна з них мала надію вийти за його заміж.

— Я неначе знов, що ви сьогодні заїдете до небожа! — сказав пан Прушинський. — Мені неначе янгол з неба говорив сьогодні цілий ранок: «Запрягай коні, Прушинський! Запрягай коні та їдь у Журавку». От я взяв та й приїхав. І не помилився.

Обидві панни ласково осміхнулися.

Паничі вчотирьох насили порозірчували старих кокеток. Вони були позавірчовані в шуби, в бурнуси, в кохти, у товсті хустки та хусточки, як єгипетські мумії. Паничі накидали цілу купу одежі, неначе в хаті роздяглося двадцять чоловік мужиків. Панни порозів'язували білі хустки з лобів, потім порозів'язували здорові теплі хустки, потім менші чорні хустки і знов на їх лобах забіліли білі хусточки, а на шиях теплі та мохнаті боа. Ястшембський насили постягав з їх оксамитові на лисах чоботи, а в тих чоботях були ще теплі черевики.

Незабаром одчинились двері, й погонич, обсипаний снігом, з відлогою на голові, насилу вліз у двері з цілим оберемком скриньок, коробок, круглих, і довгих, і куценьких. Панни почали розглядати коробки, лічити їх і не долічилися двох паперових коробочок з рукавичками та стрічками.

— Кіндрате! Ти не все позабирав з санок; ще нема отакеньких двох маленьких коробочок: одна маленька, а друга малесенька!

— Йі-богу, нема! Я всі санки витрусиш,— обізвався Кіндрат, котрому ці коробки, як і самі лихі панни, кілком стриміли у душі.

— Не видумай та йди пошукай. Може, де витрусиш у сніг,— сказали панни.— Стасю! Піди, серце, та пошукай тих скриньок, бо з цими дурними наймитами тільки лиха наберешся.

Відний Стась вискочив у однім сюртуці надвір. Метелиця вила, як собака. Сніг трусився з стріхи, наче сухий пісок. Стась з Кіндратом перегребли ввесь сніг кругом санок і не знайшли тих скриньок. Винесли з пекарні кочерги та ліхтарі, знов перегребли кочергами сухий сніг й таки знайшли білі коробочки. Стась трусився, як у пропасниці. Старі тітки подякували йому.

Тим часом паничі нікали по залі в хмарах з тютюнового диму, а молодиці притайлісь у паничевому кабінеті й не знали, як звідтіль вискочити. Прушинський вскочив у темний кабінет, так що його не примітили панни, й почав зумисне виганяти молодиць та щипати їх. Молодиці бігали по темній кімнаті, неначе у піжмурки грали, а далі Одарка не відержала та й кинулась протовпом через залу й прихожу; за нею побігла Ярина, а далі Олена, а за Оленою — Василина. Всі були прибрані по-празниковому, а Василина аж сяла квітками та стрічками. Старі панни повитріщали на їх очі.

— Та й багато ж ти, серце Стасю, держиш наймичок,— сказала старша, панна Ядвіга.

— Та ще й гарних! У тебе, серце Стасю, не погані наймички, а ця дівчина, то просто на диво красуня,— обізвалась Юзефа, поглядаючи на паничів.

— Аж чотири! — неначе про себе сказала Ядвіга.

— Бо й кавалерів чотири,— якось проти волі вихопилася Юзефа й почервоніла до самих русих кіс.

— Дівчино! вернися лишень сюди! — гукнула Ядвіга на Василину.

Василина вернулась з-за порога.

— Розклади зараз, таки зараз, вогонь та постав до вогню залізка, та вигладь нам сукні, а молодиці нехай скидають свої убори та заходжуються коло печі: треба зготувати гостям вечерю та...

— Нехай вам гладить сукні, хто схоче, а я не буду,— одрубала Василина.

Панни й Ястшембський повитріщали на Василину очі.

— Чом же ти не будеш гладить? — спитала Юзефа.

— Нехай Одарка чи Ярина вам гладять, а я вам не наймичка,— сказала Василина й зблідла на лиці.

Вона щиро любила Ястшембського, знала, що Ястшембський любить її, і вона вважала себе чимось вищим од простій наймички. Грубий тон старої панни обідив її.

— Не видумай не знати чого! скидай оті золоті квітки та стрічки та заходжуйся коло печі. Ти наймичка,— так і знай свою службу. Годі тобі танцювати в покоях під фортеч'ян,— сказала із злістю стара панна, завидуючи красі простої мужички.

— Не ви, пані, купували мені ці золоті квітки та стрічки, не для вас я їх і скину,— сказала Василина, стоячи коло порога.

Ястшембський закипів, як окріп. Юзефа од зlostі ветренілась. І в тіткі й у небожа піднялась бурею шляхетська гордість. Ястшембський насили вдергався, щоб не вдарити Василину по щоці.

Василина повернулась, гуркнула дверима й вийшла у пекарню.

— Серде Стасю! що це за наймичка в тебе! — крикнула Ядвіга,— нащо так розпустив оцих наймичок?

Стась стояв і мовчав.

Одарка і Ярина посқидали з себе празникову одежу й повибралисъ у буденну. Вони заходились коло печі варити вечерю. Василина впала на лаву, сперлася на стіл ліктем і неначе вмерла. Її бліде лицє стало неначе зроблене з воску.

Чад од диму, од наливки закрутів її голову. Недавні танці, у яких нею милувались всі паничі, милувався коханий Стась, ще вище підняли її думку вгору. Білій лоб з високими бровами й тепер гордо піднімався вгору, обрамований золотими квітками та рожами. Василині хотілось танцювати й танцювати, слухати музики й ще танцювати

до втоми. А тут приїхали противні старі панни, знущаються над нею, нагадують їй, що вона далеко стойте од коханого Стася, що вона не більше, як проста наймичка.

Незабаром Ядвіга й Юзefa ввійшли у пекарню й почали розпоряджатись, як у себе дома. Вони звеліли нарізати курей, зварити суп, спекти печеню, а потім, після вечери, зробити для їх обох ванну.

Молодиці порались коло печі, а Василина сиділа коло столу, наче горда панія, й з влістю поглядала на паннів. Старі панни скоса поглядали на її чудові очі. Очі блищають, як у вовчиці. Панни боялись зачіпати Василину.

Закиркали кури під ножем. Запалало в печі. Молодиці носили відрами воду, наливали у казани, гріли окропи та кляли старих паннів: їм прийшлося покинути покої, перейти до печі, бrestи по снігу до бочки з водою, гріти окропи на ванну старим відьмам.

Старі панни закидали небожів кабінет валізами та скриньками, завішали усякими сукнями та капелюшами. Вони позачисувались, поприбралися у гарні сукні, у квітки та стрічки й повиходили до паничів. Паничі сиділи за столом у залі й курили цигари, смутно поглядаючи на старих паннів. Пляшки, чарки, молоді гарні молодиці щезли, їх перед паничами, неначе якимсь чудом, стريمіли дві старі панни.

Ядвіга була стара та суха, як опеньок. Довгий сухий ніс стримів, наче притика у возі. Юзefa була ще гарна з лиця, повновида, з довгими повними щоками, з довгим тонким носом; повне воло висіло на всю шию. Врівні з ними Хшановський та Мошицький виглядали молодими паннами, у котрих повиростали навіщось ріденькі бороди.

Розмова не клелася. Панни кокетували, спідлоба поглядали на велику гарну постать Прушинського й все зачіпали його. Недавня оргія, которую почули старі панни носами, дуже роздратувала їх.

— Але пан Прушинський добре танцює,— сказала Ядвіга,— я не знала, що ви так умієте танцювати козачка.

— Ат... під веселий час... Чом же й не потанцювати,— ледве обізвався Прушинський.

Хшановський і Мошицький поспускали очі додолу. Ім було дуже сором перед паннами. Вони були з лучших сімей і знали, що ці панни порозказують всім у цілому повіті за дикий бал. Однаке всі паничі були дуже звичайні й

делікатні, як аглицькі джентльмени. Ніхто не подумав би, що вони за годину перед тим обходились з молодицями з замахами й мінами щиріх українських парубків.

Тим часом подали чай. Паничі розговорились. Панни цокотіли, як сороки. Вони розказали, що зібрались іхати на ніч у Богуслав до костьолу, але збились з дороги й мусили заіхати до свого небожа. Після чаю подали вечерю. За вечерею дикий бал зовсім вийшов, як пара, з паничівських голів. Вони з диких паничів поставали зовсім свійськими, зовсім європейськими паничами, підносили потраву паннам, подавали тарілки, наливали вино. Юзефа дала собі слово запагубити навіки гарного Прушинського, а Ядвіга була ладна вдоволитись і тоненьким Хшановським.

Мідний дух од цигар, дух паничівський, дуже для них наркотичний, паничівська компанія — все це дуже роздражнювало старих паннів. Юзефа після вечері чіплялась до Прушинського, а стара Ядвіга до Хшановського. Вони обидві кокетували, вертілись, бігали по кімнатах, грали на фортеп'яні, але все те нічого не помагало. Паничі, після веселого дикого балу, дуже нудились, позіхали у вічі старим паннам, а далі пішли на другу половину спати.

Панни зістались самі в кабінеті свого небожа.

Ядвіга і Юзефа звеліли зробити собі ванну. Вони думали помолодшати од того за ніч і вранці таки доконати Прушинського та Хшановського.

Молодиці нагріли окропу, налили ванни. Старі панни причинили двері в кабінет, але коло дверей не було ні ключа коло замка, ні защіпки.

— Ой сестро! Чи ти бачиш! Коло дверей нема ні ключа, ні защіпки. А що, як паничі схотять підглядати у двері,— сказала Юзефа.

— Еге, та ще й двері одхилять,— сказала Ядвіга,— треба якось підперти двері.

Панни взяли стола й поставили під дверима, на столі поставили скриню, а на скрині стілець.

— От теперечки, сестро, зовсім безпечно! — сказала Юзефа.

— Ще не все! Треба заткнути дірочку у замкові. О, я знаю тих паничів,— сказала Ядвіга.

— Невже,— сказала Юзефа, плеснувши в долоні.

Ядвіга знайшла шматок вати, й обидві панни пообтикали кругом замок і забили дірочку.

Паничі хотіли їхати додому, щоб утекти од тіток Ястшембського, але надворі була така завірюха, що зовсім позамітало шляхи. Всі мусили зостатись на ніч.

— Ну, приніс же чорт моїх тіток,— сказав Ястшембський до паничів,— не вдалося погуляти.

— Та ще вони ж рознесуть по всьому повіті про наш дикий бал,— бідкався Хшановський.

— Хіба посватай будлі-котру, то мовчатимуть,— сказав Прушинський.

— А вже мені так достанеться од іх,— обізвався Ястшембський.— Вони мають претензію на опікунство надо мною й дуже люблять читати мені гидкі нотації.

Другого дня, чим світ, гості повтікали додому од паннів. Панни дурно купались у ванні до півночі.

— Стасю! — почала Ядвіга на самоті з небожем, за самоваром.— По смерті твоєї матері, а нашої покійної сестри, я й сестра для тебе все одно, що рідна твоя мати; що то за компанія, що то за бал був у тебе?

Стась мовчав і тільки колотив ложечкою чай. Він сподівався дістати од тіток двоє сіл після їх смерті.

— Що скажуть наши сусіди! Та тобі ж доведеться женитись! Тобі треба вважати на свою репутацію,— знов почала тітка.

— Моя дорога тьютю! я ж не панна, а панич...— сказав Стась та й замовк.

— Так, серде Стасю! Але ж ті мужички, ті молодиці! Та Василіна в золотих квітках! А чого мені наговорила Василина вчора! Чи ти чув?

Стась мовчав, як школяр перед директором.

Після чаю Стась мусив сто раз перецілувати у тіток руки ще й їхати з ними до костьолу. Після служби тітки зайдли до ксьондза й завели туди Стася. Стась скорчився, зморщився перед ксьондзом, як дуже покірна овечка, поцілував його у руку й мусив провадити дуже пісну церковну розмову, підбираючись під клерикальний тон своїх тіточок та пісний тон ксьондза.

«Але ж двоє сіл, двоє сіл! — думав Стась.— За це варто витерпіти од тіток усяку муку».

IV

Чутка про дикий бал у панському дворі пішла по селу й нікого не здивувала, пішла й по близьких селах, дійшла й у Комарівку до Василининого батька. Паляник стривожився.

На різдво Василина одпросилася в Ястшембського у гості до батька. Ястшембський пустив її, ще й заплатив вперед усі гроші за рік, наказавши вернутись того ж таки дня.

Василина прийшла до батька гарно вбрана. На ній була дорога юбка, дорога спідниця, чудова тонка сорочка з вишиваними рукавами, добре намисто з дукачами, квітки, стрічки, та все не прості, а дорогі. Василина стала чогось схожа на панну.

Привітавшись до батька, до матері, до сестер, вона поздравила їх з святками й скинула свиту. Мати аж плеснула в долоні. Серед хати стояла Василина, як маківка. Дорогі квітчасті убори, стрічки та квітки так і засяли на всю хату.

— Чи це ти, Василино, посправляла собі одежду за свої гроші? — спитала мати.

— Ні, мамо, за свої гроші я купила собі тільки добре намисто. Це все справив панич, — сказала Василина.

— Гляди лиш, дочко, стережися, — сказав батько, — за журавського посерця ходить недобра слава. Він тобі недурно справляє таку дорогу одежду.

— Нехай справляє, коли гроші має. Хіба він тільки мені справляє? Він справляє й другим наймичкам, — сказала Василина.

— Мені розказували журавці за твого пана таке, що й не годиться казати, — говорив Палянік. — Ти, Василино, добре зробиш, як одійдеш од пана.

Василина затрусила і зблідла.

— Чого ж мені од його одходити, коли мені в його добре, — тихо промовила Василина, опустивши очі додолу.

Мати подивилась на її панські білі руки й засмутилась.

— Кидай, Василино, пана та вертайся додому, — сказала мати, — обійдеться й без служби.

— А де ж я наймуся? У мене нема кожуха, нема й доброї свити, — сказала Василина.

— Заробиш на буряках, то й справиш собі кожуха, — сказала мати, — а до пана ми тебе більше не пустимо.

Василині одразу стала немила батькова хата, став немилій батько, немила мати. Вона ледве вдергала слози.

Мати почастувала дочку, поставила на стіл полуценій, внесла миску яблук. Василина ні до чого й не доторкнулася. Вона сиділа на лаві бліда, як стіна. Мати розпитувала-

ла її за пана, за його наймичок. Василина ледве обзивалась словом.

Надворі сутеніло. Василину брала журба. Її тягло в Журавку. Вона згадала чудове лице, чудові губи Ястшембського й не могла довше сидіти у батька. Мати говорила з нею, сестри розпитували, а її думка все літала коло милого.

Перед вечором Василина почала прощатись. Батько не хотів її пускати.

— Піду! — сказала Василина.— Посесор звелів мені вернутись сьогодні, він оддав гроши вперед за рік.

— Не йди, дочки. Щось недобре чує моя душа. Покинь службу та зоставайся дома,— говорила мати.

— Піду, мамо! — сказала Василина.

Василина почувала, що не може зостатись дома. Вона почутила, що кохання залило всю її душу, що вона не може прожити без Ястшембського ні одного дня.

Палляник глянув на гроши, що принесла Василина. Грошай було треба. Приходив час платити податі.

— Не йди, дочки,— сказав батько,— ти така молода, а про панича недобра слава йде.

— Я, тату, не дитина,— сказала Василина, надіваючи світу.

— Та як же ти підеш проти ночі, та ще через ліс? — бідкалась мати.

— Перейду ліс завидна,— сказала Василина, хапаючись.

Якби батько силував Василину зістатись, вона б, здається, втекла з дому.

Вона швиденько попрощалась і побігла з двору. Мати тільки важко здихнула.

Василина не йшла, а бігла. Якби вона мала крила, вона б летіла. Надворі поночіло. Вона перейшла половину лісу, а надворі вже зовсім смеркалось. Темна зимня ніч впала на ліс. Дерево сумно чорніло на білому снігу. В лісі було тихо й сумно. Василина йшла, неначе нічого не бачила. Вона перейшла ліс, вийшла на поле, вкрите снігом, як білим полотном, й взляділа далеко-далеко на горі світло в панських вікнах. Те світло неначе обігріло її й розвеселило.

«Серце мое! Не покину я тебе, хоч би мене силував батько, силувала мати тебе покинути. Вмру, а тебе не покину!» — думала Василина, дивлячись на світло, що манячило серед широкого, білого, вкритого туманом степу.

А тим часом над головою Василини збиралися чорні хмари.

Одного дня тітки прислали до Ястшембського лист й просили його до себе на вечір. В тому листі вони натякали, що на вечорі буде одна особа для його дуже інтересна: та особа була молода панна Броніслава Дембінська, небога одного близького сусіда, польського пана. Вона приїхала до дядька в гості з Волині на кілька місяців.

«Приберися, Стасю, чепурненько, бо панна гарна, молода й має більше двадцяти тисяч карбованців в київських банках», — писали тітки.

Ястшембський причепурився й покатав до тіток.

У тіток зібралася чимала компанія. Вже пізньенько приїхала й панна Броніслава. То була висока гарна панна за двадцять років, русява, біла, з рожевими щоками, делікатна, як дитина, весела й поважна, як щира аристократка. Вона була вся в чорному й тільки на тоненій шні Червоніла вузька червона оксамитова стъожка. Вся русява голова була в розкішних локонах, а дві білі рожі, недбайливо кинуті між хмари локонів, надавали незвичайно делікатний колорит її білому лицю та червоним, як рожеві пуп'янки, губам. Чорна сукня міцно обхоплювала її повні плечі й зменшувала повну її постаті.

Прушинський, Хшановський, Мошицький й інші паничі не оступались од панни Броніслави. Ястшембському вона сподобалась, а її тисячі якраз підходили під його плахи, бо в його гроші сипались кудись, неначе в якусь торбу з дірками на дні.

Тітки Ястшембського увивались коло панни Броніслави з усієї сили. Ястшембський, чудово убраний, з русявими завитими кучерями, з вусами, позакручуваними в кільця, не оступався од панни Броніслави ні на ступінь.

— А що? Як тобі сподобалась наша волинянка? — питали в Ястшембського тихенько тітки.

— Диво, а не панна! У нас на всю околицю не знайдеш такої, — говорив Ястшембський.

— І таки справді не знайдеш. Вона вчилася у київському інституті, але московство до неї не прилипло. Вона жила у Варшаві, — говорили тітки, — ти тільки подивись, як вона ходить, як говорить, як держить стан. Це диво, а не панна. А карбованці! Кому іх тепер не треба! Хіба жти, серце Стасю, мало програв їх у карти.

Ястшембський важко-важко здихнув. Його кишені були неначе з дірками. Що вкине туди, то воно зараз і випаде.

— Треба не випускати з рук цієї панни,— сказав він до тіток.

— Та вже ми вчепимось до неї... Вчепися їй ти, серце Стасю,— говорили тітки.

Ястшембський ввійшов у залу. Панна Броніслава походжала по залі, як пава. При кожному ступіні вона вся трусила, трусились на голові кільця локонів, трусились білі рожі в кучерях, трусила вся голова, ніби була на пружинах, дрижав чудовий бант на талії з чорного круже-ва та білих шовкових стрічок. Тільки важкий шлейф чорної сукні не трусився і волочився за нею, як хвіст у гордого павича.

— Треба женитись! — сказав собі Ястшембський.

Про Василину він навіть в той час їй не подумав.

В пекарні, певно од тіток, вже пройшла чутка, що пан Ястшембський ожениться з кучерявою панною. Погонич Ястшембського привіз ту чутку і в Журавку й розпустив у пекарні.

— А що, Василино! Скидай золоті квітки, бо швидко з горничної станеш птичницею, а може їй куховаркою,— сказав до Василини погонич.— Наш панич вже має собі панну. Там така кучерява, а ходить уся в золоті.

Василина трохи не зомліла. Вона не догадувалась, що для неї наступить колись такий смутний час: її любов одняла од неї думки, засліпила її душу. Вона жила, як у раї, нічого не думаючи.

Тепер вона неначе прокинулась од сну.

Василина пішла прибрати в горницях. Гнів на Ястшембського ніби перейшов у її руки. Вона замітала горниці й кидала стільцями од зlostі.

— Чого ти так товчешся? — сказав Ястшембський весело з другої кімнати.

Василина мовчала їй з злістю совала стільцями по помості; вона почала витирати вікна, одна шибка дзенькнула й луснула під її руками.

— Що це з тобою сьогодні, Василино? — крикнув Ястшембський, виглянувши у двері з стаканом чаю у руках.

— Те, що було і вчора,— сказала сердито Василина.

— Здається, вчора цього не було. На тобі стакан чаю! — сказав Ястшембський.

— Пийте самі, та ще й понесіть тій панні, до котрої ви вчора їздили.

Здогад блиснув у голові Ястшембського. Він глянув на чудове лице, на пишні брови Василини, й жаль заворушився у його в душі. «Але як вона грубо, по-мужицькому говорить за панну Броніславу!» — подумав Ястшембський, і в його заворушився шляхетський гонор.

«Чудові очі, чудові брови, та доведеться з вами розпрощатись,— подумав Ястшембський, дивлячись Василині у вічі.— Але... не перша Василина, може, й не остання. Піде собі до батька у свою Комарівку, та й годі».

— Ну, не сердься, Василино,— сказав Ястшембський, взявши її за щоки пальцями,— хіба мені не можна їздити в гості до паннів, чи що?

— Мабуть, не дурно ви їздили вчора до тіток,— промовила Василина з злістю й одразу заридала, як мала дитина, заридала голосно, нервово, затуливши лице долонями. Сльози текли річками з-під її рук й сипались дощем на білу сорочку, на намисто, на керсет. Василина почала стогнати, піdnявши вгору лице. На неї неначе звалився здоровий камінь, впав на груди й давив її до землі... У неї не ставало духу...

— Василино! дурна дівчино! Чого це ти розревлася? Чи тобі не сором? — сказав Ястшембський, взявши її за стан руками.

Василина крутнула станом та плечима й випручалась з рук Ястшембського.

— Не зачіпайте мене! — крикнула Василина не своїм голосом.

— Ну, не плач же! Я тобі справлю новий керсет, куплю нові червоні чоботи, намисто,— почав Ястшембський.

— Не хочу я вашого нічого. Ось на мені ваше намисто. Не буду я його носити,— крикнула Василина й рвонула рукою намисто. Два разки розірвались, і намисто пороснуло на поміст.

Ястшембський оступився назад й тільки дивився на Василину. Він трошки злякався: боявся, щоб Василина колинебудь не наробила скандалу...

— Не треба мені ваших керсетів, ваших стрічок! — крикнула Василина якимсь сухим голосом, і з тими словами зірвала з голови стрічку й кинула її під ноги Ястшембському.

Ястшембський засміявся й перейшов на жарти.

— Ну, не плач! Мати привезе калач, медом помаже, тобі покаже, а мені oddастъ,— почав жартувати Ястшембський, як з малою дитиною.

Василина не плакала, а стогнала, піднявши вгору лицьй обпершись об стіну. Ястшембський дивився на неї, а далі пішов у кімнату й причинив двері.

У залі стало тихо. Василина стояла й хлипала. Вона трохи опам'яталась утиші й почала розглядати горницю, мебль, фортеп'ян, дзеркала. Все приймало перед нею якийсь фантастичний вид. Фортеп'ян здавався для неї якимсь звіром на чотирьох коротких ногах, стільці здавалися сухими людськими кістками; важка софа неначе була схожа на домовину, а з здорових дзеркал неначе виглядали на неї якісь страшні упирі. Темний, хмарний зимній день насилив світів білим туманом. Страшні дива у здорових дзеркалах стали для неї ще страшнішими. Вона глянула на те дзеркало, де вперше побачила себе всю у квітках та стрічках, і для неї здалося, що вона бачить себе у тому дзеркалі блідою, жовтою на виду, старчихою.

А довгий широкий маятник коло стінного годинника тихо стукав серед страшноїтиші. Василині здалося, що її поклали у домовину, спустили у яму й засипають землею. Грудки землі стукотять об домовину та все засипають її живою.

— Чи переплакала вже? — спитав Ястшембський, виглядаючи з кабінету. — Йди собі у пекарню до роботи. Ти знаєш, що мені треба ж колись оженитись.

— Навіщо ж ви мене дурили? Нашо ж я вас так вірно, так ціро кохала! — сказала Василина тоном зовсім не дитячим.

— Отак пак! дурив! Ще вигадай що! — сказав Ястшембський, насвистуючи на всю хату пісеньку.

Настала весна. Розкішно зацвіли журавські садки. Ліс зазеленів. Соловейки зашебетали. Василина згадала свою пишну Комарівку, свій садок, свою матір.

«Боже мій! як же я вернусь до батька? Як же я вернуся у своє село? що скаже матір? що скажуть люди?» — думала Василина, слухаючи у садку соловейків.

А Ястшембський сливе кожного вечора катав на чудовому коні до панни Броніслави. Василина знала, куди він їздить, проводила коня очима через греблю, доки він не пірнав у зелених садках.

«Бодай ти, коню вороненький, з ним назад не вернувся»,— думала Василина, дивлячись услід Ястшембському через тин з зеленого садка.

Дорогою йшов Василь Кравченко. Василина вгляділа його й оступилася у молодий вишняк. Василь став, подивився на неї через рідке листя страшними очима й показав кулак:

— Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою! — крикнув Василь і пішов вулицею.

Василина затрусила і отерпля вся. У неї отерпли на вігь пальці на руках.

Щовечора Василина проклинала слід Ястшембського й щовечора виходила вона на греблю виглядати його.

«Коли вернеться на ніч додому, то, може, він мене ще любить, а як заночує, то я пропала навіки»,— думала Василина, дивлячись на шлях.

Вона вийшла одного вечора на шлях і йшла тихо по греблі під густими вербами. Тільки вона наблизилась до густих лоз, лист зашелестів, з-за кущів вискочили парубки, вхопили Василину за руки, обрізали коси ножицями та й побігли по греблі. Василина тільки крикнула. У неї дух забився.

— Минулося твоє діування! Ось твоя дівоча честь! — крикнув до неї один парубок, піdnімаючи вгору у руці довгу розкішну косу.— Тепер ти покритка. Оде тобі пани та паничі!

Парубки побігли через греблю. Василина вернулась до двору, плачуучи. У пекарні молодиці й наймити піdnяли її на сміх. Одарка знайшла хустку й зав'язала Василині голову. А вранці на посесорових воротях знов стриміла віха, знов ворота були обмазані дьогтем.

— За що ж ти, боже, так караеш мене, молоду? За що ж люди запагубили мій вік молодий, мою честь? — плачала та приказувала Василина.

Другого дня вернувся Ястшембський додому й вглядів Василину, зав'язану хусткою. Василина жалібно подивилася йому в очі. Вона думала, що Ястшембський її пожалує, пригорне до себе. А він осміхнувся й тільки промовив: «Та й гарна ж ти, Василино, й молодицю, як гарна була дівкою». Сказав ті слова й пішов собі в покой, посвистуючи.

— Бодай з тебе сміялись всі люди довіку! — сказала

Василина й почутила в душі, що вона перестає любити Ястшембського.

Цілий день Василина не виходила за двір. Вона ховалась од людей. Для неї здавалось, що всі люди осміють її. Хустка на голові давила її каменем.

Настав вечір, сумний страшний вечір. Василина крадькома пішла у садок, вийшла на гору і ненароком глянула на синій далекий ліс кругом рідного села. Вона згадала за батька й матір.

— Світе мій ясний! Як же я тепер вернуся до батька, до матері? Що вони мені скажуть? Що скажуть за мене комарівські люди! Бодай я була на світ не родилася!

Василина стояла під грушею. Надворі темнішало. Густа тінь під деревом чорніла, як серед ночі. Василина прихилилась до груші й неначе задрімала. Сором, жаль і ненависть до Ястшембського одібрали од неї памороки. Вона стояла ні жива, ні мертвa. Перед нею на долині зеленів густою темною зеленою масою розкішний садок, вкритий останнім одлиском заходу, а нижче, на долині, ледве мріла в ставу вода, одбиваючи червонувате небо. У садку було тихо, як у хаті. Під грушею було поночі, як уночі.

Перед Василиною неначе сонце бліснуло серед неба й облягло якусь долину чудовим раннім світом. Василина впізнає широку комарівську долину, всю залиту садками у білому цвіту. Розкішні яблуні та груші в цвіту неначе воруваються, пливуть по воді, дрижать у легкому тумані. От перед нею пливе, неначе по воді, батьків садок, а серед садка хата. Хата у білих вишнях, перемішаних з сріблом та туманом, легко ворувається й все пливе та пливе тихо, як дивний сон. Дивиться вона, аж серед садка стоїть вона сама, в неї вся голова у вишневому цвіту, а на плечах висять гарні, широкі та довгі стрічки до самого долу. Стрічки спадають на червоні чоботи, на зелену траву. Вона бачить себе, неначе в здоровому чудовому дзеркалі серед зеленого садка та квіток. Дивиться вона на себе, аж вона стає маківкою з зеленим листом, з червоними чудовими квітками. Десь уявся Ястшембський і почав обривати ту маківку; він обривав листя, обривав пуп'янки, а після почав зривати квітки. Вона бачила, як Ястшембський вирвав маківку з корнем. У Василини заболіла душа. Вона крикнула й опам'яталась.

На небі висипали зорі, як золоте насіння. Василина глянула на небо, на зорі, на садок і впізнала панський

двір. Десь далеко на кутку дівчата співали на улиці. Василина затрусилаась.

«Прощай, моя косо, моя дівоча красо! Прощай, мое щастя!» — подумала Василина й пішла в хату.

Ястшембський купив Василині дорогу червону хустку з зеленими берегами. Василина не взяла того гостинця. Хустка здавалась для неї залишними кайданами.

Василина хотіла покинути Ястшембського й вернутись до батька, але одна думка за те лякала її на смерть. Вона соромилась батька, матері, сестер, дівчат, хлопців... Вона боялась, бо пам'ятала, як карав одну комарівську покритку священик, як карала громада. Священик поставив її у церкві перед громадою на коліна, ще й дав держати здорову книжку обома руками. Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла, а священик звелів її обнести того змія кругом церкви. Старі люди гомоніли, що треба її вивести на дзвіницю та вибити посторонками од дзвонів або, по давньому звичаю, забити на ніч у церкву в куну, замкнувши руку заливою дужкою, прибитою до стіни. Василина згадала ту страшну куну, за котру розказували старі люди, й вся охолола. У Комарівці, як у маленькому селі, покритки траплялися дуже рідко. Громада карала іх ще давніми карами, по давньому народному звичаю.

«Боже мій! Куди ж мені йти? Де мені дітись?» — думала Василина, ламаючи руки.

Тим часом Ястшембський все їздив та їздив до панни Броніслави. Тітки запевнили його, що вона має гроші, а прикажчик Лейба довідався через своїх приятелів на Волині та у Бердичеві, у яких банках лежать її гроші й навіть скільки іх.

По Журавці пройшла чутка, що Ястшембський незабаром ожениться. Він уже почав розганяти своїх молодиць: одіслав Одарку й Ярину й раз сказав Василині, що вона добре б зробила, якби вернулася до батька в Комарівку.

— Я в Комарівку зроду-звіку не вернуся,— сказала Василина,— хоч ви мене вбийте, а додому я не вернусь.

— А де ж ти дінешся? — сказав Ястшембський.— У мене тобі не можна довше заставатись. Може, в тебе є у Журавці або у якому іншому селі яка-небудь тітка вдова або дядина?

— Нема в мене ні тітки, ні дядини. В мене є тільки рідна мати, але до матері я зроду не вернуся,— сказала Василина.

— То йди собі до яких-небудь людей, чи що. Вже я тобі не дозволю довго у мене служити Незабаром я очікуюся. До мене приїде молода жінка. Чи то можна тобі тут застиватись, та ще з дитиною? — сказав Ястшембський.

Василина зблідла, як смерть. У неї під очима стали сині смуги. Якби вона мала силу, вона б задушила Ястшембського своїми руками.

— Нащо ж ви мене зачіпали, коли тепер виганяєте з своєї хати? Нащо ж я вас так вірно, так широ кохала? — сказала Василина, плачуучи.

Василина ввійшла в пекарню й за сльозами світу не бачила. Надворі забрехали собаки. Олена кинулася до вікна, глянула й промовила:

— Василино! До тебе йдуть батько й мати!

Василина затрусилась, кинулась у покої й через скляні двері вискочила у садок. Вона почула голос своєї матері. Той голос здавався для неї божою карою. Вона кинулась бігти, перебігла через грядки квіток, побігла садком, перелізла через тин і кинулась бігти вулицею. Для неї здавалося, що за нею хтось женеться, от-от вловить її й покарає страшною карою. Вона вибігла за село й спинилася за останнім садком, за окопом.

Паляник і його жінка прийшли в пекарню й спитали за Василину. Олена сказала, що Василина тільки що вибігла з хати й побігла в покої. Паляник насмілився піти в покої, спитав Ястшембського, де ділася Василина. Ястшембський сказав, що вона вбігла у горницю, вискочила в двері й побігла в садок.

Паляник і Паляничиха пішли з Оленою у садок, обійшли його двічі кругом, перейшли вздовж і впоперек, кликали Василину, гукали. Василини ніде не було. Бідні люди догадались, що Василина од сорому ховається од них. Мати почала плакати.

— Боже мій милосердний! Коли б собі не заподіяла якого лиха! Ще втопиться або повіситься,— говорила крізь сльози Паляничиха.— Скажіть Василині, будьте ласкаві, нехай вона вертається додому. Я їй лихого слова не скажу,— просила Паляничиха Олену.

Довго сиділи Паляник та Паляничиха, похиливши голови, а Василини не було. Вже надворі почало смеркати, вже ніч впала на землю, а Василина не верталася. З важ-

кою думою пішли вони додому й сказали, що прийдуть другого дня.

Тим часом Василина вибігла за село, минула царину й спинилася. Перед нею слалися три шляхи. Котрим шляхом бігти? Кудою йти? — спитала вона в себе голосно, ламаючи руки.— Де мені дітись, куди сховатись?

Василина стала коло окопу під садком і дивилась на шляхи, неначе хотіла в їх спитати поради. Шляхи вилися між зеленими нивами, піднімалися вгору, знов ховалися у долині, знов піднімались й тонули у далечі між житами та просами.

— Боже мій милосердний! Не дай мені пропасти. До тебе одного здіймаю руки, тебе одного благаю,— голосила Василина й тряслась, як у пропасниці.

Вона оглянулась на царину, на село, на вулицю. По вулиці йшов якийсь чоловік поруч з молодицєю. Для неї здалося, що то йдуть ії батько й мати, женуться слідком за нею, от-от доженуть її, поведуть з собою у Комарівку на сором, напоказ всій громаді, поведуть у церкву, де її поставлять на коліна перед царськими вратами, перед усіма людьми...

У Василини запаморочилася голова. Вона ще раз глянула через царину на вулицю; чоловік та молодиця все наближаються до неї, неначе простяглись бігти, вже біжать... Вона кинулась бігти шляхом попід окопом. Проти неї виїхала з пшениці бідка. На бідці сидів Лейба.

— Добривечір, Василино! Куди це ти йдеш проти ночі? — спитав у неї Лейба.— Може, тікаєш од пана?

Василина мовчала. Вона була бліда, як смерть. Ясні очі блищають якимсь незвичайним переляком. Лейба вмів читати по людських очах, як по книжках.

— Може, ти покинула пана? Коли йдеш на заробітки, то я тобі покажу шлях,— сказав Лейба.

— Куди я піду, коли в мене копійки нема за душою,— сказала Василина.

Василина спинилася і вернулась до воза. Вона так бажала поради! Для неї здавалось, що вона тоне у річці, що, може, Лейба подасть її руку і вирятує од смерті.

— Ось слухай. У мене є знайомий підрядчик на стеблівських фабриках, Лейзор Рабиненко. Йому треба поставити на заводи робітників. Коли хоч, я напишу до його квит, дам тобі до рук, і він тебе прийме, хочеш у сахарню, хочеш на суконну фабрику. Там тобі буде добре, там ти

сховаєшся од кого хочеш. На фабриках багато всякого народу, та все чужого. Тебе ніхто не буде знати, хто ти й звідкіль ти прийшла. Ось на тобі квиток до Лейзора.

Лейба вийняв з кишені книжечку, написав кілька слів карандашем, видер листочок з книжки й oddав Василині. Василина простягла руку й взяла квиток. Вона добре не тямила, про що говорив їй Лейба.

— Але як же ти оде підеш? Ти не взяла з собою нічого на дорогу,— говорив Лейба.— Вернися ти до двору та забери, що там маєш, та попроси в пана на дорогу харчі. Чи ти чуєш?

Василина насили втямила, що говорив Лейба, й почала знов допитуватись у його. Лейба знов розказав їй вдруге. Василина опам'яталась.

Надворі стало зовсім поночі. Темрява додала біdnїй Василині сміливості.

— Як же я вернуся до двору, коли там мене ждуть батько та мати? — сказала Василина.

— Йди до двору, а я побіжу конем вперед та довідаюсь, чи пішли вони додому, чи й досі ждуть тебе,— сказав жид.

Лейба вдарив батогом шкапу й побіг у село. Василина ні жива ні мертвa пішла слідком за ним. Вона дійшла до двору, а Лейба вже вертався проти неї й сказав їй, що батько й мати довго ждали та й пішли додому, а завтра знов прийдуть за нею.

Лейба вже скинув свій демікотонний шлафрок і вбрався у чорний сюртук. Він вмів підлизатись до посесора так, що посесор oddав йому два журавські шинки. Лейба пішов угороу, вже не їздив по селах на фургонах з музиками за робітниками, сидів собі у шинку й торгував горілкою. На своє місце він постановив своїх родичів, Гершка й Шулима, виписавши їх з другої губернії. Гершко й Шулим оселились у Журавці, притулившись коло Лейби в шинках з цілими гніздами жidenят. Вони стали його помагачами й агентами. Сам Лейба залежав од свого вишого начальника, стеблівського жида, Лейзора Рабиненка, що держав у Стеблеві підряд у заводах на робітників. Лейзор Рабиненко розпустив свої потаємні сітки на цілі губернії, мав своїх підручників на Волині, на Поділлі, в Могилівщині й Мінщині. Всі вони були повинні настачати йому робітників за плату од голови. Всі вони держали у своїх руках мужиків за довги й висилали безщасних людей на стеблівський й інші заводи. Це було потаємне жидівське товариство з цілою ватагою

агентів, більших, менших і найменших, котрі забирали музиків в свої руки й вертіли ними, як хотіли.

Лейба знов, як важко доводилось Василині, знов, що посесор прожене її од себе, знов, що вона вже не може вернутись до батька у Комарівку. Він знов усю Журавку й близькі села, знов, що лежить у кожного мужика у кишені, знов кожного вдачу, душу й заводив свою жидівську павутину на цілу околицю. Василина попалась у ту павутину несподівано.

— Іди ж, Василино, швиденько до двору та забирай, що можеш зібрати,— говорив Лейба до Василини,— бо вже до твого пана збираються гості. Вже приїхала його молода панна Броніслава.

Лейба хвистнув батіжком по коневі й поїхав вулицею. Василина пішла у двір.

Надворі стало зовсім поночі. На панському дворі стояло багато екіпажів. Вікна у панських покоях були ясно освічені. В покоях грали музики. Через вікна манячили люди.

Василина ввійшла у пекарню, познаходила свою одежду, поскладала в мішок, взяла хліба й солі.

— Василино! Куди це ти збираєшся проти ночі? — питали в неї слуги.— Підожди до завтрашнього дня.

— Чи то правда, що приїхала в гості панова молода? — спитала Василина.

— Приїхала з дядьками та з тітками. Там така кудлата та руда, що й глянути гидко,— обізвалась Олена.

Василину здавило коло серця. Вона забула в той час за батька, за матір, за свою мандрівку. В неї прокинулось ще раз сердце, прокинулось кохання до Ястшембського.

— Патлата, руда, погана! Піду, подивлюся на неї! Піду, обірву з її голови патли, задам панові сорому перед усіма панами,— крикнула Василина й кинулась прожогом у покой.

Двері в залу були одчинені. Ясний світ лився в прихожу. У одному покої коло зали грали богуславські жидки. Повбирали панни й паничі танцювали. Обидві тітки Ястшембського сиділи на канапі коло столу з родичками пана Ястшембського. Панна Броніслава танцювала з Ястшембським. Вона була вся в рожевому. На голові розкішними хвилями вилися русі локони, а на локонах неначе цвіли білі та рожеві квіти.

— Котра вона? — спитала Василина в Олени у прихожій.

— Ота, що з ним танцює,— сказала Олена.

Василина, бліда, як смерть, несамовито вскочила у залу й стовпом стала. Проз неї понеслась, як вихор, панна Броніслава з Ястшембським й повіяла на неї тонкими пахощами. Василина вп'ялася в її лицے очима. Якби могла, вона задушила б її своїми руками.

— Руді брови! Коси, як коноплі! Очі, як у сови! Ой погана ж! — засичала вона через зуби. — Чи такі ж мої брови, мої очі!

Василина вибігла із залі так швидко, як і вбігла.

Ястшембський на льоту в танці вглядів Василину, прімітив її страшне, бліде лице й дикий погляд і трохи не випустив з рук панни Броніслави. Він боявся Василини. Декотрі гості, що стояли близько од порога, вгляділи Василину, почули її слова. Їм здалося, що Василина п'яна.

Але Василина з'явилася і щезла, як мара. Вона кинулась за двір і побігла ночувати до Одарки, проклинаючи пана Ястшембського і його двір.

— Погана, руда, патлата, зrudими бровами! — крикнула вона за двором, показуючи кулаком на вікна. — А я думала, що вона гарна!

Якби панна Броніслава здалась Василині гарною, богзна, чого б Василина наростила у залі Ястшембського. Щастя Ястшембського, що панна Броніслава здалась Василині поганою, рудою та патлатою.

До самого світу грали музики, до самого світу танцювали гості. Ястшембський увивався коло панни Броніслави, розсипав свою ласкавість, сам підносив для неї дорогі найдки та напої, але все поглядав скоса на одчинені двері. Він боявся, що у залу знов вбіжить страшна, як мара, бліда Василина, з дикими очима.

Його душа була дуже неспокійна, але зовсім не од того, що він запагубив людину, запагубив молодість, красу, честь молодої дівчини.

Тим часом Василина впросилася до Одарки на ніч. Вона спала ніч, як не спала, і як тільки почало розвиднюватись, розпрощалась з Одаркою й вирядилася в дорогу.

— Будь проклятий той час, та година, коли я вступила у цей панський двір, — промовила Василина, вийшовши за село.

Вона глянула з гори на далекий ліс. За тим лісом стояла Комарівка. Червоне небо яснішало та яснішало. Ліс

неначе виринав з туману. Там за лісом, на яру, у садках стояла рідна хата.

— Прощай, мамо, прощай, тату! Я одна винна, що пропадаю. Мамо моя, серце мое! Нашо ж оце я так вразила вашу душу?

Василина заплакала голосно, як плачуть малі діти, ще раз глянула на синій ліс і пішла шляхом, сліз не втираючи.

А ранок розгорювався, як золото на сонці. Небо червоніло, як рожі в садку. Пташки щебетали. Надворі пахло холодком та польовим зіллям. І в небі, ѹ на землі було розлите розкішне щастя пишного літнього ранку.

Василина не йшла, а бігла. Їй здавалось, що батько ѹ мати вдосвіта прийдуть за нею в Журавку, розпитаються і будуть її доганяти. Вона все оглядалась назад на шлях, бо тепер боялась батька ѹ матері, наче своїх ворогів.

Повіяв вітер од сходу сонця. Перед Василиною з-за густого жита пишно викотилося сонце ѹ облило зелені ниви червоним огнем. Свіжий вітер прохолодив її гаряче лицце, висушив слози. Вона пішла тихіше ѹ опівдні ввійшла в здорове село.

Серед села над ставком стояли високі верби. Василина сіла під вербами ѹ одпочила, з'ївиши шматок хліба. Тільки що вона підвилася на ноги ѹ нагнулась, щоб кинути клунок на плечі, як почутила, що у ногах не стало сили. Василина сіла на траву і перелякалась так, що не могла перевести духу. Верби стояли над самим шляхом. Проз неї йшли і їхали люди.

— Боже мій! Де мені дітись, що мені робити? — говорила Василина, ламаючи руки.

Дорогою їхав чоловік конячкою. Василина через велику силу осмілилась спитати, чи далеко до Стеблева.

— Ще далеченько. Як підеш пішки, то дійдеш хіба завтра,— обізвався з воза чоловік.— А тобі треба в Стеблів?

— У Стеблів, дядьку. Я йду туди на заводи,— сказала Василина.

Чоловік глянув на її бліде змучене лице ѹ сказав:

— Не дійдеш ти, небого, до Стеблева пішки. Сідай зо мною, я тебе довезу. Мені дорога йде на Стеблів.

Добрий чоловік скочив з візка, підвів Василину, кинув її мішок на віз і посадив на мішку. Вони поїхали селом.

Вже сонце стояло на вечірнім прузі, як вони приїхали

до Стеблева. Між високими вербами було видно два високі димові стовпи, як дві щогли, над зеленими та червоними покрівлями двох сахарень.

— От тобі й заводи! — сказав чоловік до Василини.

— А які це заводи? Чи сахарні, чи суконні фабрики? — спитала Василина. — Мені треба в суконну фабрику.

— Це сахарні, — сказав чоловік. — Суконна фабрика на другім кінці Стеблева, над Россю. Ось ми будем іхати проз ту фабрику.

Переїхали вони містечко й знов повернули за царину на Корсунь. На долині, в скелях, на самому кінці містечка, знов піднявся з-за скелі високий димовий стовп коло довгої високої фабрики з довгими рядками здорових вікон.

— Отут, молодице, вставай та берись оцією межею поміж житами, то якраз потрапиш до заводу, — сказав чоловік.

Василина насилу встала з воза, взяла клунок, подякувала чоловікові й пішла межею. Межа довела її в долину до самої річки.

Василина впала на камінь і озирнулась кругом. Над річкою між скелями стояла висока здорова фабрика, а на скелі, на горі стояв такий самий здоровий широкий дім. Од його йшли рядками невеличкі муровані білі дімки: де-котрі кутались в ярах в зелені верби, і за ними вже починались людські хати. Василина побачила, що вона опинилася край села.

— Куди ж мені тепер голову прихилити? До кого мені йти? В кого мені питати поради? — голосила Василина, оглядаючись кругом.

Кругом неї було зовсім порожнє місце. Далеко над Россю в полі манячива якийсь магазин з червоної цегли серед верб та густого, як ліс, бур'яну, а там, далі, тяглося поле до крутих ярів. За Россю стояв високий скелистий берег, наче кам'яна стіна з широкими щілинами до самої води. Над скелями зеленіла трава та городи.

Сонце сідало над містечком і кидало між двома скелистими берегами пучки червоного проміння.

— Боже мій! Чи проситись мені до людей? Чи пустять мене в хату чужі люди? Чом я не зосталась у матері! Мене б мати схovala од людських очей. Вона одна пожалувала б мене, — плакала Василина, сидячи на камені. — Не піду я в чужу хату, що бог дасть! Лучче отут пропаду в бур'яні. Нацю мені живоття?

Василина насилу підвелася з місця й пішла високими бур'янами далі од стежки. Високий, як ліс, чорнобиль та лопух бив її по лиці. Од кропиви, од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі. Василина насилу продержлась через бур'яни і вийшла на пригорок, на самий берег. Кути розкиданого каміння спинили її. Один камінь висунувся з скелі, як здорова покришка, й нахилився вниз, неначе стріха. Кругом його росли густі лози та верби. По гарячому піску, по камінні вилася гніздами ожина. Густий бур'ян був перемішаний з лозами.

У Василини не стало сили йти далі. Вона спинилась під скелею, впала в бур'ян на пісок й застогнала не своїм голосом...

На землю впала темна ніч. Густі зорі висипались на небі. Внизу, під скелею, між камінням, шуміла та булькотіла вода, падаючи вниз, неначе у горщик, та клекотіла, неначе кипіла в казані. Опівночі Василина породила сина. Вона лежала без пам'яті, неначе мертвa, розкидавши руки на пісок. Темна ніч та ясні зорі прикрили її сором, її лихо, а шум води заглушив крик малого сина... Василина лежала без пам'яті, неначе мертвa...

Сонце зійшло й облило за Россю високі скелі тихим теплим світом од верху до самого низу. Василина опам'яталась. Вона розплющила очі, глянула кругом себе, на скелі за Россю, глянула на високу вербу, що обперлась об скелю й прикривала її своєю тінню, почула шум на Росі...

«Де це я? Чого це я сюди зайшла? Чого це я лежу під скелею у лозах та в бур'яні?» — думала Василина, як крізь важкий сон, хапаючись за голову.

Зверху над Василиною неначе висів здоровий камінь, гладенький, як стеля, з вузькими темними щілинами. Збоку стояла кам'яна стіна, ще гаряча од сонця; од неї пашіло теплом, як од гарячої печі.

«Боже мій! Що це зо мною діється? Чи я сплю, чи це мені сниться, чи я слаба», — думала Василина, дивлячись на кам'яну стелю.

Пам'ять верталася до неї, та не могла вернутись.

Вона повела по очах рукою, неначе хотіла прогнати якийсь важкий сон з очей. Коли це писнула дитина голосно. Той гострий крик неначе врізав Василину ножем по самому серці. Десять у неї взялася сила, неначе хто линув на неї цілющою водою. Вона швидко підвела голову, підвелася й сіла. Пам'ять разом вернулась до неї, її облило

неначе холодною водою. Коло неї качалась мала дитина й кричала гострим, пронизуватим голосом.

Василина й сама незчулась, як скинула з себе керсет і завинула в його дитину. Цілий вчорашній день з'явився перед нею, од самого ранку до пізньої ночі. Все горе того страшного дня, всі муки тієї страшної ночі разом встали в її пам'яті. Вона крикнула не своїм голосом й заглушила слабий дитячий крик.

— Так це ти, поганцю, довів мене, безщасну, до такого лиха! Ти мене знівечив, прогнав з своєї хати, з рідного краю, пустив по світу волоцюго. А сам гуляєш та танцуєш з своєю молодою. Я одна мушу поневірятись на чужій стороні, між чужими людьми. Не діждеш ти, щоб я годувала твого сина! — крикнула Василина не своїм голосом.

Вона хотіла встати. Вся ненависть до Ястшембського закипіла у її серці, пробила його наскрізь гострим ножем, закипіла у душі, як вода на вогні. Вона почула, що набирається сили з тією злістю. Гнів налив її тіло якимсь пекельним здоров'ям: вона хотіла встати, але знов упала на пісок. А лиxo клекотіло у її душі, як вода у казані. Вона згадала вчорашній вечір, згадала молоду Ястшембського, всю у рожевій одежі, у дорогих квітках на голові, веселу, щасливу.

Василина почутила, що злість давить її душу, затоплює серце, як вода. Йі здалось, що камінь над її головою все спускається нижче й лягає на її груди, і давить до холодного піску, давить, давить і не дає дихати...

Вона кинула оком на дитину... Бліде лице посиніло. Руки простяглися до дитини. У Василини десь узялась сила. Вона встала, вхопила дитину й кинулась до річки.

«Не діждеш ти, щоб я годувала твою дитину», — подумала Василина, а ноги самі несли її до річки. Вона вийшла на берег й спинилася на крутій скелі. Внизу під свою скелею шуміла між камінням вода. Хвиля била між трьома здоровими каменями й падала вниз білою піною.

Василина, бліда, як смерть, нагнулась вниз й глянула на шум, на білі хвилі. Вона й сама незчулась, як її руки випустили дитину. Вона тільки почула, як дитяча впала у воду й бовтнула, неначе хто кинув у воду камінь, тільки тоді схаменулась, крикнула таким страшним голосом, яким люди кричат під ножем розбишаки, й впала без пам'яті на землю.

Сонце тільки що піднялось над корсунськими горами. Надворі ніде не видно було ні душі. Стояла мертвa тиша, тільки внизу шуміла вода по камінню.

Василина лежала між купами каміння. Її очі, дикі й страшні, дивились на крути скелі на противному березі, а в голові ясно й виразно вчуvalось страшне: бовть, бовты! неначе хто безперестанку кидав у хвилі каміння. Василині здалося, що потріскані скелі, облиті світом сонця, почали темнішати, оступились далеко од берега й неначе потонули у вечірньому тумані. На синє небо ніби впала ніч, небо почало чорніти. Зелені верби та лози потемнішали, наче голе дерево зимою. Темно-синій круг неба захитався на обидва боки, як човен на воді. Береги Росі розступились далеко один од другого. Скелі почали коливатись і почали рости угору.

День змінився на ніч, а серед тієї темряви ясно й виразно розносилося: бовть! — і різало Василину по серці, як гострий ніж. Василині здалося, що вона лежить у печері під кам'яною стелею, а коло неї стоїть Ястшембський і речеться. Камінь піднявся вгору, й стала біла стеля. Василині здалося, що вона в Журавці, в покоях у Ястшембського, сидить на канапі й держить на руках маленького, чудового хлопчика, свого сина. Вона вхопила дитину, пригорнула до серця й почала її душити. Пальці стали гострі, як гачки, й ввігналися у м'яке гаряче тіло. Тепла кров з дитини потекла по її грудях. Вона глянула дитині в лицьо, лиць стало бліде, синє. Вона кинула його од себе, й дитина бовтнула у воду, а Ястшембський зареготався, вхопив її на руки й кинув у шум.

І здається Василині, що бистра вода понесла її на середину широкої річки. Береги ледве mrіють, заставлені гострими скелями. Вода реве, клекотить. Вона тоне, заливається водою й знов виринає й ніяк не може втонути.

Сонце заблищало з високого неба просто над нею. Вона простягає руки просто до сонця й просить помочі. Сонце сковалось, неначе пірнуло у небо, й надворі стала ніч. А вода реве, кидає Василиною то вгору, то вниз. Вона то пірнає, то виринає. Кругом неї заворушились у воді русалки, заспівали і почали її тягти на дно. Василина тоне все глибше; чує, як вода крутить нею, мов вихор пилом. От вона лягає на холодне дно й потрапляє лицем на дні на свою дитину. Дитина вхопилася холодними ручками за шию й повисла, як здоровий важкий камінь. От вона вми-

рає, але у воді чути: бовть, бовть, бовть! — і той страшний гук не дає їй вмерти, держить у тілі душу...

Коли це кругом неї вода стала гаряча й почала кипіти. З чорного дна вихопилася червона водяна трава, чудна, похожа на раки, на павуки, й запалала полум'ям. Кругом неї вода заклекотіла. А русалки знов закрутились коло неї й заговорили людським язиком..

Василина розплющила очі. Кругом неї стояли дві баби і одна молодиця. Молодиця лила воду з тикви на її голобуву. Баби підвели Василину й посадили.

— На, молодице, напийся води,— сказала одна баба, приставляючи тикву з водою Василині до губів.

Василина напилась води і опам'яталась.

— Яка це молодиця? — говорила одна баба.— Здається вона не стеблівська.

— Мабуть, якась бурлачка,— обізвалась молодиця.

Василина не мала сили говорити, тільки застогнала і знов впала на каміння.

— Боже наш милостивий! Що ж нам робити з цією нещасною молодицею,— бідкалась баба,— де її діти, як їй помогти?

Людські хати були далеко. Найближче стояла хата тієї молодиці, котра вгляділа Василину разом з бабами. То була молода удова Марія Янівна.

— Куди б її одвести: не можна ж таки покинути її бідну отут на сонці,— говорили баби,— одведемо до тебе, Маріє, нехай полежить в тебе хоч до вечора.

— То й одведемо до мене,— обізвалась Марія з плачем.— Господи милостивий, яка вона бліда, неначе мертвa.

Вони підвели Василину з землі й через силу поволокли до Маріїної хати. Вони поклали її в сінях, підмостили їй мішок з одежею під голову.

Три дні лежала Василина без пам'яті, не іла й не пила. Марія Янівна ходила до священика, щоб висповідав Василину, але священик, розпитавши, що Василині одібрало язик, не схотів йти.

На четвертий день вранці Марія збиралася йти у фабрику. Василина неначе прокинулась і заговорила.

— Скажіть мені, де це я? — спитала Василина в Марії, дивлячись у одчинені сінешні двері на високі верби.

— Ти, молодице, у добрих людей,— сказала Марія.

Василина глянула по сінях, подивилася на Марію, гля-

нула через двері на вузький ярок, на верби у ярку і ніяк не могла пригадати, де вона лежить.

— Чи довго я лежала недужа? — через велику силу спитала Василина.

— Вже три дні, як ми тебе знайшли коло Росі й привели у мою хату: ти лежала три дні без пам'яті. Ми думали, що ти вже вмерла,— сказала Марія.

Марія нагадала Василині річку, і страшна подія, неначе блискавка, освітила Василину. Вона вся отерпла, застогнала й закрутила головою, неначе хотіла випрутатись од страшної думки.

— Звідкіля ти, молодище? — спитала Марія.

— Я з Комарівки, під Звенигородкою, та прийшла сюди на фабрику на заробітки,— сказала Василина.

— Ти, мабуть, заслабла дорогою? — спитала Марія.

— Еге. Мене один чоловік, спасибі йому, підвіз до Стеблева, й я через велику силу дійшла до фабрики,— сказала Василина.

— Може б ти чого попоїла? — спитала Марія.

Василина тільки рукою махнула.

— Як же тебе звати? — спитала Марія.

— Я Василина,— сказала Василина і боялась більше говорити за себе.

— Може б ти висповідалась та запричастилася? — спитала Марія.

— Якби я вмерла... Господи! Пошли мені смерть! — жалібно й тихо заголосила Василина.

Ці слова навели на Марію журбу. Вона склонила голову й заплакала. Її душа почула в тих словах якесь велике горе.

Марія дала Василині напитись води, одчинила сінешні двері й побігла до фабрики. Василина зосталась у сінях сама. В одчинені двері було видно, як зеленів крутий бік яру, вкритий зеленою травою та зеленою огородиною. Весь яр був закиданий гілястими вербами, неначе гніздами, понад тихою течією, що плинула з криниці до Росі. Здоровий червоний камінь висовувався з крутого зеленого косогору. А зверху синіло чудове пишне синє небо, а по йому, неначе лебеді, плавали білі хмарки. Василина задивилась на красу неба й землі і втихомирилася.

«Світе мій ясний, світе прекрасний! Як на тобі тяжко жити, а ще важче, а ще тяжче, не нажившись, умирати»,— подумала Василина й у неї, молодої, заворушилась іскра

жизності, заворушилася її зажевріла у молодій душі, як огонь у сухому дереві.

Василина почувала, що сила вертається до неї. Через одчинені двері вона примітила, як марево грає над вербами, над городами, як білі хмари пливуть по небі; почула, як щебечуть пташки у вербах, почула, як на городі дівчина співала пісні. У голові десь узялися думи. Вона глянула на верби, на вишні, на городи й перелетіла думкою у батьків садок, неначе побачила у садку свою матір, своїх маленьких сестер. І все її життя майнуло перед її очима, неначе намальоване на полотні. Вона почала од своїх дитячих літ й неначе сама собі розказувала та пригадувала свій вік. От вона збирається іхати на буряки, сідає на фургон між дівчатами та хлопцями, іде через густий ліс до куреня. Коло куреня — сила народу. Між народом майнула постать сухого жида. А далі... село, здоровий садок, панський двір... Вона стойть перед пишним дзеркалом, уся в чудових квітках, стрічках, наче рожа в садку... А ось... Ястрембський... а там довгий шлях, Рось, скелі, маленька дитина...

Василина крикнула й заридала. Вона пригадала все, пригадала недавню страшну подію над Россю й заламала руки.

— Сину мій, дитино моя! Якби мені хто вернув тебе, я б oddala все на світі, oddala б своє здоров'я, своє життя, забула б свій сором.

Василина зомліла. Їй здалося, що коло неї лежить її син, що вона пригортає його до серця. Їй здалося, що мала дитина заплакала. Вона почула навіть дитячий крик. Прокидається вона, аж коло неї стойть Марія і якась молодиця з маленькою дитиною на руках.

— Василино! Чи тобі хоч трохи стало легше? — спитала Марія.

— Легше, — сказала тихо Василина, — та нащо вже мені моє здоров'я...

— Одужуй, Василино. Чи ти була коли у нашому Стеблеві? — спитала Марія.

— Ні, не була. Оде вперше прийшла сюди на роботу, — обізвалась Василина.

Мала дитина в молодиці на руках заплакала. Той плач дійшов до самого серця Василини.

Сусіда молодиця принесла Василині молока. Василина попоїла і почувала, що здоров'я її вертається.

Ще тиждень пролежала Василина у Марії в хаті, поки

зовсім одужала. Через тиждень Марія одвела її у контору, де жид Лейзор Рабиненко записував робітників на фабрику.

V

Лейзор Рабиненко взяв у стеблівського посесора-жида підряд ставити робітників на заводи. Хазяїн платив йому чистими грішми за кожну душу, а Лейзор був повинен напитувати робітників, ставити їх на заводи, платити ім вже од себе за роботу ще й харчувати. Як тільки жид не настачав робітників, директори заводів мали право од себе ставити до машин робітників і давали ім подвійну плату, записуючи її на підрядчика. На таку ціну легко було поставити людей з самого Стеблева. Тим-то жид мусив напитувати робітників задалегідь і для того держав своїх агентів скрізь, де тільки було можна вигодніше найняти людей.

По близьких і далеких селах нишпорила Лейзорова жидівська поліція, роздавала гроші наперед, у той час, як селянам доводилось дуже тяжко, а найбільше під час оплати подушного. Лейзорова поліція, окрім того, заплутувала мужиків у довги і за страшні проценти тягла людей за шию до Лейзора на заводи.

Коли в Лейзора була тисяча робітників і одожної душі зоставалось по карбованцю на рік, то й то вже був для його непоганий заробіток. Але Лейзорів інтерес був той, щоб зожної душі зоставалося у його кишені як можна більше карбованців. Окрім того, він платив одожної душі проценти своїм агентам. І Лейзорів заробіток й проценти для його поліції — все це падало на людські душі, до котрих йому було мало діла. Ті душі були не жиди, а гой, а він би й жидів не помилував. І він їх не милував: харчував так, що люди не відержували, кидали пашпорти, кидали роботу і втікали з заводів, куди тільки можна було втекти. Місцеві люди знали жидівські руки і не йшли на заводи. Лейзор іздив у великий піст на далеке Полісся, у бідний могилевський та мінський край, давав завдаток бідним білорусам саме під час оплати подушного або під час голоду, брав в волості їхні пашпорти і потім перевозив їх на заводи. На українських заводах з'явились безщасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, літвини, або лапацони. Лейзор держав іх у таких казармах, харчував такими харчами, що безщасні літвини, звикши їсти невіяній та несіяній хліб, кидали заводи і тікали в свій голодний край.

Марія привела Василину до жидової контори. Лейзор жив у одному мурованому домі, недалеко од фабрики. Коло Лейзорового дому стояли вози з хлібом та салом. Сам Лейзор важив на терезах сало, у котрому вже ворушились черви. Лейзор не дуже гидував тією харчею, забороненою законом Мойсея: він скуповував сало по селах і посылав цілі хури в Одесу, у жидівські контори.

— Ей, стережися, Лейзоре, бо оскоромишся,— жартували люди.

— Що вам до того! То я оскоромлюсь, а не ви,— обізвався Лейзор.

— Чи вже ж ти не боїшся свині?

— Чого її боятись? Хіба вона мене покусає, чи що,— говорив Лейзор, але все-таки одвертав носа од того сала, у котрому вже кишіли черви.

Зате ж сало було куплене дешево, а Лейзорові тільки того було треба.

Василина показала Лейзорові квиток од Лейби. Лейзор прочитав допотопний квиток, у котрому чудні слова неначе собака накрутила хвостом, і повів Василину до контори. У конторі стояло з десяток чоловіків, котрих прислала у Стеблів Лейзорова поліція. Чоловіки стояли, як воли, ждучи свого ярма.

Лейзор помив руки, сів за стіл і почав крутити у книжці якісь бублики, записуючи людей. Він записав Василину у суконну фабрику. У конторі вертілись жидки, сухі, довгі, проворні, вони герготіли безперестану, зовсім як гуси, що знялися летіти на воду. У Лейзоровому подвір'ї притулилось вже три жидівські сім'ї: одна у одній кімнаті, в його квартирі, друга на подвір'ї, у надвірній хатині, а третя — у мужиковій хаті, що стояла на городі, зараз коло Лейзорового двора. То були його поліцейські: Шмулі, Срулі, Гершки, котрі нишпорили у Стеблеві й в близькій околиці, бігали по селах бідками або й пішки, зналися скрізь з шинкарями, з підрядчиками на заводах, з жидами-мірошинками, з жидами-посесорами; знали всю околицю, як свої п'ять пальців, скрізь справлялися за ціни на хліб, на сало, на дьоготь, на ріпак, збиралі пащню з бідних мужиків за проценти й звозили до свого начальника стеблівської околиці, Лейзора Рабиненка. В Лейзора в Одесі були свої ще вищі начальники: жидівські губернатори і міністри, котрим він подавав звістку за все і приставляв їм пащню. То були міністри пшениці, жита, міністри гречки й проса й навіть

міністри свинячого сала, олії й дьогтю: то були взагалі украйнські губернатори мужицького поту та сліз, міністри людської кривавиці...

Лейзор Рабиненко, не більше як начальник повіту, ще не мав гонору й аристократизму одеських міністрів і поводився з мужиками по-простацькому, запанібрата: жартував з ними, підлещувався до них, одбріхувався, коли було треба, але потихеньку закидав скрізь через своїх жандармів — Шмулів та Шулемів — тонку павутину, ловив нею мужиків і висисав з них гроші, як павук висисає кров з мух. Лейзор ходив ще в довгому каптані до самих п'ят, носив жидівський капелюх, але лиць його вже наливалось, як яблуко у спасівку. Чорна борода залисніла, як шовк, руки стали повні, м'які, а пальці були налиті сittю. По лиці було вже видно, що йому небагато зсталось дослужувати до уряду жидівського губернатора України.

— Чи ти, молодице, станеш на заводі на своїх харчах, чи на моїх? — спитав у Василини Лейзор.

— А де ж я наберу своєї харчі? — сказала Василина. — Я не тутешня.

— Коли ти бурлачка, то ставай на моїх харчах. Ти будеш робити у постригальні. На моїх харчах будеш робити по два карбованці на місяць, а як на своїх, то по три. Першого місяця ти вернеш мені ті гроші, що тобі позичив Лейба та ще з процентом.

Лейзор записав Василину в книжку, послав її у фабрику. Марія повела її у постригальню.

Постригальня була у нижньому поверсі фабрики. Марія одчинила двері в той відділ, де вона сама стояла коло «вовка», й повела за собою Василину. Василина глянула на машини і оторопіла. У неї закрутилась голова. Гук, свист од машин, шум води під помостом, свист од паровиків — це все так заглушило її, що вона боялася йти далі. Над нею крутились колеса, кругом неї крутились, ледве повертаючись, гарячі, як огонь, парові барабани, неначе барила, а на тих барабанах накручувалось мокре сукно, парувало й зараз сохло. На других барабанах сукно хватали довгі ряди ворсильних колючих шишок і наводили на йому близкучу ворсу. Довгі ремінні паси пронизували стелю й хапались внизу за машини. Машини ревли, стугоніли, колеса махали зубцями, неначе хотіли вхопити чоловіка й потрощити його на шматочки, а під ногами ревла і шуміла вода, прориваю-

чись через щілини помосту. Серед того шуму подекуди було чути голосну дівочу пісню.

— Василино! Стережись, щоб часом машина не вхопила тебе за одежду,— крикнула Марія до Василини, стаючи до роботи коло «вовка» й тикаючи йому в зуби між колючки та гачки вовну,— йди до тих дверей; там тобі покажуть у постригальні твоє місце.

Василина насику добрела до других дверей і ввійшла в довгу здорову постригальню. Проти сонця заблищали здорові, широкі, як ворота, вікна. Проти вікон стояли рядками п'яльця, на них було міцно напнуте біле, тонке, як шовк, сукно, а коло п'яльців стояли дівчата й молодиці. Вони витягували гачками товсті або чорні нитки, зрізували ножицями вузлики та реп'яшки. Декотрі сиділи з п'яльцями й гаптували жовтими та червоними нитками береги на сукні та фабричні клейма. Постригач, молодий гарний німець, привів Василину до п'яльців і поставив її проти тонкого білого сукна. Сукно світилося проти вікна наскрізь, так що було видно кожну нитку. Постригач дав Василині крючечки, ножички й маленькі обденьки, показав роботу і пішов собі.

Василина оглянулась на обидва боки. Довгими рядками через усю фабрику сиділи дівчата і молодиці в чистих білих сорочках. У всіх були білі руки, білі види, неначе вони були панського роду й ніколи не робили чорної роботи. Всі глянули на Василину й почали шепотіти.

— Ця молодиця не стеблівська. Мабуть, бурлачка,— говорили стиха дівчата.

— Це та молодиця, що її знайшли без пам'яті над Россою; їй-богу, це та сама,— шепотіли дівчата, скоса поглядаючи на Василину.

Василина все те чула, висміюючи товсті нитки та вузлики з сукна.

У постригальні стало тихо, тільки часом лущали нитки та бубоніло сукно, як бубон, під дівчачими руками. Переходя одна дівчина почала пісні, до неї пристали другі дівчата й молодиці, розважаючи свою нудьгу. Одна пісня лилася за другою, гучно розносячись по високій фабриці. Коли це одна дівчина почала пісню, а за нею почали другі дівчата:

Ой у нашому Стеблеві стала новина:
Породила Биківnochка мале дитя.
Ой узяла мале дитя під білі боки

Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.
Ой закиньте, рибалочки, шовковую сіть,
Та зловите щуку-рибу панам на обід!
Не зловили щуки-риби, зловили риб'я:
То ж тієї Биківночки малес дия.
Ой узяли Биківночку під білі боки
Та вкинули молодую в Дунай глибокий.
Стала, стала Биківночка, стала потопать,
Стала вона, молодая, матінки бажать
Ой маєш ти, моя мати, іще дочок три:
Не пускай іх на вулицю, двері підопри.

Василина слухала кожне слово, ѹ кожне слово капало на її сердце, наче розтоплений віск. Їй здалося, що дівчата співають за неї, що вони знають, як вона породила дитину і вкинула її в Рось. Вона глянула на дівчат, дівчата неначе поглядали на неї скоса, ѹ по їхніх очах неначе було знатъ, що вони все знають, що вони бачили, як вона кинула дитину в воду.

У Василини затрусились руки. Вона випустила з рук ножиці. Ножиці дзенькнули об столик. Всі глянули на неї.

У Василини закідалось сердце, а далі неначе вмерло. Вона охолола, сіла на ослін ѹ сперлась на столик. У неї голова закрутись, в вухах задзвеніло. Натягнуте біле сукно перед її очима стало зеленим, а далі синім і затрусилось, як лист на вітрі.

«Боже мій! Це ж ти мене караєш за мою провину! Це ж вони за мене склали пісню і співають навмисне проти мене! Боже мій! Чим же я спокутую свій великий гріх? — думала Василина, неначе через сон.

Василині здалось вже, що от-от справдяться слова тієї страшної пісні, що зараз одчиняться двері, ввійдуть люди, візьмуть її і вкинуть у воду. Її мука була така важка, що вона була ладна ѹ сама кинутись у воду.

«Не переживу я цієї муки! Пошли мені, боже, кару, яку найважчу! Я все видержу, усім спокутую свій гріх», — думала Василина.

А шум гув у її голові: то шумів, як вітер між соснами, то шелестів, як зелена діброва. Сердце знов прокинулось і застукотіло в грудях, як пташка в клітці. Через стіну було чути, як гули машини, шипіли десь далеко паровики, стугоніло важке залізо, глухо шуміла під помостом вода. Василині здалося, що то шумить вода в Росі під скелями. Вона виразно почула серед шуму страшний гук: бовть, бовть, бовть...

— Боже мій! За що я маю терпіти таку страшну кату! — зашепотіла Василина.

Була хвилина, коли Василині прийшла думка схопитися з місця, впали навколошки й розказати всім голосно за згубу своєї дитини. Але її тверда вдача перемогла ту страшну гадку. В неї десь узялася сила, і вона задушила в собі ту думку. Вона зщіпила зуби, взяла в руки ножиці і почала ніби вистригати вузлики на сукні. Її очі вступились в прозоре сукно, між тонкі нитки, але вона нічого не бачила і тільки водила по сукні ножицями.

— А чого ти, молодице, насилу соваєш руками? — крикнув на Василину постригач, — ти робиш, неначе три дні не іла.

На Василину неначе будлі-хто линув холодною водою. Вона опам'яталась і почала примічати товсті й тонкі нитки, вузлики, реп'яшки. Нудна робота прохолодила її гаряче серце і притягла до себе всю її увагу.

Опівдні задзвонили в дзвоник на обід. Робітниці кинули роботу і пішли з фабрики. На двох дверях стояли десяцькі і трусили дівчат і молодиць, щоб вони часом не набрали собі додому тонких ниток, вовни, лучки та шовку. Кожна робітниця розперезувалась перед десяцьким і витрушувала пазуху, сорочку й спідницю. Десяцькі, одставні москалі, дуже стидко трусили дівчат, оглядаючи їх кругом. Василина, розперезавши пояс, дуже засоромилась, і на її блідому лиці виступив рум'янець.

— Нічого, молодичко, нічого! Видно, що вперше тебе трусимо, — сказав москаль, оглядаючи Василину кругом, — звікнеш, то й червоніti перестанеш.

— А може, вже й звікла, — обізвався з других дверей москаль. — Та й гарні ж тобі, бра, достаються молодиці! А мені чорт надав усе старих бабів таких, як оция.

І москаль вхопив у руки якусь стару бабу і дуже стидко почав заглядати в пазуху та облапувати кругом. Баба тільки лаялась та плювала.

Василина вийшла з фабрики серед натовпу всякого народу. Всі придивлялись до неї. Парубки зачіпали її, а Василині все здавалось, що вони всі вже знають за її провину. В її голові гула й досі страшна пісня од слова до слова:

Ой узяла мале дитя під білі боки
Та вкинула мале дитя в Дунай глибокий.

Василина пішла до казарми. В подовжастій темнуватій казармі на столах вже стояли миски з борщем. Бурлаки й бурлачки сиділи за столом довгими рядами. Лейзор бігав в пекарні в казарму, а з казарми в пекарню. Василина сіла між молодицями та дівчатами. Вона взяла ложку борщу й трохи не виплювала додолу. У борщі була сама за себе бутвина. Він був навіть без картоплі й одгонився старим смердючим салом. Глевкий, чорний, як земля, хліб давив у горлі й тріщав у зубах. Бурлаки і бурлачки позвикиали вже до такої страви й їли, аж за вухами ляштало. Василина через велику силу з'їла трохи борщу. Каша тхнула старим салом. Василина згадала те сало з черв'яками, яке вона бачила на терезах, і поклала ложку.

— Чому ти, молодице, не єси каші? — спитали у Василини молодиці.

Василина мовчала, спустивши очі на стіл.

— Це якась горда бурлачка, — судила голосно Василину одна дівчина, скоса поглядаючи на чорні Василинині брови, — й говорити з нами не хоче.

— Де та й гордість дінеться, як поживе з нами у цій казармі, — судила Василину друга бурлачка. — І ми колись були горді, поки не довелось бурлачувати.

Василина встала з-за стола, не ївши; бурлаки закурили люльки. По казармі пішов страшний чад. Василина, ще не зовсім здорована, закашлялась.

— А що, молодице, не звикла до такого кадила? — засміявся один молодий бурлака, присовуючись до Василини і пускаючи дим під самий ніс Василині. Василина одвернула од його лице.

— Це якась панія, — сказала одна дівка наздогад. — Ой дівчина-вишня, та не будь така пишна! — заспівала воно весільної пісні так само наздогад Василині.

А бурлака присунувся до Василини ще близче та все дмухав на неї смердючим тютюном.

— Ану, чи видержить! — жартував другий молодий бурлака, — а ота чорнобрива вже видержує, — сказав він до однієї дівчини і моргнув на неї однією бровою.

Дівчина засміялась, а бурлаки обсліли кругом Василину, як мухи мед. Чорні очі, чорні чудові брови манили їх. Дівчата й молодиці завидували Василині й почали кепкувати з неї.

— Ану, я тебе вщипну, чи видержиш? — сказав бурлака до Василини і присунувся ще близче.

— Геть, сатано, бо як дам, то й перекинешся! — крикнула Василина, махнувши на його рукою.

— Та й бриклива ж! Ще такої й не було у нас на фабриці,— сказав бурлака.

— Потривай, ось я вщипну її; од мене видержить,— сказав другий бурлака, присовуючись до Василини з другого боку.

Василина не встигла обернутись на другий бік, як обидва бурлаки присунулись до неї й здавили її з двох боків.

— Одчепіться од моєї душі! Чого це ви причепились до мене? — крикнула Василина й насилу видерлась з бурлацьких рук. Вона, вся червона, вибігла з казарми.

— А як зачервонілася! Потривай, прийдеш ти до нас у казарму на ніч,— крикнули бурлаки вслід Василині.

Знов задзвонили у дзвоник. Бурлаки рушили до фабрики. Василина знов сіла перед прозорим сукном, і її очі пірнули у нитки та вузлики. Вона передумала все, що витерпіла того дня, і зажурилася.

«Важке буде моє життя на фабриці, але така вже, знати, мені доля судилася,— думала Василина, важко зітхаючи.— Нащо мені було йти на ті буряки? Нащо я найнялася у того пана? А тепер зав'язала голівоньку, не розв'яжу довіку».

Ввечері знов задзвонив дзвоник. Десятці знов обтрусили робітниць і випустили їх з фабрики. У казармах подали бурлакам на вечерю куліш з одним кропом без сала. Голодна Василина поїла кулішу, постелилась між двома молодицями й лягла спати, прикрившись світою.

Бурлаки й бурлачки полягали покотом на подах, де хто схотові.

Тільки що Василина задрімала, чує вона крізь сон, що з неї в одну мить хтось стяг світу, неначе її вхопив вітер і поніс кудись. Василина кинулась.

— Хто це стяг з мене світу? — крикнула вона на всю казарму.

— Та це, мабуть, хтось жартує,— обізвалась та молодиця, що лежала поруч з нею.— Хтось потяг світу через мене.

— Оддайте мені світу! Чого ви чіпляєтесь до мене! — крикнула Василина, сидячи на полу.

У темряві було чути здушений сміх. Молодиця повозила руками, наладала світу й кинула на Василину.

У казармі знов стало тихо. Тільки що Василина задрімала, з неї світа знов знялася й полетіла на другий бік. Василина крикнула.

— Якого це ви дідька до мене чіпляєтесь! Оде лиxo та й годі! Не дадуть заснути! — кричала Василина крізь словоzi.

Молодиця по другий бік Василини почала кричати на бурлак, налаپала свиту і подала Василині.

Не встигла Василина задрімати, чує вона,— чиясь тверда широка долоня переїхала через її лицé. З другого боку хтось смикнув її за ногу.

— Гвалт! Рятуйте! — закричала Василина не своїм голосом.

Хтось побіг по казармі й трохи не вищав од сміху. В казармі всі попрокидались і загомоніли. Молодиці почали лаятись та кричати на бурлаків.

Перегодя знов всі затихли і поснули, тільки одна Василина довго не спала і тихо плакала.

«Не видержу я у цій казармі», — думала Василина, засипаючи.

А ій через легкий сон сниться пишний батьків садок, чудовий квітник, де цвіли настурці, півонія та зірки. Сонце грає чудовим маревом на квітках, на садку, на пишних садках та лісах. Легкий туман криє всю Комарівку, що потонула у яблунях та черешнях, і розлягається тонким покривалом на густих лісах.

Минули жнива. Лейзор Рабиненко поїхав у Могилевську губернію й навіз на завод білорусів. У казармі стало тісно. В неї набилась сила народу. Робітники поскладали свої мішки з одягом в одному кутку. Для одяжі не було опрічної коморки, де можна було б поскладати й замкнути свої бурлацькі манатки. У казармі почала пропадати одяг: в одного вкрали сорочки, у другого свиту. У Василини хтось украв свиту. Вона перенесла свою одягу на скованку до Марії Янівни.

Білоруси були народ спокійний, тихий, дуже вбогий. На чоловіках білі свитки та білі шапки-магерки світилися наскрізь. На молодицях плахти та запаски висіли, як шматки дрантя. І чоловіки й молодиці носили личаки, обгорнувши ноги білимі онучками.

Молоді бурлаки не давали Василині спокою ні вдень, ні вночі. Через її молоде гарне лицé, чорні брови до неї горнулися всі бурлаки. Навіть білоруси задивлялись на неї та зачіпали її.

— Вот гарна маладіца! — говорив один білорус до Василини. — Каби за мене пошла, то я б ажанівся.

— Як же ти аженишся, калі в цєбі дома є свая жонка,— говорив другий білорус.

— Калі яго Вувдя «наваріла яму бураков — насипала черв'яков, наваріла каши — насипала сажі», — сміялися білоруси.

Бурлаки жартували, а Василині було не до жартів. Харч була така погана, що вона зовсім захляла й мусила купувати собі іжу на базарі. Вона мусила спродувати деяку свою одежду і купувати собі на базарі добре харч.

У суботу молодиць та дівчат пускають з фабрики раніше, ніж у другі дні. Однієї суботи Василина побігла до Марії.

— Чи не знаєш ти, Маріє, кого-небудь, щоб купив у мене спідницю або юбку. Одея так захарчували мене жиди, що вже ледве соваю ногами.

— Не знаю, серденько,— сказала Марія.— А яку ж оце спідницю ти думаєш продати?

— Та будлі-яку: чи червону, чи синю, за всі голови, бо я вже зовсім захляла. Як не попоїм луччої страви, то й з ніг звалюсь.

— А покажи мені, Василинко, ту спідницю, може, ї я куплю,— сказала Марія.

Василина викидала з мішка свою одежду, взяла одну спідницю й розгорнула.

— Ой, гарна ж спідниця! — аж пlesнула у долоні Марія.— Червона, аж очі в себе бере, а по червоному полі неначе хто розсипав зелені дрібні бублички. Ану, це яка? А розгорни, Василинко.

Василина розгорнула другу спідницю.

— Ой господи! Де ти набрала такої гарної одежі? Дивись, моя ти матінко! Синя-синя, а по синьому полі неначе котики побігали білим та червоним лапками. А розгорни, Василино, оцю юбку.

Василина розгорнула юбку. По зеленому полі крутились крючкуваті червоні здорові квітки.

— Ця матерія вже не така гарна: квітки дуже здорові, неначе собаки позадирали вгору кудлаті хвости,— промовила Марія.

— А яка оце в тебе хустка? — сказала перегодя Марія і розіп'яла здорову хустку просто вікна. Червона хустка засвітилась і заблищала.

— І де ти набрала такого добра? Ой ненько моя, червона, як жар, всю тобі хустку неначе жовтогарячі ластівки обсліли. А які дивовижні торочки!

Марія не втерпіла, поставила на столі дзеркало й зав'язала собі голову хусткою. Червоні та зелені торочки спустились з голови до самих пліч. Марія покрутила головою, торочки кругом голови заворушилися.

— А приміряю я оту червону спідницю! Може, прийдеться на мене,— сказала Марія.

Вона накинула на себе спідницю, глянула на спідницю й пlesнула у долоні.

— Ой, гарно ж! Кругом тебе неначе зелені бублички низкими висять до самого долу. Продай мені, сестрице, оцю спідницю.

— Добре. Бери, коли хочеш,— сказала Василина.

— Або потривай... А накинь на себе оту синю, нехай я подивлюсь, як лежить на тобі.

Василина накинула на себе синю спідницю з білими та червоними котячими лапками. Марія одійшла до дверей, потім вернулась і обійшла кругом Василини.

— Ой серденько мое! Обидві спідниці гарні, та не знаю, котру собі взяти. А на, Василинко, надінь оцю червону, а я вберусь у синю.

Вони помінялись спідницями. Марія обтягувала на собі спідницю, поправляла рясні фалди, заглядала у дзеркало, а потім перейшла тихо через хату, притуливши ліву руку до грудей і одставивши од себе праву, як ходять всі фабрицькі дівчата. Марія, наче пава, походжала по хаті, виставивши вперед груди і піднявши вгору лицьо.

— Чи гарно лежить на мені? Чи рясно лежать на боках фалди? — питала Марія, повертаючи голову назад то вправо, то вліво.

— Господи, як гарно,— говорила Василина, важко зіткнувшись і підперши рукою голову.

— А може, я куплю оцю синю... Як тобі здається, Василинко?

— Як тобі подобається синя, то бери синю,— сказала Василина.

— А котра мені краще пристає до лиця?

— Обидві пристають, але синя неначе лучче,— сказала Василина.

— Куплю синю,— сказала Марія.— Про мене, хоч зараз запиймо моторич. Та не скидай, серде Василинко, тієї червоної спідниці, нехай я хоч надивлюся на неї. А це яка в тебе друга хустка? Ой, гарна ж! Картата, неначе хто на-

сіяв грядочками усяких квіток. А зав'яжись, Василинко серденько, нехай я подивлюся, зав'яжись!

Василина стала перед дзеркалом і зав'язалась. Картата хустка ї справді заблищала в ней на голові, неначе хтоти кав у хустку всяких квіток.

У Марії розгорілись маленькі темні очі. Вона бігала кругом Василини і не могла надивитись на ту хустку.

— А що ж ото зосталось у тебе в мішку? Хвартух, чи що? — спитала Марія і вхопила складений, перегнутий по-половині хвартух.

Марія розв'язала, розпустила хвартух і підняла його вище од своєї голови.

— Ой світе мій! Який чудовий хвартух! Й-богу, наче писанка. На ясно-зеленому полі маківки. А на, Василино, держи за один кінець, а я за другий.

Молодиці розіп'яли хвартух.

— І де ти набрала такої гарної одежі? Й-богу, неначе хто насипав повний хвартух маківок. Признайся, Василино, хто це тобі накупив такого маку?

— Ат... заробляла потроху та її насправляла,— сказала Василина.

— В такому хвартусі хоч зараз ставай у танець,— сказала Марія ї задріботіла мальонькими ногами.— Продай мені, Василино, і хвартух.

— Про мене, купи і хвартух,— сказала Василина ї важко зітхнула. Вона сама любила гарну одежду. Для неї школа було хвартуха.

— Таку чудову одежду варт покропити,— сказала Марія ї принесла з хижки пляшку горілки.

— Будьмо ж здорові, Василино,— сказала Марія, наливаючи чарку горілки.

— Даруй, господи, це зносити, а в країце вбратись,— одказала Василина до Марії.

Марія випила чарку до дна, ще її махнула нею вгору під стелю, а потім почастувала Василину.

Випили по одній, а потім по другій. У Марії зовсім розв'язався язик. Невеликі близкучі темні очі розгорілись і заблищали. Гарне, але бліде лице трошки посвіжішало.

— Скажи-бо, Василино, чи тобі якийсь панич насправляв такої гарної одежі, чи бурлаки? Скажи-бо, серденько, скажи?

— Дещо справляв батько, дещо сама купила, ат...

Василина тільки рукою махнула.

— А до мене оде недавно був причепився наш постригач. Коли не йду проз його, він все дивиться — не надивиться на мене, та все зачіпає, та бровами моргає. Й-богу, так мені аж ніяково перед дівчатами... Хвалить мої брови, що в цілому заводі кращих нема. А тебе, Василино, сватали? Чи ти виходила заміж, чи сама покрилася?

Василина була неохоча розказувати за себе, а в Марії розв'язався язик. Вона полюбила Василину одразу і не наче вгадувала, що Василинина доля дуже схожа на її долю. Чудова краса Василинина одразу навела на неї ту гадку.

— А ти, Маріє, давно вже зосталась вдовою? — сказала Василина.

— Ой серденько мое дороге! Вже четвертий рік, як овдовіла. Чоловік умер, а після його смерті й дитина померла, царство ім небесне,— сказала Марія, зітхнувши, їй перехрестилася до образів.— Набралася я на своєму віку всякого лиха.

— Чи ти, Маріє, давно вже в фабриці? — спитала Василина.

— Чи то ж в одній фабриці я була! Була я у Вільшанії, а тепер застягла у Стеблеві, та вже, мабуть, буду тут, доки моого живота. Остобісіло вже мені те бурлацтво,— сказала Марія й задумалась.

— Ще як була я дівкою, послала мене мати на фабрику у Вільшану. Після смерті батька зістались ми сиротами, а мати й каже мені: «Йди, дочко, на фабрику у Вільшану, може, принесеш додому якого карбованця». Вільшана од нашої Тарасівки недалеко, зараз за Керелівкою.

У Василини похололо в душі. Комарівка була недалеко од Тарасівки.

— Оті пішла я у Вільшану та й стала в сахарні на роботу. Мати виряджала мене та й наказувала: «Стережися ж, дочко, фабрицьких панків та бурлак. На тих заводах вештається всякий народ, а в тебе чорні брови». Я стереглася, та й не встереглася... А я була дівкою дуже гарна. Крашої за мене не було на все село. Було, як уберуся в квітки та в стрічки, то всі парубки на мене очі витріщають. Оде було йду вулицею та й чую, як люди говорять: «Ну та й гарна ж, нівроку, удовина дочки!..» А ти, Василино, була дівкою, мабуть, дуже гарна? Еге!

— Пішла моя краса марно, наче лист за водою,— сказала Василина.

— Ой серденько мое! Туди пішла ѹ моя краса, хоч мої брови ще не злиняли.

Марія заглянула у дзеркало ѹ пригладила чорні тонкі брови пальцем. З дзеркальця виглянули бліскучі очі, довге, тонке, сухоряве лице, тонкий, трохи вигнутий ніс, повні губи ѹ кругленьке підборіддя з чорною бородавочкою посередині. Марія подушила щоки рукою: щоки трохи почервоніли.

— Як прийшла я в сахарню, світочку мій! Кругом мене обступили хлопці: зачіпають та бровами моргають. Той купує горілку, той медяніків, той стрічки, той квітки. Чи пляються до мене, наче павутиння, хоч одбивайся палицею, та все такі погані парубки, що ѹ плюнути гидко. А я їм кажу: не любіть, не ходіть, не носіть грошей — не люблю вас, бо ви нехороші.

— А тут прийшов на фабрику один парубок. Глянула я на його, і мене неначе хто у вогонь вкинув. Високий, рівний станом, парубок саме в силі. Лице рум'яне, очі чорні, сміливі, соколині, волос чорний, вус чорний, аж вилисується. Вбив він мене своїми очима, наче орел горлицю. Чи ти, Василино, кохалась на своєму віку щиро, гаряче?

— Кохалась гаряче, кохалась щиро,— сказала Василина, здавивши пальці рук на грудях.— Я вся неначе згоріла од кохання, як лляні пачоси на полум'ї, ѹ там згоріло мое щастя...

У Василини очі заблищали, високі брови піднялися ще вище, бліде лице спахнуло.

— Отак і я,— сказала Марія,— як упала я йому на груди, мені здалось, що всі зорі з неба посыпались на мене ѹ запалили всю мою душу. Я ледве одійшла ѹ опам'яталась... Які очі дивились на мене! Які брови я цілуvala! Ой сердце Василино! Як згадаю, то ѹ тепер сердце в'яне од тих очей: чорні ѹ бліскучі, горді ѹ гострі, наче ножі, ѹ милі та ласкаві, наче в дитини. З тих очей на мене посыпались іскри, посыпались ніби якісь пахучі квітки, вдарили гострі ножі, повиті рожами, ѹ пройняли наскрізь мое сердце. Була я щаслива, але терном поросла моя дорога до того щастя...

— Питаю в його, як тебе звати? Він каже: Петро. Питаю в його, як тебе прозивають? Звідкіля ти? А він каже: «Не питай, чорнобрива, бо швидко стара станеш... Я бурлака, та ѹ годі».

— Я вже його ѹ не питала. Я тільки тліла на якомусь пекельному вогні ѹ боялась його питати. Причарували мене ті дивні очі.

— Ходить він до мене та й ходить, носить мені гостинці, справляє квітки та стрічки, а я йому кажу: «Нашо ти мені купуєш квітки? Я тебе кохаю і кохатиму, хоч би мала сухий хліб їсти, ходити босоніж по терні та по колючках». Я так йняла йому віри, що була ладна душу мою віддати йому.

Ходить він до мене рік, та нічого не каже. Розписану його, він не промовляє до мене. Чи вже ж, думаю, в тебе, Петре, нема правди для мене? Коли мене любиш широко, то чом не береш мене за руку та не ведеш до свого батька? А тут настає мій час. Бурлаки почали жартувати та кепкувати з мене. Я раз таки не віддергала та й кажу йому: «Я покинула дома стару матір. Як же я покину її на весь вік? Хіба піду з тобою до твого батька?» А він мені одказує: «Я не поведу тебе до свого батька, бо в мене дома є жінка».

Сказав він ці слова,— неначе застрелив мене, як голубку. Весь світ закрутися передо мною. Мене так запекло коло серця, що я думала, вже не буду жива. І сліз не знайшloся плакать.

Марія глянула на Василину й злякалась. У Василини лилися слози із очей й сипались горохом по щоках на скатерть. Вона сиділа бліда, як смерть. Круглі очі стали страшні. Вона неначе була ладна кинутись й згубити кого-небудь з світу.

— Чого це ти, серце Василино, так плачеш? Не плач, а то й мене жаль бере,— сказала Марія та й сама заплацала, у неї голос затрусиився, як струна.

Василина мовчки втерла слози рукавом.

— А тут, на моє лихо, прийшла в сахарню якась молодаця. Він покинув мене та пристав до неї: ходить за нею слідком, купує для неї горілку, справляє хустки. Коли б вона була гарна, то мені не так було б жаль, а то ж така тобі погана, що й глянути гайдко: здорована та товста, як мур, щоки товсті та червоні, як буряки, брови, як підошви, губи, як постоли, а ніс кирпачий, як бараболя. Йде проз мене, задере свою кирпу, неначе хмари нюхає. Проміняв Петро мої тонкі брови на якісь підошви! А я ж тоді цвіла, як маківка! Якби мала силу, я б задушила її його разом з нею. Шкода було мені його чудових очей. Ой очі, очі! Які то були очі! Якби він був зглянувся на мене, промовив до мене ласкаве слово, я б йому простила все, пішла б з ним на край світу. І тепер сняться мені ті гострі милі очі, але

що було, те навіки минуло. А ти, Василино, забула свого милого, чи й досі кохаєш?

— Забула, Маріє, забула — не хочу згадувати,— сказала смутно Василина.— Я була дуже нещаслива.

— Ото, Василино, впросилась я до однієї бідної вдови, перележала важку годину... Пішла я з дитиною на руках в сахарню, мене не приймають на роботу. Що ж мені тепер на світі божому робити? Йти додому до матері? Але що мені скаже мати! Що скажуть люди на селі? Вони ж мене осміють, заплюють. Яке ім діло до того, що я, молода, покохала так, що трохи не вмерла. Стрілася я з Петром та й кажу йому: «Порадь мене, мое серце, що мені робити, як на світі жити?» А він згорда одказує мені: «Як жила, так і житимеш». «Де ж мені сина подіти?» — питаюсь в його. А він каже: «Про мене, де хоч дінь, хоч на вулицю викинь».

— Петре, Петре,— кажу я до його,— я ж тебе кохала, як свою душу. Ти ж ціluвав мої брови, мої очі! Ти ж божився, ти присягався, що мене вірно любиш.

— Хіба трудно божитись та присягатись? Цього добра за гроши не купують,— каже він, та все смокче люльку, та блискає чорними очима.

— Коли так, то нехай мій гріх впаде на твою душу,— сказала я та й побігла од його сама не своя. А там коло сахарні лежала здорова, як гора, купа попелу. Я бачила, як раз вивозили ту купу й викинули з неї багато дитячих кісток. Як божевільна, побігла я до казарми. Іду коло сахарні, аж передо мною біліє здорова купа свіжого попелу. В мене потеміло в очах. Озирнулась я кругом себе — ніде нема й душі. Надворі вже смеркло. Я взяла та й кинула дитину в сухий попіл. Дитина навіть не писнула й пірнула у попіл, аж бовтнула, неначе у воду впала...

Василина скопилася з місця, крикнула страшним голосом і знов упала на місце, бліда, як смерть. Вона вхопилася рукою за серце й неначе хотіла вдергати його в грудях.

— Чого це ти, Василино, так злякалася? Та то ж не ти кинула дитину в попіл, а я,— сказала Марія.

Але й сама Марія злякалася. Горілка розв'язала її язик, і її розмова, як річка весною, винесла все наверх, що було на душі.

Вона скаменулась.

— Ой боже мій! Не кажи ж, серден'ко, нікому, що я колись вчинила такий гріх. Я нікому не признавалась,

тільки призналася попові в одному селі, на дорозі. Не кажи ж, не кажи нікому, не губи мене, бо я й так набралась лиха на своєму віку,— просила Марія Василину, вхопивши її за руку.

— Борони боже, щоб я кому сказала. Хіба і я мало перетерпіла горя на своєму молодому віку,— сказала Василина, трохи заспокоївшись.

— Я, бач, Василино, думала, що й з тобою була така пригода коло Росі в той день, як ми тебе знайшли коло річки... Бо й ти така гарна, як і я, кругом тебе бурлаки роєм в'яться.

Василина мовчала, здійшивши губи, і все дивилась на скатерть, закривши свої круглі очі.

— Ото, мое серденько, кинула я дитину та давай бігти, неначе хто гнався за мною. Вибігла я за Вільшану й пішла шляхом. Я нічого не бачила й не чула, неначе в мене одібрало очі й вуха. Я не йшла, а бігла й зайшла в якийсь ліс. Настала ніч. Я ввійшла в ліс. В лісі було поночі, як у темній хаті. Мені здалося, що я ввійшла десь глибоко в сиру землю, й тільки тоді опам'яталась.

— Боже мій! Де це я? Що це зо мною сталося? Дивлюся кругом себе, скрізь поночі й тихо, тільки над моєю головою видно смужку неба, неначе маленьку стежечку поверх лісу. Чую я, в мене ноги трусяться; я вся охолола, тільки голова вогнем горить. Я сіла на землю й ледве oddихала.

— А в лісі темно, тихо та сумно, тільки чую в голові якийсь шум та шелест. «Чи йти далі, чи вернутись?»,— думаю я, сидячи над шляхом. Коли чую, щось гуде десь далеко, неначе млинове колесо, та все наближається до мене помаленьку. Ляснув батіг, і по лісі пішла гучна луна; заскрипіли колеса. Хтось крикнув на волі: «гей» і заспівав пісні. Я неначе прокинулась і почала прислухатись. Колеса загуркотіли й запелестіли по траві. Дорогою їхав якийсь чоловік. Я притаїлась і задержала дух. Чоловік проїхав коло мене та все співав пісні, неначе розважав себе серед страшної темряви. Він поминув мене, я встала й тихесенько, крадькома пішла слідком за возом. Мені стало не так страшно. Йду я і боюсь, щоб чоловік не примітив шелесту од моїх ніг. Коли це стежка на небі над моєю головою розступилася. Серед неба заблищаали ясні зорі.

«Зорі мої ясні, як рідні сестри! — подумала я.— Світіть мені, не ховайтесь у хмарі, бо на моєму серці стала страшна ніч!» Глянула я на зорі, й мое серце трохи заспокоїлось.

Я зійшла з гори, й на яру, над лісом, заблищало широким плесом небо. Серед яру, під лісом, стояв хутір. У вікнах світилося світло. Чоловік поїхав собі далі, а я думаю: «Зайду на хутір та, що бог дасть, попрошуся на ніч». Підійшла я під ворота. В дворі загавкали собаки. З хати вийшла молодиця й спитала, хто там такий за двором.

— Пустіть мене, тіточко, на ніч,— крикнула я з-за воріт.

— А хто ж ви такі? — питає в мене молодиця.

— Та я йду на заробітки в сахарню, та оде опізнилась і боюсь сама йти через ліс. Пустіть, будьте ласкаві! — прошусь я в молодиці.

— Та коли опізнились, то йдіть до господи,— сказала молодиця й вийшла до воріт, оборонила мене од собак і просила в хату. Я ввійшла в хату, сказала «добревечір». Чоловік з дітьми сидів за столом і вечеряв. Добре люди, спасибі їм, попросили мене вечеряті. В мене боліло серце, боліла душа. Не до вечери було мені тоді.

— Переночувала я на хуторі, а другого дня, на зорі, подякувала добрим людям і ввечері прийшла в Стеблів та й стала на роботу у фабриці. Отака-то пригода, серце мое, трапилася мені на віку. Лиха година вигнала мене з батькового двору й пустила по світу бурлачкою.

Василина сиділа, спершись на стіл ліктем, й спокійно слухала. Їй здалося, що Марія розказує не своє життя, не своє лихо, а її.

— Ти, Маріє, вийшла заміж вже у Стеблеві чи деїнде? — спитала Василина.

— У Стеблеві, серце мое міле, у Стеблеві. Як прийшла я сюди на завод, то передніше жила у казармі, так як оде тепер ти. Я передніше стала на роботу у сахарні, але там робота була дуже важка. Мене поставили на творці, а потім на пресах. Земля холодна і мокра. Кругом мене хлюпала на землю вода. Я мусила на холоді витягати з холодної води буряки й кидати в зуби творці. Мені здавалось, що я все перу сорочки на льоду й ніколи не перестаю їх прати. Я со-бі ноги одстояла на тій сахарні, поодморожувала руки; а далі взяла та й перейшла у суконну фабрику. Тут робота легша, ніж у сахарні.

— Пожила я на заводах, а мене парубки так і обстутили кругом. Чи стрінуть мене на вулиці, тягнуть на музики, наймають мені музики до танців; стрінуть на вечорницях — частують мене горілкою, танцюють зі мною. Чи йду я селом,— за мною, молодою, слідком іде сім кіп хлопців

чередою. Жила я собі на волі, як птиця, ніхто мені не гриз голови. З ким хочу кохаюся, з ким хочу цілуся. Вбрали мене хлопці, як ту п'аву. А тут приступив до мене вже немолодий парубок, Яненко. Ходить та ходить за мною, як та тінь. Йду на музики, він за мною, йду з музиків — він за мною. Полюбив він мене, як душу, й заслав до мене старостів. «Чом же,— думаю,— не піти за його заміж?» Парубок гарний, чорнобривий, з карими очима, має свою хату. Ще його батька пан перевів у Стеблів з другого села, з-під Канева, з другими людьми. Пан поставив у Стеблеві всім хати, дав городи, але не дав поля й записав всіх на завод. Як вийшла людям воля од панщини, пан не дав тим фабрицьким людям поля. Так зостався й мій чоловік без поля. Пожила я з ним два роки та й овдовіла. Отакий мій талан. Любила я одного, як свою душу, та не довелося з ним жити в парі. Другий покохав мене, та й сам умер. А я, молода, не накохалась і не навтішалась на своєму віку. Ой, вже я не знайду таких пишних очей, які я цілуvala. Ой очі, очі, горе мое, щастя мое! Чом мені не довелося ввесь вік дивитися на вас? Коли б мені довелося хоч раз на віку стрінути ті очі, раз глянути на них і вмерти...

— А я б такі очі виколола ножем оцими руками,— сказала Василина, бліда, як смерть, показуючи свої обидві руки.

Марія сіла кінець стола, сперлась на руку і задумалась. У хаті почало темнішати. Тільки скатерка на столі ясно біліла й кидала тихий світ на бліде Маріїне лицезріння, на високий білій Василинин лоб та на квітчасті здорові хустки на головах в обох молодиць.

За воріттями заграв ріжок різким, голосним тоном, заспівала скрипка. Обидві молодиці неначе прокинулися і заворушились. Марія схопилась з місця й почервоніла на виду. Вона вхопила пляшку й чарку, кинулась до дзеркала, пригладила пальцем тонкі брови, поправила на шиї намисто з дукачами.

— Ой, подивися, Василинко, чи гарно стойть на мені юбка,— сказала Марія, повертаючись до Василини,— обсмикай на мені складки. Нехай, серце, побуде на мені твоя хустка, бо вже не встигну другою зав'язатись. Це йде Міна на вечорниці та ще й з музиками.

Марія заворушилась, бігала по хаті, одставивши праву руку, а музики наблизились до хати і вступили в сіни. Ріжок та скрипка розлили по сінях голосний гук. Двері в

хату одчинились, і через поріг переступив Мина, високий поставний парубок, з ріжком у руках. На йому була чорна свита, накинута наопашки, солом'яний бриль, біла сорочка й червоний пояс. За ним ввійшов невеличкий парубок із скрипкою. Він був такий невеличкий, що його оглядний товариш зовсім заслонив його своїми плечима.

— Добривечір тому, хто в цьому дому,— сказав Мина товстим голосом.— Чи ти, Маріє, дома? Ого! Та тут дві Марії,— сказав Мина, глянувши на Василину.

— Ба, одна Марія, а друга Василина,— сказала Марія, почервонівші, як маківка.

Обидві молодиці були вбрані в нову гарну одежду, однаково зав'язані новими хустками; обидві були гарні й однакові на згорт.

— Яка ж це Василина? — питав Мина, приступаючи близче до Василини і придивляючись до її лица.

— Не впізнавай, бо все одно не впізнаєш,— сказала Марія.— Василина служить не в вашій сахарні, а у нас, у суконному заводі.

— Та ѿ гарна ж ця друга Марія,— сказав Мина,— та шкода, що в хаті поночі. Дай лишенъ, Маріє, світла!

— Не дам, нехай кортить,— сказала Марія.

Тим часом Мина витяг з кишені око горілки й поставив на стіл. Марія засвітила свічку.

— Та ѿ гарні ж до тебе, Маріє, збираються молодички на вечорнички! Коли б було знаття, то я б приніс друге око горілки,— сказав Мина.

— Як вип'ємо одно, то ѿ друге принесеш,— сказала Марія, крутячи перед Миною головою.

При світлі забіліло в Мини широке лице, зачорніли товсті брови, котрі зрослись докупи на переніссі, неначе од виска до виска йшов дугою молодий місяць. Чорні очі блищали під тією дугою, як вугілля. На білому лиці чорніли здорові вуса.

— Чом же в тебе, Маріє, немає ѿ досі дівчат? — спітала скрипка.

— А хто любить грибки,
А я печерички;
А хто любить дівки,
А я молодички! —

затяг Мина, становлячись боком, плече об плече, до Марії та поглядаючи на неї скоса. Чорна дуга піднялася вгору на білому лобі ѿ знов у одну мить спустилася вниз.

— Чи ти, Василино, стеблівська, чи захожа? — спитав Мина у Василини, нахиливши своє лице до її лиця так близько, що один вус черкнувся об її щоку.

— Питай, козаче, здалека, коли хочеш в мене правди випитати,— сказала Василина, одхиливши назад голову.

— Яка ж ти недоторкана. От люблю Марію за те, що доторкана! — сказав Мина, вхопивши Марію за плече.

— Ой, цур тобі! Вхопив за плече, як ведмідь,— крикнула Марія й вдарила Мину по плечі.

— Сяду я коло Василини, то, може, допитаюсь правди,— сказав Мина і сів попліч з Василиною.

— Не питай, козаче, у мене правди: я не кожному скажу,— сказала Василина, посунувшись од Мини.

— А кому ж ти скажеш правду? — спитав Мина.

— Скажу тому, кого люблю,— сказала Василина.

— А хіба ж ти мене не любиш? — спитав Мина.

— Я тебе вперве бачу у вічі,— сказала Василина, глянувши на його.

— Високі у вас, кумо, пороги! Не нам через їх ступати. А може й нам? — сказав Мина, скоса поглядаючи на Василину.

— Не знаю,— сказала Василина.

Рипнули двері. У хату почали сходитись дівчата, позакутувані хустками. Вони поскідали свитки, порозкутувались. У всіх голови були тільки що зміті. В косах зеленів барвінок, червоніли квітки осінньої оргинії. На дівчатах були білі чисті сорочки, чистенькі спідниці. То були фабрицькі дівчата, з чистими делікатними руками, з білими, не загорілими видами, трохи блідими од фабрицької роботи, од нічної зміни коло парових машин. Вони були проворніші й сміливіші за дочок хліборобів, вміли пишатись, не наче вони були панянки, ходили дрібною швидкою ходою, нагинаючи плечі й голову трохи вперед. З парубками вони жартували делікатніше, ніж сільські дочки хліборобів.

Чимала Маріїна хата почала сповнятись дівчатами. Задріботіли язики, защебетали дівчата, як птиці в гаю. Одна дівчина, крадъкома од матері, принесла яєць, друга паляницю, третя пшона і сала. Одна вкрала у матері курку й принесла її на вечорниці живою. Курка закиркала на все горло. У хаті піднявся регіт. Декотрі проворніші дівчата позасукували рукави, затопили й опатралі курку й вкинули її в юшку. У хату почали сходитись парубки. Коли це

у сінях закувікало порося. Двері одхилились, в хату полетіло порося й впало серед дівчат.

— Ой лищенко! Хто це кидається поросям! — підняли гвалт дівчата і розсипались на всі боки.

Порося залізло під лаву й рожкало, а в хату ввійшов високий тонкий парубок, той самий, що вкинув в хату порося.

— А я вам, дівчата, гостинця приніс,— сказав він, скидаючи шапку.

— А де ж твій гостинець? — спитала Марія.

— А то десь рожкає. Чи не сковала часом, Маріє, в скриню,— сказав парубок-штукар.— А одчини, Маріє, скриню!

Дівчата зареготались, а парубок поліз під лаву ловити порося. Бідне порося наробило такого крику, що дівчата затуляли вуха.

— Та коли його мерщій! Щур тобі з твоїм поросям! — кричала Марія на всю хату.

Парубок взяв ножа і поволік порося за задні ноги через поріг.

— От і приніс клопіт! Треба буде заходжуватись коло поросяти,— сказала Марія.— Дівчата, загадаймо хлопцям, нехай обскромадять порося, про мене, і зубами, а ми тим часом будемо танцювати.

— Коли б часом хлопці не з'їли поросяти живим, мов вовки-сіроманці,— говорили дівчата, сміючись.

Тим часом Марія почала частувати всіх горілкою. Вона подала чарку Василині. Василина подякувала.

— Чи вже ж ти, Василино, не п'еш горілки? — сказав до неї Міна.

— Колись пила, та вже забулась,— обізвалась Василина.

— А якби я почастував тебе наливкою, чи випила б з моїх рук? — спитав Міна.

— Не знаю, може б і випила,— сказала Василина.

— Для такої молодиці не шкода й заходу. Нате, хлопці, гроші, та побіжіть на місто, та принесіть пляшку наливки! — крикнув Міна, витягаючи з кишені гаманець.

Один хлопець побіг за наливкою, а другі попарили окропом порося, розтягли його за ніжки, штовхали його, скубли, плескали долонями, смикали за хвіст та за вуха.

Тим часом парубок приніс наливки. Міна почастував Василину, Василина випила й повеселішала.

— Грайте-бо, музики, бо я хочу танцювати,— сказала Марія.— Заграй-бо, Мино!

— Як Василина піде танцювати, то ладен грати,— сказав Мина, скоса повернувши брови до Василини.

Василина мовчала. Марія налила чарку горілки й подала Василині. Вона трохи подумала, а далі взяла чарку та й вихилила всю до дна.

— От за це люблю! — крикнув Мина, наливши їй собі чарку і вихиливши до дна за здоров'я Василинине.

Скрипка заскрипіла. Смичок спробував струни, а далі впав разом на струни і затанцював на них козачка. До скрипки пристав Минин ріжок, ще й знайшлась сопілка. Дівчата стрепенулись. Василина неначе оживала, неначе прокидалась од якогось важкого сну. Молода челядь, дівоче щебетання, наливка й горілка — все те неначе посипало на неї приском. Молода душа заворушилась, і перед Василиною неначе зацвіла весна в комарівських садках: запахли васильки та м'ята на гарячому сонці. Дівчата стали рядками й почали танець, а музики аж ногами притупували. Василина неначе почула, що на неї полилось гаряче сонце з неба серед розкішного садка у Журавці, запалило її кров, розлило у жилах якийсь палкий вогонь, палкий і пахучий, веселій, як молоде живоття. Вона ніби піdnімалась од землі над розкішним зеленим садком, над пишними пахучими квітниками, піdnімалась все вгору та вгору на проміннях гарячих, як вогонь. У неї ніби росли крила і несли її, як ластівку, над зеленими лугами, над темними дібровами. Од музик, од дівочих танців у неї заморочилася голова.

— Василинко! Василинко! Ходім, серце, у танець! — крикнула Марія й потягla Василину за руку.

Василина встала з-за стола і вийшла з Марією на середину хати. Дівчата розступились. Музики зумисне вдарили вдвоє дужче у струни. Василину неначе якісь крила піdnяли вгору. Вона одійшла, стала проти Марії, а далі пішла в танець, дрібний, легкий, неначе вона не танцювала, а плила. Вона підвела лице й очі вгору. Чорні круглі очі загорілись вогнем, сипнули іскрами. Високі брови піdnялися дугами ще вище. Чудова картата хустка з торочками близька, неначе вся голова була повита пучками квіток.

Василина розходилась у танцях. Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то пурхала метеликом, то линула ластівкою, а далі вдарила дрібного тропака і пішла кру-

титись з Марією, вхопившись з нею за плечі. На Василині хустка тільки миготіла, як блискавка.

Всі дівчата перестали танцювати; хлопці задивились на Василину. Вони ловили очима її чорні, тонкі брови, її чудові гарячі очі. У хаті все замовкло, тільки музики грали та шелестіли на молодицях нові спідниці.

— А хто любить грибки,
А я печерички;
А хто любить дівки,
А я молодички,—

почав приспівувати Міна під дрібного козачка.

Василина задихалась і сіла на лаву, втираючи гарячий лоб хусткою.

Музики стали. В хаті стало тихо. Всі мовчали. Краса молодої молодиці, її чудове лице, чудові очі, плавкі й жзваві танці — все те так вразило і дівчат і хлопців, що вони тільки дивилися на неї.

— Ну, Василина, так Василина! — сказав Міна, сідаючи коло Василини. — У нас на всіх заводах не знайдеш таїї. Випий, Василино, чарку наливки для прохолоди.

— То й вип'ю! чому пак і не випити, — сказала Василина.

Міна налив чарку. Василина випила до дна. Вона почутила, що з тієї чарки якісь чудові чари розливаються по її жилах і палять кров якимсь солодким та теплим вогнем. Вона забула все: і Комарівку, і буряки, і Журавку, і пана Ястремського, і свого сина, що вкинула в Рось. Перед нею тільки цвіли ніби якісь пишні квітки, а на неї світило гаряче сонце й розливало у душі щастя без міри, без кінця.

Тим часом дівчата зварили вечерю й подали на стіл.

— Тепер, дівчата, іжте ви курку, а ми з'їмо ціле по-росія, — сказав Міна, закотивши рукави.

— «Іли парубки, іли, цілого вола з'или, на столі ні рісочки, під столом ні кісточки», — сміялась Марія з парубків, пригадуючи слова пісні.

Затріщало порося в руках. Хлопці поламали його на шматочки. Затріщало воно і в зубах. Дівчата і хлопці кинулись на його, як вовки на вівцю, й в одну мить зостались у мисці самі кісточки. Чарки ходили кругом стола. Василина не стільки йла, скільки пила.

Вже пізньої доби Марія поприбирала з стола, а дівчата й хлопці і не думали розходитись. Після вечері знов заспі-

вали дівчата, а далі заграли музики. Дівчата знов пішли у танець.

— Набік, дівчата! Нехай ще погуляють молодиці,— крикнула Марія, розпихаючи дівчат обома руками.— Василино! Ану, до танців! Чого ти сидиш та куняєш?

Марія смикула Василину за рукав так, що у неї рукав затріщав. Василина трохи не впала додолу.

Дівчата посідали кругом на лавках. Марія й Василина з посоловілми очима стали серед хати.

— Де ти, Василино? Щось я тебе не бачу! — сказала Марія, протираючи очі.

— Та осьдечки! Починай-бо, Маріє,— крикнула Василина коло порога.

Марія пішла дрібушки не до Василини, та до груби. Василина виступила і собі, розминулась з Марією та давай танцювати до дверей. Дівчата почали осміхатись. Обидві молодиці крутились то до кутка, то до печі. Марія спіткнулась і з усієї сили ударила об піч лобом. Хлопці зареготались. Марія примітила смішки і хотіла поправитись.

— Смійтесь, смійтесь! Ви думаете, що я п'яна. Я ще й тверезих перетанцюю,— сказала Марія, насовуючи на лоб хустку й очіпок.

А очіпок на Марії все з'їжджав на потилюю. У Василини коси висунулися з-під очіпка на лоб. Молодиці закрутілись серед хати та вдарились лобами так, що аж голови загули. У хаті піднявся регіт. Молодиця брала злість. Вони закрутілись по хаті, як вихор. Василина спіткнулась і простяглась серед хати. Марія наскочила на неї й дала сторчака.

У хаті піднявся не сміх, а гвалт. Дівчата аж за боки бралися. Музики перестали грati. Міна реготався, кинувши ріжок на піл. Василина й Марія поспинались раки і насилу встали на ноги.

— Чи вперше, Василино, спотикаєшся, чи вже тобі не первшина,— спитав Міна, сміючись.

Василина встала і насунула на лоба чудову хустку. Вона була бліда, як віск. Близкучі очі неначе припали пилом. Василина заточилася, насилу дійшла до полу і впала головою на стіл.

— От тобі дотанцювалась! Це, мабуть, час уже додому! — закричали дівчата.— Але потривайте, дівчата! Ще побачимо, як хлопці зариють носом об землю!

— Або дівчата! — закричали хлопці.

— О, не бійтесь! Дівчата не зариють носом! — обізвались дівчата.

Міна підійшов до Василини і хотів її розбудити. Він підвів рукою її голову. Чудове лице було жовте, неначе виточене з жовтого воску. Тонкі брови чорніли, як п'явки. Довгі чорні вії впали на бліді щоки і, неначе шовком, вкрили їх двома кружками. Тонкий ніс світився, як виточений з мрамору. Губи зблідли, як в ялі листочки рожі. Василина спала, як мертвa, а її лице світилось якимсь світом, у котрому просвічувалось одно добро.

Марія звалилась од стола на лаву і заснула. Дівчата й хлопці почали вдягатись і одно за другим виходити з хати.

— А хто ж зостанеться на сторожі коло цих бурлачок! Гей, хлопці! — крикнув Міна.

— Мабуть, Міна! — обізвались хлопці з сіней. — А як не схочеш зостатися на сторожі, то підопри хату, щоб часом хто не покрав молодиць.

Міна, вже трошки п'яній, взяв бриля, загасив свічку й каганець, вийшов у сіні і дверей не причинив. У хаті спали молодиці у новій одежі, у нових хустках на головах, навіть в намисті з дукачами. Чорна ніч прикрила хату й сіни, прикрила Марію і Василину од людських очей.

Другого дня вже сонце заглянуло в вікна, а обидві молодиці спали. Через одчинені двері поналали в хату кури, влізла собака, зіпнулась лапами на припічок і доставала з миски кістки. Одна курка ходила по столі й дзьобала кришки хліба, друга вилетіла на Марію, а третя вилетіла на поліцю, сіла на горщикові з пшоном, перекинула горщик і сама з горщиком впала додолу.

Василина прокинулась й озирнулась по хаті.

«Господи, де це я? — подумала Василина. — Здається, неначе в Комарівці у батьковій хаті... ні, неначе у Журавці у пана Ястшембського в пекарні... Он лежить якась молодиця, мабуть, Параска або Олена».

У той час прокинулась Марія, схопилась й сіла. Василина вгляділа Марію й опам'яталась. Вона хотіла підвести голову, голова була важка, як камінь. У вухах гуло, неначе хто в голові бив у бубон. Марія сиділа й стогнала.

— Василино! Чи ти спиш? — спитала Марія.

— Ні, не сплю, — обізвалась Василина.

— А чом же ти не встаєш?

— Не підведу голови. Неначе хто наклав у голову каміння.

— Чи це ти, Василино, спала у новій спідниці й у новій хустці? — сказала Марія.

— Ой боже мій! Чи вже ж оце й я заснула у новій гарній спідниці й у новій хустці! Пху на тебе, сатано! Це, мабуть, нечистий мене спокусив. Ой, спідничка моя новенька! Пом'ялись квіточки й зелені бублички неначе поламались. Одколи животію на світі, цього не траплялось зо мною,— бідкалась Марія, розв'язавши голову й роздивляючись на пом'яту хустку.— Вставай-бо, Василино, та ходім до церкви.

— Коли й голови не підведу, а в роті таки так невірно, неначе полиню наїлась.

— Отак і в мене. А подивись, Василино, чи не зосталось чого в пляшках? — сказала Марія.

Василина достала рукою на лаві пляшку й перехилила її горлом униз.

— Ані крапельки! Чортові парубки видуддили все до останньої крапельки,— сказала Марія, встаючи з лави,— не буде чим і похмелитись. Ой, як же мені хочеться кислої капусти!

— А я неначе б їла солоні огірки,— обізвалась Василина з полу.

— Ale як оце ми поспались у новій одежі? — питала Марія у Василини.

— І сама не знаю. А ти не пам'ятаєш? — спитала Василина.

— Ні, серденъко, не пам'ятаю, неначе хто кілком вибив з голови пам'ять.

Тим часом курка вилетіла на полицю і звалила додолу другого горшка.

— А киш, проклята! Де це понабиралися у хаті кури? Чи ти ба, серденъко, і двері одчинені — й собака у хаті порається коло печі. А вон, проклята! — крикнула Марія, скопиввшись з лави.

Марія вигнала собаку, повигонила кури, вбігла у хату й заглянула у дзеркало.

— Ой лишенъко! Де це в мене взялися синяки на лобі! — крикнула Марія.— Чи це я де вдарилася, чи, може, котрий бурлака понабивав. Чи ти, Василино, не пам'ятаєш?

— Коли вже ти не пам'ятаєш, а я й потім,— сказала Василина.

— Ой, яка ж я стала страшна, аж зелена! Очі позагадали, ще й два синяки на лобі... Чи не пошпурив на мене отої проклятий Мина пляшкою?

Марія й Василина посқидали нову одежу і повбирались у буденну.

— Ой господи! У чому ж оце я піду до церкви! Зовсім пом'яла нову спідничку,— бідкалась Марія.

— Не турбуйся, молодице! Поки звариш обід та приберешся, то й з церкви вийдуть.

Тільки що Марія розпалила у печі й приставила горшки, у вікнах замиготіла чорна смушева шапка й блиснули чорні брови, неначе чорний вуж, на блідому лобі. То йшов Мина.

— Ой, Мина йде! — крикнула Марія й кинулась до дзеркала. Вона в одну мить пригладила обома долонями щоки і разом з тим покусала свої сині губи. На щоках виступили червоні сліди пальців, а губи зостались такі сині, як і були.

Рипнули двері. У хату ввійшов Мина.

— Ой молодички! Передніше дайте кислиць, а потім скажу добриден,— сказав Мина.

— Чого це тобі так припало? Чи пропасниця напала, чи що? — спитала Марія.

— Та пропасниця ж,— сказав Мина, глянувши на Василину.— Добриден вам! З неділею будьте здорові. Даїть, Маріє, солоних огірків, бо не видержу.

— Оце полізу до служби в погріб по огірки! — крикнула Марія.

— Лізь, бо як не полізеш, то я сам полізу. В роті таке паскудство, неначе жиди з балагулою очували.

— То піди ж передніше по горілку, бо й у мене в роті не дуже гарно,— сказала Марія.

— Ось тобі й горілка, тільки швидше лізь в погріб по огірки. Та не забудь вхопити з миску кислої капусти!..

Мина поставив на стіл пляшку горілки. Марія тим часом внесла миску капусти й огірків. Не встигла вона поставити миску на стіл, в хату ввійшов другий бурлака.

— Чи й тобі, парубче, схотілось солоних огірків? — гукнув Мина.

— А ти думаєш, тільки тобі. Ой, дайте чого кислого, бо за сердце неначе гадина ссе,— сказав бурлака, кидаючи шапку на лаву.

— Чом ти не привів з собою ще з десять бурлак! — сказала Марія.

— Потривай трохи! Вони й самі прибіжать до тебе, — сказав бурлака.

Не встиг бурлака сісти на лаві, у хату ввігнались ще два парубки.

— Еге, заманулося солоних огірків — сказав Міна, уплітаючи кислу капусту на ввесь рот.

— А хоч би й схотілось. Ми ще знадвору через вікно вгляділи в тебе в губах капусту, а в нас аж слина в роті потекла.

Міна почастував горілкою передніше молодиць, а потім себе, а парубків поминув.

— Чого ж ти нас минаєш? Хіба ми не люди, чи що, — обізвались парубки, поглядаючи скоса на пляшку.

— А коли ви люди, то підіть собі купітт та й пийте, — сказав Міна, наливаючи собі другу чарку.

— Маріє, чого це ти стала така жовта, неначе три дні в шевському квасу мокла? — спитав Міна, скинувши очима на Марію й не підводячи голови од миски.

— А тобі що до того! Аби ти був гарний. Та й ти став чогось такий кислий, неначе три дні самі кислиці їв, — сказала Марія, обідившись.

— А що то в тебе на щоці? Неначе хто помочив пальці в буряковий квас та й лапнув тебе за щоку? — спитав Міна насмішкувато.

— Чого це ти придивляєшся до мене, неначе вперве бачиш? — отримала Марія.

— А які в тебе, Маріє, гарні цяцьки на лобі. Й-богу, неначе маляр намалював, — дражнився Міна.

— Ей, мовчи, бо одніму миску з огірками, — крикнула Марія й справді вхопила миску зперед Міни.

— Ой, борщ збігає! Рятуйте борщ, бо втечі! — крикнув Міна, скопившись з місця.

Марія кинула миску на стіл, а сама кинулась до печі. Борщ клекотів і не думав збігати.

— Ну, чи не капосний тобі парубок! Потривай, не наймеш ти мені сьогодні музик, не дам я тобі більше кислої капусти.

Тим часом задзвонили в усі дзвони на службу. Молодиця скаменулась, перестала їсти й перехрестилась. Бурлаки тільки осміхались, запихаючи роти.

— Ой господи милосердний! Не доведеться мені сьо-

годні піти до церкви,— сказала Марія, хрестячись і зітхуючи.

— Мабуть, тобі, Маріє, так хочеться до церкви, як мені,— сказав Міна.— Чи підеш молитись, чи на хлопців дивитись?

— Ти думаєш, як ти йдеш до церкви витріщати очі на дівчат, то й всі молодиці й дівчата ідуть до церкви на витрішки. Ой господи! Опізнююся й у церкву не протовплюсь.

— Неначе ти й справді будеш протовплюватись у церкву. Станеш ти під церквою та ще вилізеш на камінь, що лежить коло дверей: дивіться, мов, хлопці, яка я гарна: жовта, жовтогаряча, ще й попруги та гулі на лобі.

— Чи ти здурув сьогодні, чи ти спився з пуття,— закричала Марія спресердя.— Од котрого часу я стала для тебе жовтогарячою?

— Од того часу, мабуть, як Василина прийшла в Стеблів,— обізвався один парубок.

Міна повів чорними бровами на Василину. Брови підняли вгору всього лоба ще й чуприну. Василина сиділа мовчки і дивилася у вікно.

— Чом де ти, Василино, не говориш з нами? Чи, може, й у тебе після вчорашнього в голові джмелі гудуть,— спитав Міна у Василини.

— Мовчу, бо нема чого говорити з тобою,— сказала Василина.

— То хоч моргни на мене,— сказав Міна й знов моргнув на Василину. Василина спустила очі.

— Авжеж! Заходжусь моргать! — сказала Василина.

— А очі таки спустила додолу. Василино, подивись-бо на мене, та ще й ласково! — сказав Міна солодким голосом.

— Не мала куди дивитись, та на тебе.

— А як я поставлю тобі кварту наливки, чи подивишся?

— Кварту наливки вип'ю, а на тебе й не гляну.

— А як я приведу до тебе музики, чи подивишся на мене?

— Як приведеш музики, то я потанцюю, а на тебе все-таки не буду дивитись.

— Ото горда! А як куплю хустку ще й спідницю справлю? — крикнув Міна, піднявши голос.

— Нехай мені купує той, кого я вірно покохаю,— сказала Василина.

— І де ти набереш тих грошей! Та в тебе в кишені ні шага,— обізвалась Марія.

— Овва, а де що? Чуєш? — сказав Міна, вдаливши по кишені, де забряжчали мідні п'ятаки.

— Ну, за мідні п'ятаки небагато насправляєш, а срібняки ти вже давненько витрусили з гамана.

— Одні з гамана, а другі в гаман. Для гарних молодичок мій гаманець настачить срібняків,— сказав Міна.

— Коли ти правду кажеш, то приведи по обіді музики в оранду, бо я танцювати хочу,— сказала Марія.

— Як же ти понесеш свої синяки на музики? — сказав Міна.

— Одея дались тобі взнаки мої синяки. Спушу низько на лоб хустку та й закрию синяки. Приведи лише музики! За мої чорні брови приведи! — сказала Марія, моргаючи на Мину.

— Та й за мої брови не забудь,— обізвалась Василина.

— Коли так, то приведу: за дві пари чорних брів я радий сам грati три дні й три ночі.

До церкви задзвонили в усі дзвони. В хаті тріщали в бурлацьких зубах колоні огірки, неначе хто ходив по сухих трісках. Миска швидко спорожнилась. Міна витяг з гамана тютюн, набив люльку, вигріб з печі жарину й вкинув її в люльку. Тютюн спалахнув полум'ям, як клоччя. Смердючий дим клубками повився під стелею. Молодиці закашлялись.

— Цур тобі з твоєю люлькою! Іди собі надвір з своєю люлькою,— загомоніла Марія й випхнула Мину в сіні, ще й дала йому кулаком в спину на порозі. Міна скорчився, згорбився і, осміхаючись, надів високу шапку і рушив надвір. За ним потяглися всі парубки.

Марія й Василина поприбрали в хаті, зварили обід, пообідали, помили ложки й почали прибиратись перед дзеркалom, одпихаючи одна другу.

— Знаєш що, Василинко! Кидай свою казарму, переходь до мене та й будемо жити вдвох. Моя хата не буде тісна для нас двох. На тих жидівських харчах ти зовсім захлянеш,— сказала Марія.

— Добре, Маріє, спасибі тобі, коли ти приймаєш мене до себе. На харч жид прикине мені з карбованця на місяць, то, може, я сяк-так і переб'юся.

— Авжеж переходь! Я зароблятиму і ти зароблятимеш, та складемо заробіток докупи, та й будемо жити. Коли вже

поліщуки не видержали на жидівських харчах і повтікали, то куди ж тобі видержати. Обсмикай мені, серденько, ззаду хвалди на спідниці та порозкладай до ладу, щоб було рясно,— сказала Марія, розкладаючи на грудях разки доброго намиста з дукачами.

Ще Марія не встигла вбутись у жовті чоботи, за воріт'ми загуло решето, забряжчало і зашелестіло, як очеретяний лист на вітрі, запищала скрипка, заспівав Минин ріжок. Марія й Василина кинулись до вікия. У ворота йшли музики, а за музиками чорніли смущеві бурлацькі шапки цілою купою. За парубками бігли діти. Музики сіли на призьбі вигравати козачка, щоб подражнити трохи молодиць. Парубки і діти обступили кругом музик, неначе бджоли обсліли матку. Люди йшли про з Маріїн двір, питали з-за воріт, чи не справляє часом Марія свого весілля.

Незабаром з сінешніх дверей вискочила Марія, зав'язана чудовою здорововою червоною хусткою з синіми торочками, у білій катанці, у жовтих чоботях. Намисто червоніло на білій світі, як пучки калини, й кидало свіжий рожевий світ на гарне бліде лице. Чорні брови ясно малювались на рівному лобі під червоним пружком хустки. За Марією вийшла Василина у чорній світі, у червоній спідниці з зеленими квітками. На хвартусі червоніли маківки, неначе блицував жар у печі. Чорні очі, чорні брови були чорніші од чорного сукна, а молоде лице при чорній одежі стало ще біліше і молодше.

Всі парубки обступили молодиць. Музики встали з призьби і пішли за ворота. За музиками пішли Марія й Василина, а за ними рушили всі хлопці цілою юрбою. За хлопцями бігли діти. Вся ватага посунулась потихеньку на місто до оранди. Музики грали, молодиці реготались до хлопців, хлопці жартували. Веселе осіннє сонце світило на веселу юрбу. Чорні парубоцькі шапки та світки чорніли, як пооране поле, а між ними, неначе на чорному полі, цвіли дві розкішні квітки, дві молодиці.

Куди йшла весела ватага, скрізь одчинялись двері у хатах, скрізь вибігали надвір хлопці, дівчата, навіть чоловіки і жінки. Парубки перескакували через перелази і приставали до музик. Молодиці та баби тільки хитали головами, поглядаючи на Марію та Василину.

— Ну та й Янівна! Манить за собою цілу низку бурлак. Бий тебе сила божа! Ще й приманила до себе Василину,— говорили молодиці, спльовуючи набік.

— Невідомо, хто кого перетягне, чи Марія Василину, чи Василина Марію,— говорили чоловіки,— бач, як убра-лася! А станом крутить, як чорт перед заутренею. Треба держати дочок далі од цих писанок.

Музики перейшли місто і пішли в оранду. Як не держали матері дочок, а дочки все-таки повтікали з дому у оранду на музики. В оранді, у здоровій просторній хаті челядь посідала на лавках, по бочках з горілкою, а музики сіли на столі. Хлопців та дівчат натовпилось повнісінькі хати. Марія й Василина перші пішли в танець.

— Хлопці! Наймайте-бо нам музики, бо, їй-богу, не видержимо,— гуконули дівчата на хлопців,— і доки ці молодиці гацатимуть! Проженімо їх та ходім у танець.

Однаке Марія й Василина не так швидко потомились, як того хотілось дівчатам. Василина розчervонілась, як мак, і літала по оранді, неначе на крилах.

— Та ѿ пальона ж оця бурлачка Василина! — гомоніли хлопці так тихо, що було чути на всю оранду.

— Їй-богу, дівчата, вона буде вибивати тропака до вечора ѹ нам не дасть і ногою тупнути,— гомоніли дівчата, лузаючи насіння.

Тим часом в оранду поприходили хлопці з далеких кутків. У хаті стало так тісно, що трудно було проповітись.

— Що це за молодиця танцює? — питали хлопці один у другого,— вона не стеблівська?

— Певно, якась бурлачка — гомоніли парубки.

— А хіба ж ви не знаєте? Це бурлачка Василина, недавно прийшла звідкільсь на заводи,— одказували дівчата.

— Чи вона вдова, чи покритка? — питали хлопці.

— А хто її зна. Підіть та спитайте у неї,— говорили дівчата.

— Та ѿ гарна ж оця Василина! Дивись, бра, які в неї брови! Їй-богу, неначе хто намалював! А очі як близьать! — говорив один парубок, прицмокуючи.

Всі хлопці тільки й говорили, що про Василину, неначе більше молодиць та дівчат не було в оранді.

Василина й Марія потомились, стали у гурті між дівчатами і втирались хусточками. Міна крикнув на шинкаря. Шинкар виніс пляшку горілки. Міна почастував своїх приятелів музик, а потім Василину й Марію. Дівчата торкали одна одну ліктем і сміялись у рукава. Слава про Василину пішла скрізь по фабриках, по всьому містечку.

Ще довго грали музики, ще довго танцювали дівчата й хлопці. Вже надвечір Василина й Марія вийшли з оранди і пішли додому.

— Ну, нагулялась же я сьогодні, Маріє,— говорила Василина, скидаючи празникову одежду.— Так натанцювалась, так напилась горілки, що забула все своє горе. Нехай піде за вітром мое лихо! Добре жити у вас в Стеблеві! Ій-богу, весело.

— Чи набачила ж, Василінко, хоч одні чорні брови до вподоби? — спітала Марія.

— Ат, дай покій! — сказала Василина, зітхаючи.— Мені здавалось, що я до цього часу неначе лежала у домовині... І тільки тепер знов неначе розцвітається мое серденько. Як я давно весело гуляла! Як давно я тішилась та танцювала.

Василина сіла на лаві, підперла щоку долонею й задумалась. Вона пригадувала, коли вона в останній раз була щаслива, і ніяк не могла пригадати.

— А мое серце завжди неначе цвіте. Бодай же воно швидко не зів'яло. Я все шукаю тих чудових очей, тих чудових брів і ніяк не знайду. Мені все неначе хочеться пити; п'ю й ніяк не нап'юся, неначе я у гарячий час жито жну на полі,— сказала Марія.— Ой, очі чорні! Де мені знайти вас?

Вже сонце зайшло. Веселі молодиці повечеряли й довго не могли спати: музики, танці, чорні брови — все снувалось перед ними й дражнило, й манило. Василина почувала, що вся давнина одійшла од неї далеко і неначе потонула у якомусь тумані. Вона сама незчулась, як заспівала пісні про кохання козака й дівчини, про кохання до смерті, до чорної домовини; про таке гаряче кохання, котре не можна ні заспати, ні забути, ні вигнати зіллям-отрутою. Марія заспівала разом з Василиною, складаючи у скриню хустки та керсети. Світло ледве мріло в хаті, дві молодиці довго співали:

— Ой у мене та на мислі твоєю не бути.
Ой дай мені таке зілля, щоб тебе забути!
Буду пити трутут-зілля, краплі не пропущу.
Хіба тебе я забуду, як очі заплюшу.

Настала зима. Замерзла Рось. Ліс залиснів між двома стінами скель, наче дзеркало у темних рамах. Василина оговталась з людьми, привикла до Стеблева. Щонеділі за нею роєм вились бурлаки, наймали музики, поїли її наливкою та горілкою. Василина гуляла, та не знайшла чорних брів до вподоби...

Проти острова Замка берег Росі дуже скелістий. Над самою водою стоять скелі рівною стіною, неначе виходять просто з води. В одному місці скелі розступились. Гора запала крутю невеличкою балкою. У тій балці, на крутому косогорі, неначе притулилось зелене гніздо з високих верб. То був ґрунт одного шляхтича-чиншовика Івана Михалчевського.

Од високої скелі, що стояла коло самого берега, починається рів, обсаджений густою дерезою, закручувався дугою вище балки на самому версі гори і спускався по другий бік косогору до другої скелі. На самій середині косогор був рівно скопаний настільки, щоб на йому вмістилась хата з маленькою повіткою. З того скопаного високого місця дивилась на Рось весела хатка Михалчевського з двома ясними вікнами, обведеними червоною фарбою. Одвірки коло дверей були помальовані темно-синьою, а двері ясно-синьою фарбою. До сіней була припнута повітка з широкими, плетеними з лози воріттями. Кругом хати животіла приязба, неначе жовтий пояс. Маленька тераса на сажень перед хатою була твердо втоптана. Кругом хати росли кущі бузку та густі вишні. Внизу, над самим берегом, росли здорові верби, спускаючи гілля над самою водою. Під скелею блищала у кам'яному жолобку криничка, в которую текла вода з узької розколини у скелі. Над самою криничною, на кам'яній рівній стіні, було видно стерти сліди якогось напису слов'янськими буквами, од якого зостались тільки титла. Окоп, обсаджений густою кучерявою дерезою, був схожий на зелену підкову, притулена до косогору. Біла хатка блищала серед того зеленого гнізда, як цяцька, її неначе дивилась на густі верхи верб, на Рось, на шпичасті скелі за річкою, на убогі хати других шляхтичів, котрі були розкидані по косогорах за Россю між камінням, між густими колючками та будяками. Ще за часів панщини пан подавав бідним шляхтичам такі вбогі ґрунти за чинш між скелями та глинищами, на сухих горbach та косогорах.

Іван Михалчевський служив за столяра на фабриках і заробляв чимало грошей. Дрібні стеблівські шляхтичі, не маючи свого поля, кидались до ремесла, служили на заводах за столярів, малярів, слюсарів, ковалів. Декотрі підряджались будувати доми, хати, церкви, а малярі найма-

лись розмальовувати церкви. Покійний батько Михалчевського був простим теслею, але як настали по села фабрики, його син став на роботу на фабриках і під рукою німецьких майстрів вивчився столярувати і робити досить чисту столярську роботу: столи, стільці, шафи й канапи. Фабрики випустили багато добрих майстрів на селах та в містечках.

Іван Михалчевський жив у хатині з своєю старою матір'ю, Ганною. Хатина була багато більша всередині, ніж здавалось зна довору. Невеличка кімната була oddілена од пекарні дощатою тонкою стінкою. У хаті було чисто й гарно, як у віночку. За чималими образами католицько-уніатського малювання біліли вишивані рушники. Замість лавок стояла канапка та жовті помальовані стільці. На мальованому зеленому з червоними рожами миснику стояли рядами порцелянові тарілки, лежало кілька ножів і виделок. У кімнаті стояло ліжко з подушками, прикрите зеленим ситцевим укривалом, стояла зелена скриня. Зелені одвірки коло вікон та дверей веселили білу чистеньку хатку.

Іван Михалчевський був нежонатий. Йому вже минуло двадцять шість років, і він ще не міг знайти собі дівчину по душі.

— Чом ти, сину, не женишся? — не раз питала Івана мати.

— Нема мені, мамо, в Стеблеві пари, — говорив Іван, — нема гарних дівчат у Стеблеві.

— Чи вже ж таки нема. Мабуть, ти, сину, не дуже до них придивляєшся. Як не знайдеш собі пари в Стеблеві, то пошукай в Корсуні.

— Вже я, мамо, передивився ввесь Корсунь і Богуслав, трохи не всю Україну, та не знайшов такої, щоб мені сподобалась. Я не оженюся абияк, заплющивши очі. Мені треба такої гарної, щоб була як намальована.

— Це ти, сину, мабуть, дуже вже начитався тих книжок... А тим часом твої літа не стоять. Вибирай, сину, швидше, бо люди розберуть і те, що є.

Михалчевський був письменний, вчився в церковній школі, читав і співав на криласі. Він доставав книжки у священика, в його синів, у шляхтичів, любив читати, купив і прочитав Шевченкового «Кобзаря». Про Тараса Шевченка тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках, кругом його рідного села Керелівки. Як умер Шевчен-

ко, як дійшла чутка за його смерть та похорон у Каневі, Михалчевський плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька.

Природжене почування краси, трохи розвите поезією, зробило Михалчевського щодо дівчат трохи вередливим. Багато дівчат йому й сподобалось, та ні одні брови й очі не причарували його навіки. Він перестав уже й придивлятись до дівчат.

Але раз весною, у неділю, Михалчевський пішов до церкви. Він надів синій жупан з фабрицького сукна, підперезався зеленим поясом. На йому були широкі штани по жовтому полю з темно-червоними кров'яного кольору вузенькими смужками, пасові чоботи на колодочках. Круглий чорний повстяний бриль прикривав чорне, як смола, волосся, з проділом збоку. Михалчевський був високий здоровий парубок, з великою головою, з дужими плечима, з високими грудьми та здоровими жилавими пальцями. В його лице було матово-біле й делікатне, як у паница, довгі чорні брови, темно-сірі, ясні очі, лоб високий та круглий, короткий, але тонкий ніс, короткі повні щоки. Чималі повні губи, рожеві й бліскучі, дуже виразно червонілі з-під густих чорних вусів. Повна біла шия ще здавалась білішою од чорної хустки, з-за котрої висіли широкі комірчики з білого, не дуже тонкого перкалю.

Михалчевський прийшов у церкву й став на криласі. Служба ще не починалась. Старий дяк дав йому книжку й попросив прочитати часи. Народ входив у церкву через троє дверей. Молодиці й дівчата заступили ввесь бабинець і притвор. Люди товпились до іконостаса, ставили свічки перед образами. Густа маса народу подавалась то на один бік, то на другий, ворушилася, човгала чобітьми. Одчинились царські врати: почалася служба. Люди замахали руками, хрестячись та легко кланяючись. По церкві разом пішов якийсь шелест, неначе од вітру в бору, але швидко разом й затих. З криласа було видно всіх людей у церкві на всі боки до самих далеких кутків. Михалчевський кинув очима на середину церкви, залиту дрібними хлопцями, й повернув очима в бабинець. Бабинець цвів, як квітник: хустки всяких кольорів на молодицях, цілі вінки з квіток та стрічок на дівчатах, червоні намиста, парчеві широкі коміри на фабрицьких молодицях — все блищало й цвіло, неначе мак на городі. Між засмаглими лицями хліборобок біліли, як панські, лиця фабрицьких молодиць та

дівчат. Михалчевський повів очима по молодицях та дівчатах й вже хотів обернутись до іконостаса, але за однією високою хусткою блиснули чорні, як шовк, високі брови, неначе веселки, а з-під брів бризнули іскрами чорні круглі очі, забілі високий лоб, матово-білий, неначе виточений з слонової кості. Висока хустка на голові якоїсь молодиці закрила ті чудові брови й очі. Михалчевському здалося, що якась дивна зоря блиснула з-за хмари й знов зайшла за хмару. Він повернувся до іконостаса, але почував, що якась сила манить його знов оглянутись й подивитись на ті очі та брови.

Михалчевський знов оглянувся. Він ждав, чи не розступляться де голови, чи не виглянуть з-за голів ті очі, а хустки на головах неначе злилися докупи, а між ними, неначе пучки вогню, червоніли квітки на дівчатах...

Заспівали «Херувими». Загули люди, замахали руками, закивали головами. Михалчевський ще раз кинув очима у бабинець, одразу впіймав очима біле Василинине лице з ясними очима. Очі блищали, як дорогі камінці, вправлені в слонову кістку, й були такі веселі, такі ласкаві, що Михалчевський стравожився. Він знов глянув у бабинець і примітив, що під тим пишним лицем білла тонка шия, кругом шиї блишав широкий викладчастий парчевий комір, ввесіть у золотих квітках на червоному полі. Комір закривав усі плечі, обхоплював шию, а на тому комірі червоніло намисто. Одніск од золотих квіток на комірі, од намиста падав на тонку шию, на рожеві пухкі губи, на щоки. Біле лице було матово-біле, без рум'янця, тільки світ од намиста грав знизу на щоках, як зоря грає рум'янцями на білих хмарках. Світ сонця лився через високе вікно трохи не під самою стелею й тихо лився вниз, як через густе сито, на Василинині плечі та на чистий близкучий лоб.

Михалчевський не міг одірвати очей од того пишного лиця. Він перестав співати, забув, що стоїть у церкві на криласі. Перед ним неначе мріли в небі тільки високі брови та чудові близкучі очі. Високо позав'язувані хустки на головах знов заворушилися і закрили од його очей те лице, що вперше на віку так уразило його серце; він ледве задавив у грудях важке зітхання і закрив очі. А те дивне лице так і сяло перед ним, як літнє палке сонце серед дня.

«Ще зроду я не бачив такої краси, навіть між паннами», — подумав Михалчевський і заспівав голосніше. Йому хотілось чогось, щоб та чудова молодиця почула його голос, обернула очі й подивилась на його; йому хотілось, щоб служба тяглася без кінця. А час ішов; служба скінчилася. Народ заворушився й полився через усі двері течіями. Михалчевський вхопив шапку, кинувся на бокові двері, мало не звалив з ніг двох парубків і протовпився надвір, щоб зайти навпереди і подивитись на ту гарну молодицю. Молодиці й дівчата вже розсипались на всі боки: одна половина густою юрбою полилася вулицею на містечко, друга посипалась з скелистої гори до порона. Михалчевський не знов, кудою йти, де шукати, став коло брами і переглядів усіх фабрицьких молодиць. Чимало пройшло проз його молодиць в синіх жупанах з парчевими комірами, та між ними він не вглядів тієї гарної молодиці.

«Яка це молодиця? Певно, якась захожа. І чи заміжня вона, чи вдова, чи, може, покритка... Які ж у неї брови! Боже мій! Чи вже ж оце я закохався в тих пишних бровах?» — думав Михалчевський, вертаючись додому.

Михалчевський пообідав з матір'ю, а думка про гарну молодицю не виходила з голови. Він сів на приєзьбі, глянув на берег, де зеленіло гніздо верб, подивився на Рось, на скелистий противний берег на острові, а йому все привиджувались високі брови та очі пишні, як зорі. Над вербами, над водою, сяло ясне весняне сонце. Сірі скелі, густі лози під скелями неначе грілись в теплому світі. На скелях блищають кущі жовтих весняних квіток, неначе хто натикав їх у щілини. Купи зеленого молодого очерету ледве маяли зеленим довгим листом. Вода грілась і лисніла проти синього неба, а доходжало серце в парубка і собі ніби грілось в гарячому весняному теплі, розмлівало й розставало, як твердий віск на вогні.

«І де б її побачити? І кого б розпитати за неї? — снуvalа думка в голові в Михалчевського. — Не забуду я й не засплю тих дивних брів. Чогось мені здається, що за ті брови, за очі я б отдав усе на світі, такі вони мені стали дорогі».

А весняний день розгорювався. Сонце котило все вище та вище по небі. Світ палає в синьому небі, на вербах,

на воді. Пташки між вербами щебетали. Зелений острів заквітався рясними жовтими квітками кульбаби, неначе хто посіяв по траві зорі. Вода в Росі мліа між теплими скелистими берегами, між лозами.

«Мліє моє серце, розвивається, як зелений паухчий садок!» — подумав Михалчевський і не всидів на призьбі. Він надів на густий чорний волос бриля і встав з призьби. Єгору по Росі було видно на скелі церкву, а за цвинтарем, обгородженим кам'яною стіною, над самою скелею, почали збиратись дівчата й хлопці, збирались на зеленій траві у купи, сиділи на камінні.

По Росі розлягався дівчачий голос: дівчата заспівали веснянки й почали грati у весняні іграшки, бігали, ловили одна другу, ловили хлопців. Михалчевський пішов на гору до церкви.

Коло цвинтаря між дівчатами з'явились молоді фабрицькі молодиці в синіх жупанах. Михалчевський вглядів сині жупани і почервонів. Він наблизився до тих синіх жупанів, але між ними не було тих дивних брів. Михалчевський сів на камені, де парубки грали в карти, посидів, подивився на Рось, на дівчат і пішов через хвіртку у панський сад. За хвірткою на косогорі сиділо ще кілька куп дівчат, хлопців та молодиць, але й між ними він не знайшов Василини. Вузенькою стежкою, що вилася понад самою кам'яною стіною, він спустився наниз, у глибоку вузьку долину, де текла у Рось маленька річка Боровиця, де був панський садок. Через річечку був перекинутий з скелі на скелю місток. Через місток ішли люди сюди й туди. За містком на камінні коло Росі сиділа ще одна купа хлопців та дівчат,— а Василини й там не було.

«Піду на місто, піду на музики до оранди, може, там побачу її», — подумав Михалчевський і вернувся на гору до церкви та й пішов на місто.

Од церкви, через короткий переулок, попід самим панським садком, було видно, як на долоні, все місто, широкий вигін, обставлений жидівськими хатами. Неділя була не ярмаркова, і через місто сновигали сюди й туди кілька жидів та жидівок. Коли це з-за однієї жидівської хати висипалась чимала купа хлопців. Серед тієї купи грали музики, а між чорними шапками та брилями манячило з п'ять жіночих хусток, неначе п'ять маківок. Купа помалу посунулась через місто до оранди. Михалчевський трохи

не бігцем почав прямувати до тієї купи й догнав її серед міста. Через шапки та брилі він углядів парчевий комір, прийшов ближче й впізнав ті високі брови, те чудове лице, котре бачив у церкві. На ясному сонці пишні брови були ще чорніші, лице було ще біліше й неначе блищало у теплому сяєві.

«Це вона! Мое серце впізнало її, хоч би я й помилився», — подумав Михалчевський і пішов слідком за музиками в оранду. «Але чого це коло не і ється така сила бурлак? Невже їх притягують ті дивні очі так, як і мене?»

В оранду зібралось дуже багато людей: почалися музики й танці. З п'ять пар дівчат та бурлачок-молодиць пішли в танець, і між ними танцювала Василина.

— А яка це чорнява молодиця у синьому жупані? — спитав Михалчевський у одного парубка.

— А хіба ж ти не знаєш? Та це ж Василина, — одказав парубок.

— Здається, вона не стеблівська: я бачу її вперше, — сказав Михалчевський, не зводячи очей з Василини.

— Якби ти ходив на музики, то давно б і побачив. Вона щонеділі отут гуляє та п'є з парубками та з своєю подругою Янівною, — сказав парубок.

«Щонеділі гуляє та п'є з бурлаками... Невже така краса, таке золото гуляє та п'є...» — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

— Чого це ти, Йване, так важко зітхаєш? Може, ї тобі Василина спала на ум? — спитав парубок. — Постав їй четвертину горілки, то й перестанеш зітхати, — сказав парубок насмішкувато.

«Боже мій, як же я скажу матері про Василину...» — подумав Михалчевський, не спускаючи очей з Василини.

А Василина танцювала, як метіль. Михалчевський стояв, немов кам'яній. Василина чарувала його і бровами, і очима, і тонкою білою шиєю, і тонким станом, повитим у синій жупан з вусиками з золотих стрічок. Він бачив, як її очі розгорювались, блищаю іскрами та закривались білим вікам з важкими чорними віями. На чистому лиці не видно було ні кровинки, а все лице неначе сяло якимсь тихим світом, як од першого снігу. Михалчевський не зводив з Василини очей, як вона сіла коло столу, сперлась на стіл ліктем, як бурлаки поставили на стіл пляшку горілки, і Василина почала хилити чарку за чаркою. В оранді стояв шум та клекіт. Михалчевський не чув, що говорила Васили-

на до бурлак, він тільки бачив, як бліді, трохи рожеві губи ворушились і через губи блищали дрібні білі зуби. Василина ще вкинула в рот чарку, і її очі туманом вкрились. Бурлаки обсліли її навкруги, брали за руки, торкали за плечі та все частували. Михалчевського здавило у грудях. Йому хотілось кинутись на тих бурлак, розігнати їх ломакою, взяти Василину за руки й вивести надвір, у садок, на скелі над Россю, побалакати з нею.

Стало вечоріти. Дівчата й хлопці почали розходитись. П'яні бурлаки затягли хрипкими голосами пісні. Василина сиділа кінець стола і неначе дрімала, а Михалчевський стояв все на одному місці, неначе кам'яний, і не зводив з Василини очей. П'яні бурлаки вже завили, як вовки в лісі... Декотрі сиділи за столом, а декотрі вже звались на лаву. Міна обняв Василину й ліз до неї ціluватись.

«Красо моя, роже моя! Що з тобою діється?» — подумав Михалчевський, тихо ламаючи руки. В його виступили на очах слози.

Тим часом Марія Янівна потягла Василину за руку. Василина встала, й вони обидві, побравшись за руки, вийшли з оранди. Михалчевський мовчки вийшов слідком за ними. Марія й Василина, коливаючись, перейшли місто й повернули до суконної фабрики. Михалчевський дотгнав їх і пішов поруч з ними.

— Ой козаче чорнобровий! Упилася на меду та й додому не дійду! Доведи нас, Іване, додому, бо, ій-богу, самі не дійдемо,— обізвалась Марія до Михалчевського.

— Добре, доведу,— сказав Михалчевський.

— А як ми попадаємо, чи донесеш нас? — спитала Марія.

— Коли б пак подужав тебе підняти та ще й донести,— сказав Михалчевський.

Марія й справді заточилася і впала. Михалчевський підвів її за руку. Синій жупан замазався у пил.

— Ой Василинко, серде! Обтруси мене, бо я й руки не підведу,— насилу говорила Марія.— Іване! Обтруси-бо мене.

— Дома обтрусишся сама. Оде почну серед шляху тебе трусити,— сказав Михалчевський.

— Бодай же тебе трясця трясла! Якби Василина впала, то ви б усі її обтрусили ще й додому одвели б, а як Марія впаде, то ви ще й глузуєте з неї,— сказала Марія.

— Бо Василина краща й молодша од тебе.

— Куди ж пак! Моргну бровами, то ще й не один та-
кий, як ти, мені музики найме,— сказала Марія.

— Де ви, Василино, живете? — вперше промовив Ми-
халчевський до Василини.

— В Марії,— сказала Василина, липнувши на Михал-
чевського важкими віками.

Тим часом вони дійшли до Маріїної хати. Марія одім-
кнула двері. Вони увійшли в хату.

— От я у вас і гостем буду,— сказав Михалчевський.

— Про мене будь і гостем, тільки не ми тебе будемо
вітати, а ти нас почастуй горілкою,— сказала Марія.

— Обтруси передніше жупана, Маріє,— сказав Ми-
халчевський,— годі вже тобі пити. Сідаймо лучче та поба-
лакаємо.

Василина й Марія дорогою трохи проптерезились, по-
скидали жупани й повішали на жердці.

— То й посидаймо,— сказала Марія, сідаючи коло Ми-
халчевського.

Василина сіла по другий бік стола і сперлася лікtem
об стіл. Її втомлені очі дивились на Михалчевського тихо
і з дитячою байдужістю. Вони втрьох сиділи й мовчали.
Михалчевський роздивлявся на Василину, освічену тихим
західним світом.

— Шкода, Іване! без чарки й розмова не розмова,—
сказала Марія.— Бач, як ми понадимались, як сичі на
стріці.

— Чи й ви будете пити? — спитав несміливо у Васи-
лини Михалчевський.

— А чом же. Як почастуєте, то й вип'ю,— обізвалась
Василина.

Михалчевський побіг до шинку і приніс кварту горіл-
ки. Випили по чарці й розговорились.

— Ви, здається, не з наших, не з стеблівських? —
спитав Михалчевський у Василини.

— Я, козаче, з Непитайлівки: бурлачка собі, та й го-
ді,— з неохотою обізвалась Василина.

Михалчевський догадався, що у самої Василини він
нічого не допитаетися, й замовк.

Михалчевський знов почастував молодиць. Василина
пила горілку як воду Михалчевський почутив, що в його
душа збентежилася. Перед ним майнув вид його матері,
богомільної, поважної, доброї. «Як мені сказати за Васи-
лину? що скаже моя маті?» — вилася думка в його голові.

— Чи давно ви, Василино, живете у нашому Стеблеві? — знов спитав Михалчевський.

— Недавно: ще й року нема,— одказала Василина.

— Чи привикли вже до Стеблева, чи думаете вертатись додому?

— Мусиш привикати, хоч і не хочеш, а додому моя дорога вже терном заросла,— сказала Василина й рукою махнула.

— Чи є у вас батько і мати? — знов спитав Михалчевський.

— Є батько й мати, убогі люди,— сказала Василина.

— Чого це ти неначе сповідаєш нас? Наші бурлаки ніколи не сповідають нас,— сказала Марія, присовуючись ближче до Михалчевського.— Коли ти, Іване, думаєш ходити до нас, то добре стережись! Ми бурлацькі молодиці.

— Чого мені стерегтись... Я ж не красти ходжу, а по-говорити з добрими людьми. Мені дивно, що ви, Василино, живете у Стеблеві рік, а я вас вперше сьогодні побачив.

— Та й я вас вперше побачила сьогодні в церкві, на криласі, тоді як ви на мене дивились,— сказала Василина, пильно придивляючись до Михалчевського.

У Михалчевського загорілись очі. Він осміхнувся, припітивши, що Василинин голос став якось м'якіший й ласкавіший. Вона до цього часу знала тільки незвичайні бурлацькі жарти. Навіть господарські сини говорили з нею без поваги, і, зневажаючи, зачіпали її, як захожу бурлачку. Ласкавий голос Михалчевського, повага, яку не можна було не примітити в його розмові, все повіяло на Василину як тихий весняний вітер. Вона сама стала до його ласкавіша.

— А ви стеблівські? — спитала вона у Михалчевського.

— Я з діда й прадіда стеблівський шляхтич і живу з матір'ю над самою Россю. Марія мене добре знає,— сказав Михалчевський.

— Де ж ви на роботі? — спитала Василина.

— В рафінаді. Я там служу за столяра, а мати господарює дома,— сказав Михалчевський.

Василина хотіла спитати його, чи він жонатий, чи парубок, та не посміла.

— Іване, чом ти й досі не женився? — спитала в його Марія.

— Бо й досі не назнав собі дівчини або... молодиці,— сказав Михалчевський.

— Чи вже ж ти взяв би за себе молодицю? — радісно спитала його Марія.

— А чом же? Не всі ж женяться з дівчатами. Часом молодиці бувають кращі за дівчат,— сказав Михалчевський. Марія зареготалась і присунулася до Михалчевського ще ближче, заглядаючи йому у вічі. Михалчевський думав одсунутись од неї, та вдергався; од Марії так і тхнуло горілкою.

Марія думала, що вона багацько краща за Василину, хоч і старша за неї. В неї з'явилася думка, що Михалчевський прийшов до неї, а не до Василини. Вона почала вертіти головою й пишати губи.

— Чом тебе, Йване, ніколи не видно на музиках? — сказала Марія, моргнувши на його однією бровою.

— Коли нема часу ходити. В будень робота, а в неділю треба одпочити.

— Ти приходь до нас, та найми нам музики, то ми потанцюємо, а ти подивишся,— сказала Марія, нахиливши голову й поглядаючи на Михалчевського якось спідлоба, з-під брів.— Чого тобі сидіти з старою матір'ю? Коло старих і сам постарієшся, а коло молодих і сам помолодшаєш.

— Та я ще не дуже старий,— сказав Михалчевський, скоса поглядаючи на Василину.

— Так-то, Йване! Не засиджуйся коло матері та липни більш до нас, то, може, до кого й прилипнеш. Приходь у неділю на музики та й погуляємо,— сказала Марія й не начебто потерла рукою лоба. Вона пригладила пальцями брови.

— Коли будеш твереза, то й музики найму,— сказав Михалчевський.— А ви, Василино, будете танцювати в неділю?

— А чом же й не потанцювати? Тільки й нашого, що натанцюємось та нап'ємось,— сказала Василина.

— Чого ж «нап'ємось»? Хіба не можна гуляти, не пивши? — спитав Михалчевський.

— Чому не пити, коли поять, не знаю вже, чи добрі, чи лихі люди,— сказала Василина.

— Мабуть, лихі,— смутно обізвався Михалчевський.

— Тільки от що, Йване: як будеш йти до нас, то бери в руки доброго кия, бо кругом нас хлопці, як густа хма-

ра,— сказала Марія, одкинувши голову назад і запиша-
вшиесь.

— Я й без кия зумію обійтись. Мені б хотілось поба-
лакати з вами без тих густих хмар,— сказав Михалчев-
ський.

— А коли хочеш обійти ті густі хмари, то виходь у ту
неділю в панський сад. Ми там будемо гуляти у неділю
по обіді, доки зберуться музики. Там гуляють фабрицькі
пани й паничі, й ті залищаються до нас, от що! — сказала
Марія, крутнувши головою і зовсім присунувшись до Михалчевського.

Михалчевський ледве видеряв. Марія дихала на його
якимсь чадом, як старе горілчане барило. Він встав, узяв
шапку й попрощався.

— Виходь же до нас у садок, а коли хоч, то приходить
до нас і на вечорниці. Та не забудься принести медяників
та волоських горіхів,— крикнула з порога Марія.

— А ти таки любиш медяники, га? — крикнув з-за
вороті Михалчевський.

Надворі почало темніти. Михалчевський пішов горо-
дами понад самою Россю. Стежечка вилася високо над
скелями по зеленому косогору, то вибігала на вершок скелі,
слалася по камінні, то знов спускалась у маленькі запа-
дини. Унизу глибоко мріла вода. Надворі було тихо й
тепло, а на серці в хlopця було ще тепліше. Кохання обли-
вало його душу теплом літнього тихого вечора. Він при-
йшов додому й сів на прильбі. Стара Михалчевська ви-
йшла з хати і винесла на прильбу вечерю. На Михалчев-
ській було убрання, як на простих сільських молодицях.
Тільки широкий викладчастий комір перкальової сорочки,
хустка на шиї, хустка на голові, зав'язана просто без очіпка
одрізняли її од сільських молодиць. Вона простелила на
прильбі рушник і поставила вечерю. Михалчевський ски-
нув жупан і бриль, взяв кілька ложок страви й поклав
ложку на рушник.

— Чому ти, сину, не їси? — спитала його мати.

— Чогось мені не хочеться їсти,— сказав тихо син.

— Де це ти, сину, так довго барився? — спитала мати.

— Гуляв. Надворі так гарно та тепло. Я забалакався
з людьми на місті,— сказав син.

Мати пішла в хату й лягла спати, а син ще довго сидів на прильбі та все думав, схиливши голову. Над чор-
ним високим берегом Росі чорніло дерево в садках, неначе

темні визубні були вирізані на гарячому червонуватому небі. Біла церква на скелі була легко облита рожевим одліском. Внизу коло церкви на лиснячій воді чорнів серед Росі порон, а на йому ледве мріла біла сорочка поронщика коло кодоли. Рось міла тихим олив'яним світом між чорними скелями, неначе засипала, дрімала. А в душі в Михалчевського розгорювалась любов все більше та більше. Василинин вид не сходив з його думки.

«Мабуть, Василина була нещаслива, коли не хоче нічого розказувати про себе. Чи вже ж я візьму її за себе, не допитавшись, хто вона є звідкіль вона?» — думав Михалчевський, дивлячись на тихий світ вечірнього неба.

Над червонуватим, неначе розпеченим у вогні небом на заході блищала вечірня зірка. Перед Михалчевським неначе блиснули круглі веселі чорні Василинині очі. Він неначе заглянув у ті чудові очі.

«Хто б вона не була, яка б вона не була, а я її любитиму, доки мого віку. Недобра людина не могла б дивитись на мене так ласково й весело, та ще такими чудовими очима», — подумав Михалчевський, важко зітхнувши.

Тиждень тягся, як вік, для хлопця. Він насилу діждався неділі, убравшись і пішов до церкви. Неділя була ярмаркова. Велика церква була зовсім порожня, тільки попід стінами тулились діди, баби та малі діти. Ярмарок недалечко од церкви гув, як рій бджіл, і той гук лився у церкву через одчинені двері. Михалчевський переглядів усіх людей. Василини не було в церкви.

Зараз по обіді, убравшись та причесавшись, Михалчевський пішов у панський садок. Він переліз через перелаз коло самої церкви і пішов з крутого гори вузенькою стежечкою у сад. Панський сад був зовсім запущений. Молодий польський пан жив за границею ѹ тільки на кілька місяців приїжджав навідатись до господи. Садок ріс на волі в глибокій долині. Та долина була не більше, як широка розколина у кам'яному ґрунті. Долина то звужувалась між кам'яними стінами, то розширювалась між крутыми косогорами. А на дні тієї долини шуміла маленька річечка Боровиця по кам'яному дну, падаючи з каменя на камінь, ѹ вливалась у Рось під самою високою скелею. Вся долина заросла високими старими вербами, осокорами, акаціями, липами та тополями. Розкішне дерево гналося понад водою вгору скільки в його було сили. Осокори ѹ верби гніздами зеленого здорового ґілля виганялися

вище од скель. Місцями дерево розстеляло свої верхи над скелями по зеленій траві. Над крутими, як стіни, скелями зверху був насаджений дикий виноград. Цілі куделі, цілі гнізда густого винограду хапались за верхи зеленого дерева, проривались через його ізвішувались униз по кам'яних стінах, як розкішні дівочі коси, як руна дорогого зеленого шовку. Тонкі кінчики винограду були жовто-зелені і зівшувались з сірих скель, часом зарослих зеленим оксамитовим мохом, як нитки, як китиці оксамиту на дорожі зеленій тканці. Над густими зеленими масами дерева подекуди вискачували вгору високі тополі, рівні та тонкі, як воскові свічки. Одним одна доріжка, колись вимощена цеглою, тепер до половини заросла зеленим мохом, то вилася понад самою Боровицею, то йшла місцями під самою кам'яною стіною, прикритою зверху гніздами гілля та винограду. Світ сонця ледве пробивався через листя і падав на доріжку крапельками золота. Під самими скелями стояла густа тінь. Якась дивна свіжість була розлита під тими скелями, завішаними зверху зеленими завісами з винограду та листя...

От доріжка вийшла з-під скелі на маленьку долину, вкриту акаціями та густими старими кленками, і побігла знов під скелі в печеру. Камінь висунувся з гори, як шапка, і прикривав зверху куток між двома кам'яними стінами. Доріжка з печери круто повернула на кам'яну дорогу по кам'яних, зумисне покладених східцях і дійшла до брами старого, давнього, трохи не в руїнах, костьолу з двома баштами, обведеного високою білою стіною...

Садок був покинutий. Трава росла понад річкою по долині, як на сінокосі. Заяча салата, фіалки вкривали долину круглими, як п'ятаки, листками. Над річкою вихоплювались між камінням пучки осоки та жовтих водяних лілій. А зверху, на всю долину, на садок лилося розкішне ясне проміння, освічувало густі липи та акації, кидало снопи вогню у гущавину на саму річку, на зелений килим з листя, на сіре каміння, скрізь розкидане в ріці і понад річкою. Світ падав на бризки білої хвилі, що лилася по камінні, і хвilia блищала у густій зеленій тіні, як снопи срібла та кришталю.

Михалчевський переліз у панський садок, став на горі і почав оглядатись на всі боки. Недалечко сиділа купа хлопців у празникових чорних жупанах. Хлопці грали в карти, а недалечко од їх співали дівчата, граючи у жель-

мана. Михалчевський зійшов нижче на одну скелю й глянув униз. Через дерево світилося дно долини. Там, де Боровиця вливалась у Рось, сиділи над водою парубки й малі хлопці з вудками. Діти печерували у Боровиці раки, лапаючи руками під камінням. За Боровицею на камінні сиділа купа дівчат та молодиць й дивилась на Рось. Михалчевський обвів очима всіх. Між ними не було ні Василини, ні Марії. Він зійшов униз в садок по широких сходах, складених з каміння, й пішов по доріжці попід скелями. Пройшло кілька фабрицьких панків та панів, а Василини не було.

«Не вийшла Василина до мене. Мабуть, забула за свою обіцянку. Але, здається, Марія не з таківських: не забуде», — подумав Михалчевський, тихою ходою йдучи попід скелями по доріжці. Вода в Боровиці тихо шуміла по камінні й наводила на його душу смутні думи. Під однією скелею був неначе кинутий довгий камінь. Він тонув у траві та в зеленому вогкому мохові. На тому камені сиділи поряд дві молодиці, неначе виставились напоказ. Квітчасті хустки на головах дуже виразно манячили серед листя. Білі пікові керсети, білі сорочки з вишитими рукавами кидались у вічі здалека, як перший сніг. Михалчевський відзначав Василину й Марію. Обидві вони неначе не примічали його, сидячи до його боком, дивились на зелений лісок за річкою й лузали насіння.

Михалчевський підійшов до молодиць і поздоровкався. Марія почервоніла. Василина зиркнула на його очима й спустила довгі вії на щоки.

— Чого це ти, Йване, так довго барився? — спітала його Марія. — Може, тебе мати не пускала?

— Хіба я маленький, — сказав Михалчевський.

— Сідай коло нас! Чи, може, ти й молодиць боїшся, як боїшся дівчат, — задріботіла Марія й посунулась до Василини так, що трохи не зіпхнула її з каменя.

— Оце! Трохи мене не пхнула в траву, — обізвалась Василина, осміхаючись.

Михалчевський трохи постояв, подумав, а далі взяв та й сів з того кінця, де сиділа Василина, на самому кінчику каменя. Його плече торкнулось об Василинине плече. Василина повернула до його голову і глянула йому просто в очі.

Михалчевський почув, що його груди неначе зомліли. У густій тіні, у тихому світі, що лився зверху через листя,

Василина здалась йому ще кращою. Високі, як веселки, брови неначе сміялись на чистому лобі. Михалчевський не міг одвести од того лиця очей, а Василина несміливо ще раз обернулась до його, ще раз глянула йому у ясні тихі очі й почула, що її серце аж тепер почало оживати серед густого дерева, серед тихого весняного світу. Тихі ласкаві темно-сірі очі Михалчевського під довгими чорними бровами неначе повіяли на неї якимсь пахучим весняним духом.

— А я вже думав, що не знайду вас у садку,— промовив Михалчевський, обертаючись до Василини.— Ходив понад Россю, де гуляють хлопці та дівчата, заглядав за скелі, а вас не знайшов.

Низький голос Михалчевського пом'якішав, як тихий згук мідної струни. Той добрий голос неначе полився Василині на саме серце.

«Чи вже ж оце я знов покохаю...» — подумала собі Василина, пригадуючи, як вона гаряче колись кохала Ястремського, як гаряче цілуvalа його повні, м'які, деликатні губи.

А тихий голос хлопця все м'якішав, неначе лився через саме серце, через саме кохання, лився, як тихий шум маленької Боровиці по дрібному камінні.

Василина глянула через дерево на гори, на синє чисте небо й легко зітхнула.

«Що ж вийде з цього кохання? Невже таке лихо, як вийшло й з першого?» — подумала Василина, схиливши голову.

З густого ліска вийшов молодий постригач, порівнявся з молодицями й на ході легко моргнув на них. Згодом на стежці з'явились якісь німкені з маленькими паннами і сердито обвели молодиць очима. Михалчевський встав з каменя, за ним встала Василина, а далі й Марія.

— Ходім звідсіль над Рось, — сказав Михалчевський, — тут ходять пани та якось скоса поглядають на нас.

Марія тихо посунулась по стежці. Вона спустила поділ дуже низько по-панській, так що зелена спідниця трохи не волочилася по траві. Як та пава, Марія посунулась по стежці, тихо махаючи набік одставленою правою рукою. Василина й Михалчевський пішли слідком за нею. Проти них вертався назад гарний білявий німець постригач. Марія не втерпіла й зачепила його.

— Де це ви, паничу, були? — сміливо спитала Марія постригача й спинилася.

— Ходив гуляти над Рось. Може, ѹ ти зо мною підеш на гулянку? — сказав постригач.

— А чом би ѹ ні. З таким гарним паничем я рада гуляти хоч би ѹ до вечора,— сказала Марія, сміючись.

На стежці з-за скелі висунулись дві панни. Постригач підвів голову вгору й пішов далі. Марія й Василина з Михалчевським пішли над Рось. Вони пройшли між двома кам'яними стінами, між котрими ледве можна було пройти вдвох. Зверху над тим ходом ще держалась плетена дугою стеля, подекуди вкрита зеленими гніздами дикого винограду. Проти самого старого дерев'яного гульбища стежка йшла через Боровицю. Колись там був перекинutий з каменя на камінь місток, од котрого зостались тільки товсті залізяки, вбиті у камінь. Тепер доводилось скакати з каменя на камінь, що були розкидані по дні Боровиці. Вода шуміла ѹ билась між камінням білим кипучими хвилями. Василина легко поскакала по камінні ѹ вискочила на другий берег; за нею стрибнув Михалчевський, аж каміння захиталось під його важкими ногами; Марія спинилась над Боровицею.

— Ой боже мій! Ій-богу, не перескочу! Ще впаду у воду,— репетувала Марія, підобгавши обома руками спідницю.

— Та скакай сміливо! Як трохи замочишся, то висохнеш,— сміявся Михалчевський з другого берега.

Марія похитала станом, помахала головою, стоячи на кругловатому камені, ѹ скочила на другий камінь нелегенько. Камінь заворушився під ногами. Марія завищала з усієї сили, аж заглушила шум води. Покричавши, вона якось доскакала до берега ѹ таки замочила один чобіт.

— Не глинняна, не розкиснеш,— жартував Михалчевський, поглядаючи скоса на Василину.

Вони вийшли до старого гульбища ѹ вилізли по камінні на високий берег Росі. Дерево порідшало. Через високі стовбури верб та тополь блиснула Рось, як широкий шлях між скелями. Високі береги, зеленувата вода, лози ѹ верби попід скелями — все було залите дивним гарячим сонцем. Василина й Марія прямували до дівчат, молодиць та хлопців, що сиділи купами по камінні над самою Россю.

Михалчевському хотілось поговорити з Василиною на самоті, признатись, що він ѹ любить, а Марія не оступалась од його і вчепилася, як реп'ях.

Тим часом хлопці вгляділи Марію й почали перегукуватись з нею. Марія пішла до них, і хлопці разом обступили її навкруги. Весела молодиця розговорилася, розщебеталась з ними, а тим часом Михалчевський повернув назад, Василина пішла за ним, й вони обоє спустилися вниз над Боровицею і неначе пірнули у каміння та в гілки. Михалчевський і Василина перескочили по камінні через річечку, повернули в садок і сковались у гущавині між кущами та здоровим камінням.

— Василино! — почав Михалчевський. — Я не знаю, хто ви, звідкіля ви, але як я побачив вас, то од того часу світ мені немилій. Я так люблю вас, що не можу без вас на світі жити.

Його голос задрижав, як струна. Він говорив їй все оглядався назад, чи не йде Марія. Василина спахнула. Ласкавість, тихий голос, тихі очі під чорними бровами неначе гладили її по душі. Якась повага була розлита у словах, у голосі, у самому лиці молодого здорового хлопця, та повага, якої вона ще не зазнала ні на панському дворі, ні на заводі між бурлаками. Василина ніби почула голос рідної матері, ніби побачила її саму серед батьківського садка, у м'якій тіні груш та черешень. У неї на очах виступили слізози.

— Чого ви плачете? — знов спитав Михалчевський. — Може, я сказав що недоладне?

— Не того я плачу. Я згадала, що була дуже нещаслива, — тихо сказала Василина, озирнувшись назад.

— Та вже ж. Я знаю, що люди не од добра ідуть на заробітки на фабрики, — сказав Михалчевський.

— Не од добра ї я прийшла сюди, та ніде дітись; нема куди голови прихилити, — сказала Василина ї з тими словами заридала, як мала дитина. Все її життя встало разом перед її очима, неначе спахнуло вогнем: ї Ястшембський, ї втікання з Журавки, ї страшна печера над Россю, ї мала дитина, що так страшно боятнула з її рук у воду, і п'яне бурлацтво.

Все лихо, що притаїлось і заснуло в її серці, все разом скопилось у думці, як страшна снігова буря, при одному ласкавому широму слові любові. Була хвилина, коли Василина була ладна розказати Михалчевському всю свою душу, все своє горе, не виявлене ні одній рідній добрій душі, але слізози так лилися з очей, що вона не могла і слова

промовити. Вона перемогла себе й задушила у собі всі важкі страшні згадки.

Михалчевський стривожився. Він не знав, яка причина тих сліз, й тільки дивився розтривоженими очима на її заплачані очі.

А у садку тихо шуміла Боровиця, співали соловейки, аж сад розлягався; пишно блищав проти сонця зелений свіжий лист; тихо слалися тіні під кам'яними стінами на стежку.

— Не плачте, Василино, бо й мене жаль бере. Багато дівчат бачив я на своєму віку, та тільки без ваших брів та очей мені не жити на світі.

— Ат... що мені з тих брів, коли я гультяйка, бурлачка, та й годі,— сказала Василина, махнувши рукою.

Тим часом Марія, побалакавши з хлопцями, оглянулась назад: Івана й Василини не було, неначе вони провалились крізь землю. Марія вибігла на один камінь, глянула у долину на Боровицю й вгляділа через дерево червону хустку, що манячила далеченько над Боровицею. Вона побігла з пригорка, сміливо перескочила через Боровицю, вже й не пищала й не ойкала, й пустилася стежечкою наздогінці. Михалчевський оглянувся й вглядів Маріїну спідницю, що летіла за нею, неначе доганяла її.

— Марія доганяє нас,— тихо сказав Михалчевський і пішов хутчій вперед. Василина й собі похопилась, неначе хотіла втекти од Марії, а Марія не йшла, а бігла. Василина втерла слізозі рукаром.

— Потривайте! Йване! Василино! Чого це ви так швидко йдете, неначе тікаєте або ховаєтесь од мене? — кричала Марія, наздоганяючи їх.

— Василино! коли ви звете себе гультяйкою, то й покиньте гуляти й пити з бурлаками. Г'ють же люди, а прийде час, то й перестають,— говорив Михалчевський, поспішаючи вперед.

— Хто його зна, коли той мій час прийде,— сказала Василина, втираючи слізозі.

— Чи ви подуріли, чи вас гедзь напав?! Потривайте! — репетувала Марія й пустилася бігти.

— А бач, таки й дognала нас, хоч трохи й пробіглась,— сказав Михалчевський.

— А що, Йване, чи приніс нам хоч одного медяника? — крикнула Марія, торкнувшись Михалчевського долонею по плечі.

Михалчевському було зовсім не до медяників. Він мовчав.

— Еге, Василино! чи не од медяників ти оце плакала? — спитала Марія.— Гляди лишенъ, Іване, не зводь з ума наших бурлачок, щоб часом бурлаки не поламали тобі ребер. Втікають од мене, неначе од чуми. Це диво, та й годі.

— На, Маріє, медяника та не плач,— сказав Михалчевський, осміхаючись, й з тими словами й справді витяг з кишені коника і подав Марії.

— Тільки одного коника й приніс? Та ще, може, на нас двох? — спитала Марія.

— А ти хотіла б бігати на парі? Побігай тим часом на одному верхи, може, в інший час швидше доженеш нас у садку,— сказав Михалчевський і з тими словами витяг кілька жмень горіхів й подав Марії й Василині. Василина взяла горіхи й почала їх навіщось кусати. Вона навіть не вибирала й не їла зерен і викидала з рота зерна з лушпайками.

— Василино! чого це в тебе такі червоні очі? Чого ти плакала? — спитала Марія у Василини.

Василина нічого не сказала, тільки рукою махнула. Марія задумалась; вона догадувалась, що між Іваном та Василиною щось було.

— Василино! чого-бо ти плакала? Але яка ж ти постайна! В тебе нічого не випитаєш. А я ж розказала тобі за себе все дочиста: й кого кохала, й кому кохати присягалась,— лепетала Марія, трохи надувши губи.

— Та то, бач, Іван нарікає на те, що я п'ю та гуляю з бурлаками,— обізвалась Василина.

— А тобі, Іване, навіщо здалось знати, з ким ми п'ємо та гуляємо? Ти думаєш, я дуже сприяю бурлакам? Нехай мене поять та гостинці носять! Мені гостинці носять і той гарний панич постригач, що ото зачіпав мене на стежці,— лепетала Марія.

Молодий Монтаг й справді носив гостинці, тільки не Марії, а Василині. Бідна Марія думала, що тільки для неї сонце гріє й місяць світить.

— Чого ми будемо тут плутатись по цьому садку. Ходім лучче на місто та погуляємо на музиках,— сказала Марія.— Як тільки я не між людьми, не в гурті, то мене зараз нудьга бере.

— Про мене, й ходім,— сказав Михалчевський.

Марія пішла вперед. Михалчевський з Василиною мовчи пішли слідком за нею. Михалчевському хотілось поговорити з Василиною, розпитати в неї за все, заглянути в її душу, та Марія стриміла перед ним, як той становий.

Вони вийшли з садка по кам'яних сходах й пішли на гору до церкви. Марія перша скочила через перелаз і одбігла. Перелаз був високий. Поки Василина перелазила, Михалчевський встиг шепнути їй на вухо: «Як тільки на дворі смеркне, я підійду під Маріїн двір. Чи вийдете до мене хоч на часину?»

— Добре, вийду,— тихесенько сказала Василина й скочила через перелаз.

Тільки що вони вийшли на місто, з однієї вулиці почулися музики. У Марії затанцювали очі. Навіть у Василини висохли сльози й у очах засвітилась веселість. З-за жидівської хати вийшла ніби весільна перезва. Серед ватаги бурлак ішли музики та душ з шість молодих бурлачок. Ватага простувала до оранди й на місті стрілась з Марією та Василиною.

— От бач, де вони! — гукнув з ватаги Міна до Марії та Василини.— А ми зумисне ішшли проз ваш двір, щоб вас потягти на музики.

— Дурно заходив! Нас дома не було: задля тебе тепер нас нема дома,— залепетала Марія, поглядаючи на Михалчевського.

— А задля кого ж ви тепер дома? Може, задля того синього жупана,— гукнув нахабно Міна, поглядаючи на Михалчевського.

— Може, й для синього жупана,— дражнила Марія Міну.

— А тобі навіщо здався синій жупан? — спитав у Міни Михалчевський.

— На те, щоб він не топтав стежки до наших бурлачок. Буде з вас і ваших шляхтянок,— гордо сказав Міна.

— Бурлачки нічий, хіба тільки свої,— сміючись, обізвався Михалчевський.

— Брешеш, шляхтичу, не свої, а наші,— чіплявся Міна, поглядаючи жадними очима на Василину.

— Хіба ти іх купив чи найняв за гроши? — спитав Михалчевський.

— Я іх не купив і не найняв, а так собі гуляю з ними. А як побачу тебе ще раз коло Василини, то так полатаю тобі ребра оцими кулаками, що ти й додому не дійдеш,—

сказав опришкуватий Міна ще й показав Михалчевському два здорові кулаки.

— Дивись, як! Бачиш? Не шляхетські, а бурлацькі,— сміявся Міна, тикаючи здоровими кулаками Михалчевському в очі; — як дам одного, то забудеш, кудою до Василини ходити.

— Поховай, парубче, свої кулаки у кишеню та понеси на снідання шинкареві. І в мене неабияк! Ба! — промовив Михалчевський, показуючи кулаки, ще більші од Мининих.

— Дуже білі, шляхетські. Я оцими чорними бурлацькими як дам тобі стусана, то їй юшкою вмиєшся,— сказав Міна, приступаючи до Михалчевського.

Ватага спинилася на місці. Музики перестали грати. Молодші бурлаки пороззявляли роти, поглядаючи на здорові, як довбні, кулаки. Василина злякалась, але не за Мину вона боялась, а за Михалчевського. Марія розсердилась: вона думала, що Міна ходить до неї, наймає музики для неї, а тут виявилось, що для Василини.

— Бурлако! не лізь! Кажу тобі, не лізь! — крикнув Михалчевський й зблід на виду.

— Не зачіпай Василини! Не ходи з нею, бо я тебе вб'ю! — крикнув Міна й собі побілів, як крейда.

— Яке тобі діло до Василини? Тобі нечая гуляти з нею! Хіба вона твоя жінка, чи що? Хіба ти з нею стояв під вінцем? — кричав Михалчевський.

— А хоч би й не стояв, що тобі до того. Мої гроши, моя горілка — то й моя жінка,— крикнув гордо Міна,— я не роблю назрія нічого; кому нечая, а мені чля.

— Твоя горілка, та не твоя жінка. То у тобі кричить уже горілка, а не ти сам. Як дам тобі кулаками, то витече горілка твоїми боками,— сказав Михалчевський, замірившись кулаком, неначе довбнею. Він побілів, як стіна, а губи стали неначе одморожені.

— Ану, ну! Тільки зачепи! Побачимо, хто кому виточить горілку через боки,— сказав Міна, піднявши вище голови здорового кулака, у котрому пальці чорніли, неначе паліччя на сухому дереві, а нігті синіли, неначе гладенький кремінь.

— Дай боже вам побитись, а нам подивитись,— сказав один парубок.

— Та починайте ж! От і поставали, піднявши кулаки,— сказав другий парубок.

Чотири страшні кулачища разом впали на плечі, як за-ліznі молотки на ковадло. Двоє здорових грудей разом загуло, неначе бондар набивав разом двоє барил. Михал-чевський телепнув Мину по щоці. Кров задзюрчала у Ми-ни з носа й полилася по губах, по комірі й по сорочці. Обидва парубки обхопили один одного руками й почали борикатись. Курява піднялася з-під іхніх ніг, неначе там бились два роздратовані воли. То подавався назад Міна, то оступався Михалчевський; то обидва вони крутились кружком, неначе дві дівки крутилися у метелиці, то ніби замирали на одному місці й тільки давили один другого з усієї сили. Здорові страшні Минині руки вп'ялися у синій жупан Михалчевського, як обденьки. Нігті на руках посиніли, як запечена кров. Михалчевського руки блищали на Мининій свиті, як залізо, побілене фарбою. Михал-чевський щільно притулився до Мининих широких грудей, поклавши йому голову на широке плече. Він розтер своєю щокою кров на Мининому лиці й замазав собі щоку, комір, синій жупан і навіть волосся на одному виску. Коли це ра-зом Михалчевський, трохи вищий за Мину, вхопив його обома руками, підкинув угору й посадив на землю. Вся ва-тага, що мовчки дивилася на борикання та войдування, ки-нулась обороняти Мину й вирвала його з рук в Михалчев-ського. Михалчевський встав, плюнув і пішов до оранди, щоб обмити замазане кров'ю лице. А Міна скопився, став на одному місці й ніяк не міг перевести духу, тільки ди-вився чогось на оранду, витріщивши очі, неначе вглядів на оранді якесь диво.

Тим часом почали збігатись люди та жиди, щоб поди-виться на ту бійку. Жиденята посипались з усіх хат через містечко. Василина плакала, Марія перелякалась, а люди дивились на Мину та тільки жартували. Міна стояв, сто-яв, а далі почав сопти й стогнати.

— Як стогне, неначе його чорти хапають,— промовив один чоловік.

— Чого ти, небораче, так пильно дивишся на оранду, неначе і зроду не бачив? — спитав один чоловік.

— Мабуть, тим, що оранда дивиться на його,— про-мовив другий чоловік.

Тим часом музики заграли. Парубки рушили в оранду, неначе нічого й не було на місті. За музиками пішли Марія та Василина. Марія зараз забула про ту колотнечу, а Ва-силина ніяк не могла танцювати, пригадуючи страшну

подію на місті. Перед нею неначе манячило замазане кров'ю Михалчевського лице з блідими губами, з страшними очима. Міна вмився в жидівки у пекарні, заховав замазані кров'ю комірчики й прийшов гуляти на музики, неначебто били на базарі когось іншого, а не його. Василіна подивилася на танці й, покинувши Марію, пішла додому. Михалчевський вмився, обтрусиився, заглянув в оранду й побачивши, що Василіна пішла з музик, потягся й собі додому.

Тільки що ступив він через поріг, стара Михалчевська скочила з ліжка і вдарила об полі руками: перед нею стояв розкудланий Іван, з лицем, замазаним порохом. На ший червоніли краплі крові. Сорочка на грудях була поплямована круглими кров'яними плямами.

— Боже мій! що це з тобою, Іване! Чого це в тебе кров на сорочці?

— Та це, мамо, бився з одним вражим сином. Тільки не лякайтесь: це не з мене кров, а з його. Я йому спустив кулаками чимало мазки. Буде він пам'ятати мої кулаки.

— За що ж ви бились? — питала мати.

— Та бодай, мамо, не казати. Причепився бурлака до мене, що я одбиваю од його одну молодицю.

— Яку молодицю? — спитала мати.

— Та там одну бурлачку Василину.

— Бурлачку Василину! То ти, сину, за неї бився з бурлаками? — крикнула мати на всю хату.

— Не за неї, а може, через неї,— сказав син.

Стара Михалчевська не раз бачила, як бурлаки й пірубки проводили ватагою через село Василину. Вона вже чула про неї.

— Чи ти ж, сину, не знаєш, що то за бурлачка Василина? — спитала Михалчевська.— Яке ж тобі діло було до неї?

— Не діло, мамо... а так собі стрівся з Марією Янівною та з Василиною, та й ідемо собі містом. А тут десь узялась ціла ватага бурлак з музиками. Один бурлака причепився до мене, буцімто я одбиваю од його Василину, та й сунувся битись. Я добре нам'яв йому боки. Буде він до смерті пам'ятати мої кулаки.

— Ой боже мій милосердний! Чи ти ж, сину, не знаєш, що це за бурлачка Василина? Та це ж покритка, перша гультяйка на всі три заводи.

— Не знаю, мамо, може й так!

— Та за нею тічкою бігають всі бурлаки. Це якась про-
паща навіки молодиця,— сказала мати.

— Ні, мамо, не пропаща. Я почав їй розказувати про
те, що вона п'є та гуляє, та себе збавляє, а вона почала
плакати. Марія Янівна — оця так зроду не заплаче.

— Навіщо ж ти їй це говорив? Чого ти з нею говорив?

— Того, мамо, що вона мені сподобалась.

— Хто? Бурлачка Василина? — спитала мати.

— Бурлачка Василина,— тихо сказав син.

— Ой боже мій! — крикнула стара мати, обертаючись
до образів, неначе стаючи до молитви.— Чи вже ж ти, си-
ну, приведеш в мою хату за дочку бурлачку Василину?

— Не знаю, мамо, чи скоче вона прийти до нас,—
сказав син.

— Де ж пак скоче! Ще погордує нами. Така писана
красуня! Занапастить вона, сину, твій молодий вік. Ждав,
ждав свого щастя, та от тобі й на! Таки діждався,— гово-
рила мати, ламаючи руки.

— Не вбивайтесь, мамо, заздалегідь. Ще хто його знає,
як воно буде,— сказав син, роздягаючись і наливаючи води
в полумисок, щоб вмити лицє й руки.— Я знаю, що її люб-
лю, а чи любить вона мене, за те я добре не знаю.

— Сину мій, дитино моя! Покинь її, одцурайся од неї!
Чи вже ж у нас не знайдеться гарних дівчат? Чи вже ж оце
я візьму невістку п'яницю та якусь волоцюгу-бурлачку.

— Шкода, мамо! Вже я од неї не одкінусь. Я ще нікого
не кохав так широко, як кохаю Василину. Як не візьму її за
себе, то не візьму нікого. Вона неначе розсипала на мене
чари своїми карими очима та чорними бровами.

— Може, ѹ справді вона причарувала тебе. Нечистий її
знає, з ким вона знається на тих заводах,— сказала мати.

Тим часом Михалчевський вмився, зачесався, надів
чисту сорочку і ліг в холодку на прильбі на причілку. Круг-
ом причілка розрісся густий бузок. З-за бузку зеленіли
бліскучі верхи молодих вишень. Сонце пронизувало на-
скрізь кожний вишневий листок і чудовий зелений матовий
світ сипався через вишні на чорно-зелений лист бузку. Ми-
халчевський ліг на прильбі; очі пірнули глибоко в ту зе-
лену гарну затишну тінь, ѹ у тім переливанні тіні з світом
сонця він тільки ѹ бачив чудовий Василинин вид.

«Мати дурнісінько бойтесь Василини. Чи може ж бути
недоброю людина з такою чарівною красою, з такими ве-
селими, добрими, дитячими очима?»

А ті дивні веселі очі, обведені цупкими блискучими, як перли, віками, неначе все дивились на його з м'якого світу, що лився через блискучий вишневий лист на густі кущі бузку, на зелену траву.

Михалчевський насилу діждався вечора. Сонце спустилось над панським садком, і Михалчевський накинув на плечі жупан і пішов помалу понад Россю тією стежкою, що йшла городами через цілий куток, понад самими скелями. Він ішов помалу, то сідав на верхи скель, то знов вставав і все наближався до Василиної хати.

Сонце впадо за гору, а надворі ще довго сяя тихий світ. Михалчевський почував, що в його не стає сили ждати, що його серце ніби розтає у грудях, як віск, ние й болить, болить і ние. Він дійшов до куща бузини, що ріс над скелею у маленькій долинці, і впав на траву.

«Боже май, яку я терплю муку! Невже ніколи чорна ніч не впаде на землю?» — думав Михалчевський, прикладаючи гарячі щоки до холодної трави.

Тим часом ніч помаленьку крила землю. В Михалчевського думи змішались, десь ніби блукали то по якомусь лісі, то по якомусь степу, то у панському садку, то між скелями. І скрізь перед ним ніби манячив дивний Василинин вид, миготіли пишні очі. В кінці всього він опам'ятався, скопився з місця і побіг до Василиної хати. На небі вже горіли зорі. Надворі лягла чорна тінь, тільки небо на заході горіло червонуватим світом. Михалчевський перебіг через довгий вигон, на котрому білів довгий рядок муріваних хат, поминув фабрику, збіг з крутого горба у ярок і пішов яром. Над тим яром стояла Янівнина хата. У вікнах блищало світло. Марія поралась коло печі, а Василина сиділа на прильбі і все ждала та виглядала Михалчевського.

Василина підняла голову: за ворітами щось затупотіло. Вона вибігла за двір і, хоч надворі було вже зовсім темно, візінала високу постать Михалчевського і його широкі міцні плечі.

— Це ви, Василино? — тихо спитав Михалчевський.

— Я, Йован! — обізвалась ще тихіше Василина.

— А де Марія? — спитав Іван.

— В хаті, варить вечерю,— тихо сказала Василина.

«Любити вона мене. Якби не любила, то не вийшла б», — подумав Михалчевський і сам незчувся, як пішов з Василиною в глибокий яр.

Вони пішли вездовж яру. Глибокий вузький яр ввесь заріс вербами. На його дні слизила цівкою криничана вода, падаючи по камінчиках. Під вербами була криниця з низькими цямринами. Од криниці йшла стежка у город.

Михалчевський переступив здоровою ногою через перелаз. Василина перескочила слідком за ним. У городі під самими вербами ріс густий вишняк, неначе зелене гніздо. Над вишняком стояла зелена гора, з гори спускалось вниз довге гарбузиння, виглядали на яр, примітні й уночі, жовті соняшники. Паході од м'яти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад, чарували, як мрія.

Михалчевський ступив по траві й став під вишнями. Василина ступала слідком за ним, і не встиг Іван обернутися до неї, вона впала йому на груди. Михалчевський впився в її щоку гарячими, як вогонь, устами і почув, що Василина плаче й її слізози сиплються йому на шию.

— Не плач, Василино! Ми будемо щасливі вдвох у парі. Ти мене любиш, Василино?

— Якби я тебе не любила, я б до тебе не вийшла. Од того часу, як я вийшла з батьківської хати, ти перший покохав мене широко й пошанував мене, й пожалував мене. Коли б ти знав, я оде неначе десь блукала усе по якихсь пущах та нетрях і, як упала тобі на груди, то неначе знов вернулась додому, до рідної матері.

— Чи підеш ти, Василино, за мене заміж? — спитав її Михалчевський.

— Я піду з тобою на край світу, бо знаю, що ти не вчиниш мені ніякого лиха.

— Хіба ж тобі хто заподіяв яке лихо? — спитав Михалчевський.

— Од того часу, як я вийшла з батьківської хати на заробітки, я тільки зазнала одно лихо. Жила я в наймах у одного пана, він мене знеславив й трохи не вигнав з двору без шматка хліба. Прийшла я сюди на роботу на заводи, не було мені спокою, доки не прийняла мене у свою хату оця весела добра Марія, нехай ій бог дасть здоров'я. Кругом мене всі ладні грatisь зо мною, поїти мене горілкою, але ніхто мене не пожалує, не приголубить.

— Чи здалека ти, Василино, сюди прийшла? — спитав Михалчевський.

— З Звенигородщини, з села Комарівки. В мене є батько й мати, брати й сестри, та я не можу тільки вернутись туди....

Василина замовкла. Михалчевський догадався, яка тому була причина, й не допитувався більше. На всіх заводах, однаке, всі говорили, що Василина покритка, хоті за те напевно ніхто не знав.

Ще довго розпитував Михалчевський Василину за її батька й матір, за журавського посесора Ястшембського, про заробітки на заводах. Василина вперше розказала йому все, все... окрім одного страшного вчинку: як вона вкинула дитину у Рось. Вона почувала, що їй на душі ставало все легше та легше, неначе вона скидала з себе якесь каміння, котрим вона була закидана. Але як дійшла розмова до того страшного вчинку, Василина спинилася, замовкла й почула, що один камінь зостався у неї на душі, й камінь найважчий. Вона знов впала Іванові лицем на широке плече, притулилася лобом до його м'якої шиї й якось тихо пла-кала, неначе хотіла задавити й перемогти якусь глибоку скорботу.

— Не плач, серце Василино! Як повінчаємось та поживемо у парі, то підемо у твій край, побуваємо у твого батька й матері. Ти побачишся з своїми сестрами та братами,— втішав Василину Іван.

Василина дивилась на темне глибоке небо й неначе бачила свою Комарівку в тихий вечір всю в садках, неначе бачила й свій садок, і батька, і матір, і сестер... «Мабуть, повиростали мої маленькі сестрички та братики!» — думала Василина, прихиляючись лобом до гарячої щоки Михалчевського.

— А я сьогодні говорив матері за тебе,— сказав несподівано Михалчевський.

Василина почутила, що всі дива неначе залила холодна вода. Вона побачила перед собою тільки чорне гніздо густих вишен.

— Що ж сказала твоя маті? Чи вона мене знає?

— Знає... вона трохи не плак... вона трохи боїться тебе,— насилу промовив Михалчевський.

— Знаю й вгадую. Я бурлачка, якась приблуда в Стеблеві. А тутечки як тільки бурлака, то всі кажуть, що то або злодій, або п'яница, або ледашо-волоцюга. Люди нє знають, яке то гірке бурлацтво.

— Мати, бач, боїться, що ти п'еш з бурлаками. Покинь, Василино, ту гулячу компанію, перестань з нею пити.

— Треба перестати. Я пила й гуляла, бо мені од того якось легше на душі ставало.

— Та, бач, гуляти й танцювати невелика біда, але п'янствувати, то це вже немала річ.

— Не сама я п'ю, а мене бурлаки поять. Як почнуть чіплятись, як почнуть липнути, то мусиш випити чарку, а за однією вип'еш й другу, та, їй-богу, незчуєшся, як нап'єшся й все лихо забудеш,— сказала Василина.

Вже на містечку стало скрізь тихо. В яру було так тихо, що було чути, де лазить у траві кузка. Верби й вишні чорніли, тільки високе небо горіло зорями од краю до краю й здавалось ще вищим, ще глибшим над глибоким вузьким яром.

Михалчевський вийшов з вищень й тільки що хотів переступити через перелаз, коло криниці йшло щось біле од голови до ніг, в білому картузі, в білому сюртуці й білих штанях. Вся постать біліла серед чорної ночі, неначе була вироблена з снігу й світилась сама з себе.

Михалчевський спинився, Василина притаїлась за його широкою спиною. Вона впізнала молодого постригача. Постригач пішов на гору, просто до Маріїної хати. Доки Михалчевський і Василина йшли попід вербами, постригач недовго барився на горі й зараз вернувся, спускаючись з крутої гори наниз. Страшна думка блиснула у голові Михалчевського: чи не ходить часом постригач до Василини.

Постригач пройшов проз Михалчевського і Василину, обернув до них голову й трохи неначе спинився на ході, приглядаючись до них.

— Василино! він до тебе ходить,— сказав Михалчевський Василині дуже тихим голосом.— Я його дожену й задушу отут на стежці.

Михалчевський вхопив однією рукою Василину за плече. Вона почула, що здорові пальці впилися у її плече, як обценьки. Рука трусила так, що її плече затрусилося.

— Йване! бога бійся! Схаменись! Він ходить, мабуть, більше до Марії, ніж до мене. Але що тобі до того? Аби я до його не ходила та його не любила.

— Може, ти його любиш, то признайся мені. Не муч мене, Василино, бо я й так перемучився за тобою.

— Голубчику! Соколику! нацю ж ти себе мучиш, коли я тебе люблю? Нехай собі постригач топче стежку до наших воріт. На те він молодий панич. Я ні в чому тут не винна. А що ж я маю робити? Не повиколювати ж ім усім очей, коли вони на мене дивляться.

Михалчевський випустив з руки Василинине плече. Його важкий дух у грудях став легшим. Він похилів голову й мовчки пішов поруч з Василиною на гору. Мовчки вони дійшли до самих воріт, мовчки перейшли двір.

— Прощай, мое серце! коли ти мене вірно любиш й думаєш йти за мене заміж, то кидай бурлакувати; перестань пити та гуляти з бурлаками,— сказав Михалчевський вдруге,— виходь, мое серце, у цій добі до криниці, під вишні, хоч на годину, бо як не вийдеш, то я не знесу муки, а ти одна даси полегкість моєму серцю.

Голос його знов задзвенів ласкавим тихим, тихим тоном, у котрому було чути глибоку, щирку, палку любов.

Михалчевський пішов додому. Василина ввійшла у хату й почувала, що вона ще ніколи не верталась з гулянки, з музик такою веселою, такою щасливою та спокійною. Для неї здалося, що вона до цього часу все йшла та йшла якимсь довгим, скелистим шляхом на пекучому сонці, а тепер прийшла додому й сіла у холодку на одпочинок.

«Ой, час мені спочити на його міцному плечі, під поглядом його тихих, ясних, ласкавих очей. Вже я неначе втомулася, танцюючи та гуляючи»,— думала Василина, роздягаючись та ховаючи у скриню одежду.

— Зоряла зіронька, зоряла,— з ким ти, Василино, й досі стояла? — спітала Марія.— А тут у хату заглядав постригач, побачив, що тебе нема, та й зараз пішов.

— Нехай він одчепиться од моєї душі. Огидли вони мені всі,— сказала Василина.

Михалчевський вернувся додому. Мати вже лягла спати.

— Чи знов ходив до тієї Василини у гості? — спітала мати.

— Ходив, мамо. Ніде правди діти.

— Ти, сину, не дуже хапайся з тим сватанням. Василина молода. Нехай трохи перебіситься. Я знаю тих бурлаків. Як тільки зайде на заводи, то зараз починає дуріти та біситись, а потім як утомиться, то трохи й осяде. Може, й та Василина осяде.

Трохи не кожного вечора ходив Михалчевський до Василини; трохи не кожного вечора виходила до його Василина у вишневий сад коло криниці. В неділю Василина не ходила в оранду на музики: вона втікала од Мини та од других бурлаків. Бурлаки стрічалися з нею, сміялись їй у ві-

чі Михалчевським і затягали в шинок. Василина одмикувала од гульні з ними.

Але однієї неділі Марія й Василина пішли за Рось у гості до якоїсь фабрицької молодиці. Тільки що вони перевезлися пороном через Рось, проти них йшла ціла валка бурлак й між ними Мина. Бурлаки вели за собою музики на місто до оранди, вгляділи Василину й Марію й обступили їх навколо. Василина була прибрана, неначе цяцька. Щаслива од кохання, вона почала розцвітати. Щоки почали наливатись. На лиці, колись блідому, схопився легенький, наче тінь, рум'янець. Губи стали повніші й червоніші, а очі стали такі веселі, як сама радість.

Бурлаки роєм обступили Василину й не хотіли од неї одчепитись. Вони тягли її до заросянського шинку погуляти й потанцювати останній раз перед вінцем. Шинк був недалеко од порона під горою над самим шляхом. Було навіть видно од порона вікна й двері, й самого шинкаря на призьбі.

— Та ходім-бо, Василино, та вип'ємо останнього могорича,— говорив Мина, потягнувши Василину за руку.

— Та ну-бо, не пручайся, та йди з нами, козаками, медвина напийся. Та йди ж, коли тебе просять, а то й силою поведемо,— говорив Мина й вхопив Василину за рукав та сіпнув так, що сорочка залущала.

Другий бурлак попхнув Василину в плечі.

— Та ходім уже, Василино, та погуляємо останній раз. Це ж не оранда, а заросянський шинк. Хто нас тут побачить? Твій Михалчевський і не бачитиме й навіть не чутиме.

Василину й Марію повели до шинку. Ватага ввійшла в шинк й зачинила двері, щоб музики було чути не дуже далеко. Почалися танці, а за танцями могоричі. Мина обнімав Василину та все частував горілкою. Василина напилась і взвршилась. Мина почав плакати і прощатися дуже жалібним голосом, мішаючи докупи Василину й Марію.

— Прощай, Василино! «А вже мені не ходити в лісок по горішки, а вже мені минулися веселі смішки; а вже мені не ходити ранком-позаранком; а вже мені не стояти з козаком Іванком!» — затяг Мина плаксивим голосом пісні.

— Прощай, Мино! — прощається Марія, неначе то вона виходила заміж, а не Василина.— Прощай, серце, та не журись!

— Отак буває на світі: з одним гуля, а з другим під вінець іде,— міркував п'яний Мина. «Ой як буду вінчатися,

прийду, серце, прощатися», — затяг Міна таким страшним голосом, неначе вовк заскиглив. — А пам'ятаєш, Василино, як ми колись танцювали, а ти понабивала на лобі такі бурульбашки, як картопля? — питав Міна, не розбираючи Василини й Марії.

— Пам'ятаю, серце, пам'ятаю, — насилу лепетала язиком Василина.

— Все минуло, все минуло! Ой господи милосердний! Ой-ой-ой! Все минуло, — говорив Міна, важко зітхаючи.

— Все минуло, — сказала Марія, так само важко зітхаючи.

— І бурульбашки минули, і синяки минули, — насилу белькотав Міна і з тими словами звалився на лаву і стукнув головою, показуючи, що синяки і бурульбашки ще не зовсім минули для його.

— Маріє, прощай! А пам'ятаєш, як ти рила носом діл! Все минуло, все пропало, — хріпів Міна на лаві.

Бурлаки попились зовсім і затягли московської пісні високими дикими голосами, як вищать москалі. Їхні голоси рвались, наче гнила нитка; вони їх неначе ковтали і душились ними і знов викидали з рота. Здавалось, що вони не співали, а скиглили, мов тічка вовків.

Тим часом п'яні бурлаки почали розходитись. Декотрі попадали під шинком, декотрі тяглися до порона і порозсилися скрізь по дорозі до самої річки. Марія й Василина, коливаючись, зійшли на порон і перевезлися через Рось. Тільки що порон пристав до гатки і поронщик закинув вірьовку на причал, Василина скочила на гатку, ступила три ступені, зачепилася ногою за хворост, захиталась і впала навзнак. Марія потяглася собі на містечко, розмахуючи руками. Вона й не примітила, що Василина десь зосталась.

Василина лежала на гатці, бліда, як смерть, розкидавши руки. Гаряче сонце палило її просто в лиці, сипало вогнем на груди.

Чудова квітчаста хустка на голові мокла в калюжі. Нова, зелена, в червоних квітках, спідниця розіслалась по терасі та гною. На білому піковому керсеті чорніли бризки грязі. Василина спала як убита. Люди валками йшли і іхали про з Василину. Грязь од коліс падала на білу вишивану сорочку, на білій керсет. Декотрі люди, а найбільше молодиці, жалкували за Василиною, старі діди гримали з гнівом, чоловіки й парубки жартували і кепкували. Один чоло-

вік наливав воду в барило, глянув на бліде Василинине лице, набрав у черпак води і вилив Василині на голову й на лиці. Хустка на голові вся змокріла. Вода полилася на намисто, на керсет, на сорочку і обмочила Василину до самого пояса. А Василина не поворушила навіть бровами і лежала наче мертвa. Чудове лицe, пишні брови на блідому високому лобі були схожі на дорогі перли, котрі неначе хто кинув в гній та в грязюку.

— Поверни її на другий бік! — крикнув один чоловік з порона.— Облий ще з другого боку, може, вона прочумастється.

Чоловік підняв Василинину руку, рука впала на тарас, неначе кам'яна.

— Така гарна, така молода молодиця і так розпилася на тих фабриках,— гомоніли молодиці, стоячи на гатці над Василиною.

— Чи вона стеблівська, чи захожа? — питали молодиці з чужих сіл у стеблівців.

— Де там, серденько, стеблівська? Якась захожа бурлачка; і хто його зна, звідкіль вона приблудилась сюди. Чи то іх мало є тут на заводах? — говорили стеблівські молодиці.

Довго Василина пеклася, лежачи на сонці. У неї не було ні батька, ні матері, ні брата, щоб прийняв її з такого людного місця і прикрив її од людських очей.

Чужі люди йшли і минали її. Кожний хапався з ярмарку додому. В кожного був свій клопіт.

В той час Михалчевський сидів дома і нудився. Він пішов до Василини. Хата була замкнута; зайшов він в оранду, в оранді нікого не було. Михалчевський побрів з містечка шляхом у возвіз, пішов понад Россю проз порон; він хотів вийти на гору до церкви й зайти в панський сад, бо думав, що Василина й Марія пішли гуляти в сад.

Тільки що він вийшов з возвозу й перед ним заблища-ла Рось, його стріли люди і сказали йому, що Василина лежить на гатці п'яна, мов мертвa.

У Михалчевського затрусились ноги. Він побіг вниз до порона. На гатці, на гарячому сонці зеленіла й біліла оде-жа, і бліде Василинине лицe було таке, як в утопленника. Михалчевському чогось здалось, що Василина втопилася, що її тільки що витягли з води. Мокра одежда зразу навела його на ту думку. Йому здалося, що люди тільки дурили його, щоб його не злякати.

— Ой боже мій, боже мій! — заламав руки Михалчевський, стоячи над Василиною і дивлячись на її бліде лице, на мокру одежду.

Михалчевський вхопив Василину за плечі й підвів її дужими руками, наче билину. Василина схилила голову назад і опустила руки. Вона важко дихала. Плечі, руки й голова були розпеченні й пашіли, як огонь. Люди на пороні сміялись, а Михалчевський нічого не чув і не бачив. Він зачерпнув води в пригорщі, полив Василині лоб, виски і лице, взяв її за стан і не повів, а ніби поволік в своїх дужих руках понад Россю до своєї хати. Стежка вилася на круту скелю. Михалчевський вивів Василину на гору, наче дитину, привів до своєї хати і поклав на прильбі на причілку.

Василина махала руками, щось лепетала та белькотала, а далі знов впала в важкий сон.

Стара Михалчевська вибігла з хати і вгляділа на прильбі Василину. Мокра одежда, грязь на керсеті, на лиці — все це злякало стару молодицю на смерть.

— Нещастя, сину? — спітала вона, збліднівши.

— Нещастя, мамо, і велике нещастя, тільки не для вас, а для мене, — сказав син, сідаючи в ногах у Василини.

Михалчевська придивилась до Василини і зараз вгадала, що Василина п'яна. Стара маті стояла, згорнувши руки, і тільки мовчки хитала головою.

— Не буде з неї, сину, людей, — тихо сказала маті, як говорять над слабими без надії.

Син мовчав, схиливши чорноволосу голову на широкі груди. Михалчевська важко здихнула, пішла в хату, винесла невеличку подушку, підклала Василині під голову, зняла з своєї шиї стару хустку, розв'язала мокру хустку з Василининої голови і зав'язала сухою, стягла мокрий керсет, зняла намисто й дукачі і прикрила Василину своєю старою кацавейкою.

Чудова голова, пишні брови, маленькі вуха, тоненька шия, пишна краса блідого лиця вдивила й вразила стару Михалчевську. Вона знехотя задивилась на ту красу і тільки важко зітхала. Й жаль було такої молодої пишної краси.

Старій на думку прийшло, що в цій молодої молодиці десь є батько й маті, і вони не знають, що сталося з їх безтаканною дитиною на заробітках. В доброї Михалчевської виступили на очах слізози.

«Боже мій! А що якби моя дитина так десь поневірялась на фабриках»,— подумала Михалчевська.

І та думка змінила трохи сердito складені старі губи і обмочила старі очі сльозою. Ще раз глянула Михалчевська на бліде лице і пішла розвішувати на сонці мокру одежду. Михалчевський як сів в ногах у Василини, як спустив свою важку чорноволосу голову на груди, так і сидів, доки сонце не повернуло на вечірній пруг. Михалчевська кільки раз наверталась, заглядала за причілок: Василина спала наче мертвa, а Іван усе сидів на призьбі, похиливши голову, і думав важку думу. Він терпів муку і од свого кохання, терпів і за Василину, неначе ввесь сором її перед людьми в той день впав на його.

Вже надворі стало вечоріти. Стара Михалчевська затопила в печі її зварила вечерю. Василина прокинулась, кинула кругом себе очима на зелені кущі бузку, на Рось, що лисніла глибоко внизу під вечірнім сонцем. Вона ніяк не могла пригадати, де вона лежала, що з нею трапилось, які то були кущі бузку, чия то була хата, під котрою вона лежала; Василина тільки чула, що в неї важка голова, неначе од якогось страшного чаду.

Михалчевський побачив, що Василина заворушилась, і спитав її:

— Чи ти, Василино, не спиш?

Василина зирнула на його і ще більше здивувалась. В неї в голові все перепуталось: і день, і вечір, і глибокий яр коло криниці, і той вишник, де вона сходилася з Іваном, і порон, і шинк...

— Чи це ти, Іване,— спитала вона в Михалчевського.

— Я, Василино,— смутно обізвався Іван.

— Де це я лежу? Що це сталося зо мною? Де ж це мій керсет? — питала Василина, озираючись на всі боки.

Михалчевський розказав Василині все,— як вона пила з бурлаками в заросянському шинку, як перевезлась через Рось і впала на гатці, як один чоловік облив її водою, як люди сміялись з неї, як він привів її до своєї хати і поклав на призьбі.

Василина слухала і почала пригадувати все, що діялось з нею з самого ранку. Вона почала гірко плакати. Для неї здалося, що Михалчевський одкинеться од неї після такого вчинку, а стара Михалчевська зроду не прийме її в хату як свою невістку.

— Не плач, Василино! Не плач, мое серце! Ти думаєш, що я буду на тебе сердитись та лаяти тебе? Я не буду тобі докоряти, бо ти вдруге не зробиш того, щоб над тобою всі люди знущались так, як сьогодні знущались на гатці коло перевозу.

— Іване, голубчику мій. Не женися ти зо мною! Я проща навіки на цім і на тім світі! Мабуть, мене бог карає за якісь тяжкі гріхи. Я всею душою рада б покинути пiti й гуляти по шинках, та не маю сили. От і сьогодні... Тільки твоє кохання держить мене наче на крилах, і ти неначе м'ята та васильки для моого серця.

Василина затулила лице обома руками і почала плакати. Сльози річкою текли через її тонкі білі пальці і капали на призьбу. Вона неначе почула над собою якусь страшну силу, котра карає її за минувше життя, за тяжкий вчинок, за проступство.

— Серце Іване! пропаща я на віki вічні, пропаща, пропаща, пропаща! Прости мене, що я тебе так вірно любила. Я тобі тільки зав'яжу світ. Але ти ще молодий. Знайдеш кращу од мене і будеш щасливий.

— Не плач, Василино, і не вбивайся. Я тебе ні за що в світі не покину, хоч би з мене сміялися всі люди на світі. Як станеш господинею в моїй хатині, ти забудеш своє бурлацтво. Не плач, не край ножем моого серця. Я тебе ніколи не покину, і хіба тоді тебе перестану любити, як навіки очі заплюшу. Нехай люди сміються з тебе, нехай глузують з мене,— мені байдуже, аби ти мене любила.

Тим часом прийшла на причілок Михалчевська і побачила, що Василина прокинулась. Михалчевська принесла їй висушену одежду і не промовила до неї ні одного лихого слова.

— На, дочки, свою одежду та приберись, щоб часом з тебе люди не сміялись, як будеш вертатись додому. Біжи, Іване, та принеси кухоль з водою та винеси рушничок! Вмийся, дочки, та йди повечеряєш з нами,— сказала Михалчевська.

Михалчевська знала, що син дуже любить Василину. Для неї шкода було сина, жаль було її Василини, її молодих літ та дивної краси. Її старе добре серце взрушилось і вона здергала докірливі слова.

Василина прибралася, умилася і ввійшла в хату. Михалчевська посадила її кінець стола. Василина покірливо сіла, наче мала дитина, і не сміла підвести очей. Для неї було

сором дивитись людям у вічі. Михалчевська зняла з мисника миску, зняла тарілки, витерла рушничком, поставила три тарілки на столі й почала насипати в миску вечерю. Василину обняло якесь тихе, хатне спокійне життя. У печі весело палили соснові стружки. Чистий білій комин, чистий припічок аж лисніли проти ясного полуум'я. Останні червоні проміння вдарили в одно вікно, й червоні огнясті пасма впали на мальований зелений мисник, на рядки чистих білих тарілок та полумисків на миснику. Хата була невеличка, але дуже чиста. Одвірки аж лисніли, так були чисто вимиті. В кутку на покуті висіли образи. На образах вишли вишивані білі рушники. Стіл був застелений чистою скатертю. Через двері в кімнаті було видно лежанку, ліжко, застелене веселим ясно-зеленим укривалом. Кінець стола проти Василини сидів Михалчевський і дивився на Василину тихими ясними очима з невимовною жалістю. Василина глянула в ті очі, і з тих очей неначе полився на неї тихий ласкавий світ.

Михалчевська поставила на стіл вечерю і сама сіла. За вечерею вона розпитувала Василину за її матір, за батька, про рідне село, а найбільше за матір. І Василині чогось здалося, що коло неї сидить рідна мати, така сама добра і ласкова, недокірлива, що вона сама сидить у батьковій хаті за столом, що тут недалечко за стінами росте розкішний батьківський садок, в садку цвітуть квітки. І на Василину разом повіяло рідним духом рідної хати, рідної сім'ї, рідного села. Вона почутила, як її серце пом'якшало, подобрішало, забажало рідної хати, свого кутка, де б можна було прихилити голову на все живоття.

Всі встали з-за стола і перехрестились перед образами. Василина не сміла підвсти очей на Михалчевську, тихо подякувала і попросила вибачити їй, нещасній, за той клопіт, який вона вчинила Михалчевській.

— Ти, дочки, приходь до нас щонеділі, та посидимо, та поговоримо. Я тебе поведу в гості до стоїх стеблівських людей, до знайомих. Одцурайся, серце, од тих бурлак. Ти така молода! Тобі так легко збитися з пуття у твоїх літах,— говорила стара Михалчевська на прощанні з Василиною.

— Спасибі вам за хліб, за сіль,— сказала Василина, виходячи з хати.

Михалчевський провів Василину черезгороди до самої фабрики і просив прийти до матері в гості другої неділі.

Вже сонце зайшло, як Михалчевський вернувся додому. Мати сиділа під хатою на призьбі й ждала його.

— А що, сину, буде з цієї Василини? — спитала в його мати.

— Кажіть уже ви, мамо, що з неї буде. Але що б з неї не було, я од неї не одкажуся до самої смерті. Вона мене навіки причарувала своїми очима.

— А як така чарівниця щонеділі буде качатись п'яна на гатці на сміховище людям? — спитала тихо й сумно мати.

— Не буде вона, мамо, щонеділі валається п'яна на шляху. Її затягають та поять бурлаки, бо в неї така краса, що якби вона мене не любила, я б, мамо, сам пив до смерті її поїв, щоб тільки вона дивилась на мене своїми веселими очима та моргала високими бровами.

— Цур вам і з тими очима й з тими бровами,— сказала мати.— І мені вона здалась людиною доброю, смирою й привітною. Її, може, справді бурлаки збивають з пуття. А ти, сину, все-таки підожди який там час. Вона ж не втече з Стеблева, а ти не вмреш-таки через її очі. А там побачимо.

Другої неділі, тільки що Василина пообідала з Марією, в хату всунувся Міна, а з Миною ще п'ять парубків. Василина неначебто вийшла в сіни, але з сіней тихенько вискочила надвір та через город втекла до Михалчевської. Михалчевська була дуже рада, тричі поцілувала Василину, посадила за стіл, любенько побалакала, а перегодя повела її в гості до своїх знайомих в Круглик.

— Чи ти, дочки, була коли в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Ні, не була ніколи,— одказала Василина.

— Ти, дочки, розказувала за свій край та за свою Комарівку, що вона вся в садках. От побачиш Круглик, то пригадаєш собі й Комарівку,— сказала Михалчевська, накидаючи на шию хустку.

Михалчевська з сином та з Василиною пішли в Круглик до своїх знайомих шляхтичів Мостицьких.

Куток Круглик стоїть вище од усього Стеблева на косогорі, котрий легко піднімається вище та вище вгору. Широкий косогор неначе луснув і запав посередині. Весь Круглик на косогорі до самого верху гори, вся довга западина серед Круглика — все потонуло в розкішних садках, в темній та ясній зелені, а сама середина яру неначе була закидана густими вербами.

Невважаючи на косогір, колись в тому довгому яру йшли рядком ставки. Ставки повисихали, і тепер зостались тільки левади — такі чудові, такі дивні, що на їх не можна й надивитись. Там, де колись були греблі, обсаджені вербами, тепер зосталися тільки рядки старих верб, пишних, чудових, неначе одна левада була одгорожена од другої чудовою зеленою стіною, підпертою знизу товстими колонами. По обидва боки ставків колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід горами довгими рядками над самими левадами і, замість води, спускають свої віти на пухку зелену, густу, як руно, траву. Через той довгий рядок левад стелеться маленька стежечка. Підеш серед гарячого літнього дня тією стежкою і неначе увійдеш в якісі дивні покої, дивніші й краці од царських! Ідеш стежкою і неначе переступаєш з одного гарного залу в другий, ще кращий і дивніший. Зелені левади з чотирьох боків обставлені рівними рядками старих товстих верб. Верби старі, давні, товсті, як діжки. Може, сто раз зрубані верхи розрослися на столітніх стовбурах товстими гілляками. Гілляки такі здорові, як молоді верби, і такі густі та рясні, що кожна верба була похожа на густий гайок. Гілки виростали з товстих стовбурів, обхоплювали їх вінцем по краях, вилазили з середини густими пучками, гнуучкими й гладенькими, неначе з діжки лізли вгору товсті гладенькі гадюки і піднімали вгору свої гіллясті кучеряві голови. Переходиш через одну леваду, вступаєш, неначе через двері в стіні, в другу і знов бачиш перед собою розкішну залу, з чотирма зеленими стінами. Серед тієї зали вискочив з землі здоровий круглий кущ калини з червоними китицями ягід, неначе хто поставив і засвітив серед зали розкішний канделябр. Перейдеш ще кілька покоїв, ніби висланих чудовими м'якими килимами, і перед очима знов впоперек яру стойть вербова зелена стіна, неначе хто обставив леваду розкішними ширмами. Молоді буйні верби вже поросли тут подекуди по леваді. Одна верба опустила тоненькі віти з дрібненьким листом до самої землі і її матове листя неначе пилом припало. Друга верба розчахнулась однізув на два стовбури і погналась вгору двома зеленими гніздами з блискучим листом, неначе помазаним лаком...

По обидва боки левад, через високі стовбури верб, видно на косогорах густі садки. По один бік — густі старі груші вище й вище виганяються по косогорі, неначе густі хмари

наступають згори; по другий бік левади — страшenna садова гущавина; там, за вербами, густі вишняки, сливи угорки злились докуши з широкими кущами бузини та калини. Хміль вхопився за стовбур високої верби, обмотав її, в'язкою впав на вишню, обплутав увесь верх, перескочив на бузину, обмотав її рясними низками і сковався десь у сливах та в калині. Сонце било в ту гущавину навскоси, освічувало її наскрізь, пронизувало її золотими нитками, перероблювало листя на зелене скло. Все зелене гніздо світилося наскрізь, пашіло вогнем, теплом. Червоні кетяги калини під вербами, не сказати б, горіли на сонці, як свічки.

І по обидва боки тих левад, на крутих косогорах, скрізь видно розкішні старі садки. Садки неначе заглядають в долину через верхи верб, а ще вище од садків стоять на самих горах білі хати і неначе висять на зелених хмарах, пливуть проти синього неба, як на синьому морі! І всі рядки старих верб, і всі садки, як темні хмари, і вся розкіш густої трави на левадах — все залите гарячим, палким сонцем, все блищить та сяє; а з левад внизу видно ввесь Стеблевів, всі фабрики, далекі гори під Корсунем, далекі старі ліси на покрученігорах понад Россю до Богуслава...

Стара Михалчевська показувала Василині садки по обидва боки левад. Василині здалося, що вона перейшла одразу з Стеблева у Комарівку, у садок свого батька.

В левадах під вербами скрізь були рублені криниці. Води в криницях стояла врівні з травою. Стара Михалчевська сіла на цямринах однієї криниці спочити. З гори прибігла стежкою дівчина, набрала в відра води, Михалчевській Василина напилися води, трохи одпочили і пішли далі по левадах, а потім повернули на гору і пішли садком. То був садок далекого родича Михалчевських, шляхтича Мостицького.

Стежка йшла через старий садок. Старі груші були високі, як дуби, і стояли так густо одна коло другої, як дерево в лісі. Широкі яблуні неначе полягали на землю важким гіллям.

— Ой господи, які тут гарні садки! — сказала Василина.

— Чи такі, дочки, і у вас в Комарівці, як тутечки в Круглику? — спитала Михалчевська Василину.

— Такі. Як побачила я ліс та оці садки, то мені аж легше стало на душі, — сказала Василина.

Стежечка вела просто до хати. На краю старого садка, на самій горі росли густі вишні та черешні. Коло хати було невеличке порожнє місце, вкрите зеленою соковитою травою. Мостицького хата була стара, але чимала, з маленьким ганком, з мальованими зеленими одвірками коло вікон та дверей. Під вікнами по обидва боки ганку росли кущі бузку та рож. Густі кущі мальви цвіли здоровими червоними та рожевими квітками. Хата стояла на горі чиста, біла, весела, з блискучими вікнами.

Михалчевська з Василиною ввійшли у сіни. До них вийшла з світлиці вже немолода Мостицька, з повним свіжим лицем, з хусткою на шиї, і попросила їх у світлицю. Світлиця була просторна. Стеля трохи ввігнулась посередині. Весь куток за столом був завішаний образами. За обрамами були затикані васильки.

Господиня попросила гостей сісти коло стола. В світлицю ввійшов старий Мостицький, з сивим волоссям на голові, з чорними довгими вусами. Він сів коло Михалчевського і почав з ним розмовляти за фабрицьку роботу, за своє малярство, за свій підряд у сусідньому селі, де він малював церкву.

Стара Мостицька винесла пляшку горілки, а її дочка, молода дівчина, винесла на тарілці паляницю. Гості й хазяїн випили по чарці й розговорились. Молода дочка Мостицького покликала Василину в садок рвати черешні; Василина ввійшла в садок, обійшла його кругом і не могла натішитись.

— Ходю по тобі, садочку, та не находитуся, гуляю — не нагуляюся! — говорила Василина.

Вона вилізла на товсту черешню, а з неї перелізла на другу, нарвала черешень повну козубеньку й понесла у ганок. Господар і гості вийшли на ганок, посідали на лавках й балакали до самого вечора.

Вже надвечір Михалчевська з Василиною та сином вернулася додому й попросила Василину помогти їй готувати вечерю. Василина скинула з себе керсет, обв'язалась рушничком й несподівано чогось їй здалось, що вона дома...

Кров кинулась їй у лиці. Вона глянула на Михалчевського й трохи не кинулась йому на шию: потім розтопила в печі, приставила в вогонь горщик, поралась коло припічка, неначе в себе дома. Вона бачила, що тихі Іванові очі не сходять з її лиця, ходять за нею слідком, за її руками, за її очима. І тихе домашнє життя, тихе щастя у сім'ї

повіяло на Василину, неначе теплий, пахучий весняний вітер з заходу.

А сонце ясно било в двоє вікон, пронизувало всю хату золотими пасмами та стрічками, обсипало червоним жаром зелений мисник, чисті фарфорові тарілки, грало якимись червоними чудними взірцями на білому чистому комині, на білій сорочці у Василини, на її пишному білому лиці.

Вечеря була готова. Василина поставила на стіл тарілки, подала вечерю. Після вечері вона кинулась до посуду, перемила й перетерла й розставила на миснику. Вже пізньенько Іван провів Василину додому. Тихо, помалу йшли вони стежкою понад скелями над самою Россю, часто ставали, дивились на Россь, на далекий порон, що переганяли люди з одного берега на другий, на високу скелью, де біліла церква в акаціях, на червоне небо на заході, проти котрого чорніли, неначе вирізані, визубні на верхах панського садка.

Вряди-годи тією стежкою йшли молодиці та дівчата, зглядалися між собою й осміхалися, показуючи пальцями на Василину та Михалчевського. До пізнього вечора вони стояли над скелями, доки висипали густі зорі й заблищали на небі й у воді під чорними скелями.

— Приходь же до нас, Василино, знов у неділю та знов підемо у Круглик,— сказав Михалчевський до Василини, їй з тими словами він обняв Василину й не міг одірвати своїх гарячих уст од її лиця.

Другої неділі Василина знов прийшла до Михалчевських. Стара Михалчевська знов повела її у гості в Круглик до своїх родичів. Поки стара Михалчевська гостювала та балакала з старими, Василина з дочкою Мостицького бігала по садках, ходила до дівчат на кутку, гуляла у лісі, котрий ріс на горах зараз за садками, рвала квітки та ягоди.

— Ой рідний мій краю! Садки мої, ліси мої! Як гляну на вас, як ходжу у вас, то неначе подобрішаю й поздоровляю,— говорила Василина, гуляючи у садках з дівчатаами.

Минуло ще кілька неділь, Василина все приходила у неділю та в празники до Михалчевської, сиділа у неї, помагала в роботі або ходила з нею у гості до сусід, до родичів й потроху почала забувати оранду. Бурлаки почали одхилятись од Василини і вже більше не зачіпали її.

Після П'єтра Василина одного дня вразила Марію однією звісткою.

— Чи ти пак знаєш, Маріє, що я цієї неділі повінчайся з Михалчевським,— сказала Василина.

— Невже? — крикнула Марія.— Чи вже ж ти, Василино, покинеш мене?

— Мушу покинути, моя голубко, бо перейду жити до Михалчевського,— сказала Василина.

Марія заплакала й задумалась.

— Як же я оде зостанусь сама у хаті? Важко мені буде жити без тебе, Василино. Я полюбила тебе, як рідну сестру, й звикла жити з тобою. Отака моя доля! Все я сама та сама, як билиночка у полі.

У неділю після Петра Михалчевський повінчався з Василиною. На вбогому весіллі було мало гостей. Зійшлися близькі сусіди та родичі Михалчевського, погуляли та й розійшлися. Весілля було неначе вдовине, не гучне. Зате ж Михалчевський та Василина були щасливі.

— Коли ти, серце, зросла у садках, то я обсаджу черешнями ввесь наш город, а берег засаджу червоною калиною, щоб мій садок нагадував тобі Комарівку,— говорив Михалчевський до Василини.

Іван справді обсадив навколо свій город черешнями, насадив за хатою груш та яблунь, а у березі коло криниці посадив кущі калини. Садок пішов угору, верби буйно розрослися над водою, на калині показались червоні ягоди, а Василина вже мала сина й дочку.

Тихе життя у сім'ї з добрим ласкавим чоловіком, з доброю свекrhoю, у чистій хаті, котра тонула у садочку та у вербах, неначе заколихали Василину в теплі та у добре. Все минувше життя здавалось для неї якимсь важким сном, що снився довго-довго, але минув, як тільки ранок розігнав ніч. Тільки один страшний слід од минувшого застався у її душі: то згуба її дитини. Той слід, як криваві плями на пальцях, за котрі розказують у казках, вона не могла ні змити, ні замолити, ні виплакати. Вона не говорила за той страшний гріх ні кому, ні кому, навіть чоловікові. Як тільки починалася весна, як починалося повіддя в Росі, як розвивалися садки, на Василину находив якийсь ляк од води й лісу, навіть страх од скель. Вона боялась у той час води і по заході сонця ні за що в світі не могла піти до річки або до криниці по воду. Василині здавалось, що з Росі або з криниці випливе її дитина зеленоокою русалкою й потягне її на дно або залоскоче на смерть.

Василина думала, що той страх колись минеться, колись таки забудеться, як забувається все на світі... Але раз вона запізнилась за Боровицею й верталась по заході сонця через панський сад... Вона йшла й навіть забула про свій страх, але тільки що спустилась по стежці у глибоку долину, де дзворчала Боровиця, де густе дерево кидало на воду, на розсипане каміння чорну тінь, у неї у вухах задзвеніло й зашуміло. Страх напав на неї, неначе хто хапав її руками за плечі. Вона ступила на камінь. Вода бризнула й облила ногу. Василині здалося, що за ногу вхопилося дві маленькі холодні ручки...

Вона перескочила через річку й кинулась бігти через садок. Над самою Боровицею стояло два здорові камені, прикриті зверху третім. Там чорніла вузька печера, зовсім як двері у льох. В печері біліла вербова корчака, що весною була занесена водою. Василині здалося, що в печері стоїть біла дівчина, що вона заворушилася, от-от вийде з темної ями. Василина крикнула на ввесь садок і кинулась бігти на круту скелюсту гору. Їй здалося, що під чорними скелями на дикому висячому винограді гойдаються маленькі діти, скакають додолу, скакають по камінні, хлюпаються у Боровиці. Василина вибігла сама не своя на гору й на силу добігла додому, обминаючи Рось як можна далі.

І як тільки надворі все цвіло, все зеленіло і пахло серед розкішного співу соловейків, Василину давила якась страшна кара, якийсь камінь лежав на її душі, доки не минав дивний час весни. Вона боялась русалок.

Ще довго збиралася у Марії вечорниці, довго гуляла в неї вечорами фабрицька челядь. Але час йшов та йшов. Марія постарілась, й її хлопці почали забувати. І на її душі під старість, неначе на воді, виплив наверх давній важкий гріх. Вона зав'язалась чорною хусткою, вбралась у чорний керсет, попродала намиста й квітчасті хустки й почала щороку ходити у Київ на прощу. Щопразника, щонеділі вона ходила до церкви на службу й на вечерню, й все гаптувала рушники та підризники на церкву. Вона часто ходила по хатах з другими богомольними молодицями, просила на церкву то борошна, то полотна, то пашні,— чого тільки можна було, потім продавала й справляла з другими молодицями до церкви або ризи, або корогву, або ставила новий образ.

Через кілька літ, весною, як уже підросли у Василини діти, Михалчевський та Василина пішли у Комарівку до

Василинного батька. Василина йшла знайомим шляхом і згадувала, неначе важкий сон, як вона колись йшла в Стеблів тим шляхом, тікаючи од батька, од матері. Тепер вона верталась тим шляхом щасливою. Другого дня засиніли далеко-далеко журавські садки, а ще вище, за ними, засиніли смугою на синьому небі комарівські садки та ліси. Василина впізнала ті далекі смуги рідних гір, рідних лісів і заплакала, мов дитина.

— Не знаю, чи застану я живими батька та матір: може, померли,— говорила Василина, ловлячи очима ліси та гори рідного села.

Вони ввійшли в Журавку. Перед ними на високому косогорі зеленів, як море, панський садок, а внизу білів панський дім. Василина почувала, що її здавило коло серця. Вона одвернула очі од того розкішного садка, од тих білих стін та здорових вікон.

— А хто у вас поссором? — спитала Василина у одного чоловіка.

— Жид Лейба,— сказав чоловік.

— Чи це той самий, що держав шинки у пана Ястрембського? — спитала Василина.

— Той самий. Теперечки він живе отам у панському дворі й держить поссесію, а Ястрембського скрутів за довги та й випер з Журавки. Он у тих панських покоях тепер сам Лейба ще й шинк держить! — сказав чоловік.

Лейба й справді скрутів Ястрембського. Панна Броніслава не вийшла за його заміж. В неї були такі самі цікаві тітки, як і в Ястрембського; вони випитали в жидків, що у Ястрембського в кишені свистить дюдя, й повезли Броніславу назад з України на Волинь. У Ястрембського не стало грошей навіть на плату робітникам. Він позичив у свого шинкаря Лейби дві тисячі карбованців під заставу лісу. Тим часом недалечко од того лісу якийсь пан поставив сахарню. Лейба возив та возив поссорський ліс, доки набив добре кишеню. А тим часом проценти на довги росли. Ястрембський запутався й мусив за довги oddати поссесію жидові, хоч вона була записана на його імення. Ястрембський мусив йти на службу за управителя до других панків, а Лейба сів у його поссесії й завів шинк у домі, де колись Ястрембський справляв бали й для панни Броніслави, й для Василини.

— А зайдім у шинк до Лейби! — не втерпіла-таки Василина.

— То й зайдім та вип'ємо по чарці,— сказав Михалчевський.

Вони зайшли в знайомий Василині двір. Брама однією половиною теліпалаася на стовпі, друга половина лежала на землі: огорожа розвалилася. Товар, свині й вівці блукали по розкішному садку. Дім стояв обколупаний, з побитими шибками. Василина вискочила по східцях й ввійшла в дім. У довгій залі, де колись стояли між вікнами здорові дзеркала, канапи та фортеч'ян, тепер стояли барила з горілкою. По хаті сновигали жиди й жиденята.

Василина подивилася на горниці, зітхнула, а потім заміялась і вийшла надвір. З усіх надвірних хат виглядали жиди й жидівки, неначе вони повиростали десь з землі.

— Цур їм, цум жидам! — сказав Михалчевський.— Кидаймо їх та ходім завидна у Комарівку.

— I справді цур їм,— сказала Василина, поглядаючи на той дім, де промайнув час її молодого життя.

Вже сонце спустилося над ліс, як Василина та Іван увійшли у комарівський ліс й почали спускатись лісом з гори до села. Через високе дерево заблищав яр, ввесь залитий садками. Біла церковця блищала проти сонця на пригорку й неначе пливла серед зеленого моря.

Якби не білі смужки диму над зеленими верхами, то можна було б подумати, що у тому селі нема ні однісінької хати, тільки одним одна церква.

— От і Комарівка,— сказала Василина смутним голосом, спинившись перед шляху. Сльози закапали з її очей.

«Тепер я йду до батька з своїм чоловіком; маю дочку й сина. А що б було, якби я була вернулася до батька тоді?» — подумала Василина й сльози ринули річкою з її очей.

Василина прийшла у батьків двір, стала перед двором й оглянулась навколо. Все було по-давньому, неначе вона тільки вчора покинула рідний край. Василина з Іваном увійшли в хату і поздоровкалися. Сім'я сиділа за столом і вечеряла. Василина відізнала батька, відізнала матір й не відізнала ні однієї сестри, ні одного брата. За столом сиділи рядками дівчата та парубки, чорняві, гарні, дорослі та здорові.

— Добревечір вам! — тихо сказала Василина.

— Доброго здоров'я,— обізвалась стара Паляничиха.

Василина мовчала і тільки плакала. Всі мовчали і дивились на неї та на Михалчевського. Стара Паляничиха гля-

нула на Василину, глянула на сліззи, встала з-за стола і кинулась Василині на шию.

Мати перша впізнала дочку.

— Василино, дочки моя, голубко моя! — крикнула мати крізь сліззи і кинулась обнімати її щільвати дочку.

— Це я, ненікто моя рідна, та ще її з своїм чоловіком Іваном Михалчевським.

Батько її діти покидали ложки і разом повставали з лави. Всі очі обернулись на Василину. Василина плакала та обнімала матір.

1876 року, 14 лютого.

БУРЛАЧКА

Вперше повість надрукована окремою книжкою: «Бурлачка. Повість І. Левицького», К., 1880.

Цензура дозволила повість до друку 1880 р., вказавши: «Може бути дозволена к напечатанню, за виключенням лише двох місць на стр. 69, где говорится, что ученики великорусских школ «ломають» церковнославянський язык при церковных чтениях и пениях на великорусский выговор, вместо того, чтобы держаться украинского произношения». Повість була надрукована без цих місць. Очевидно, зняті місця були у розділі II, де йдеться про навчання

Станіслава Ястшембського у білоцерківській гімназії. Оскільки рукопис повісті не зберігся, відновити зняті місця немає можливості.

У том I творів І. С. Нечуя-Левицького видання 1899 р. повість «Бурлачка» увійшла з деякими стилістичними правками та незначними скороченнями. Цей текст другого видання повісті з незначними змінами передруковувався у всіх наступних виданнях.

Готуючи друге видання повісті (1899), можливо, з цензурних міркувань, письменник зняв або переробив окремі місця твору.

Так, у першодруку у характеристиці пана Ястшембського (розділ II) після речення: «Він ставив себе без міри вище од кожного українця, хоч би українець був вчена людина» — йшли такі рядки: «...в розмові забивав баки кожному страшенними абсурдами, часом зовсім дитячими, і в душі справді думав, що всі дурні, один він розумний, бо він поляк і пан...»

Щодо європейських гуманістичних прогресивних ідей, це була голова незвичайно темна, без просвітку темна, як голова темного мужика. Одна тільки європейська зверхність, європейський костюм, деликатні манери, і то тільки в гостинній, а найбільше в дамами, граціозність, звичайність широко аристократична одрізняла його од темного мужика».

Речення «В народі прокинулась думка за волю» (стор. 158 нашого видання) у першодруку виглядало так: «В народі прокинулось чуття волі, своєї вигоди і давньої нелюбові до панів...» (розділ II, стор. 25).

Друкується за виданням: «Іван Нечуй-Левицький. Повісті й оповідання», т. II, вид. 3, К., 1905, стор. 353—550.